

PRISPEVKI

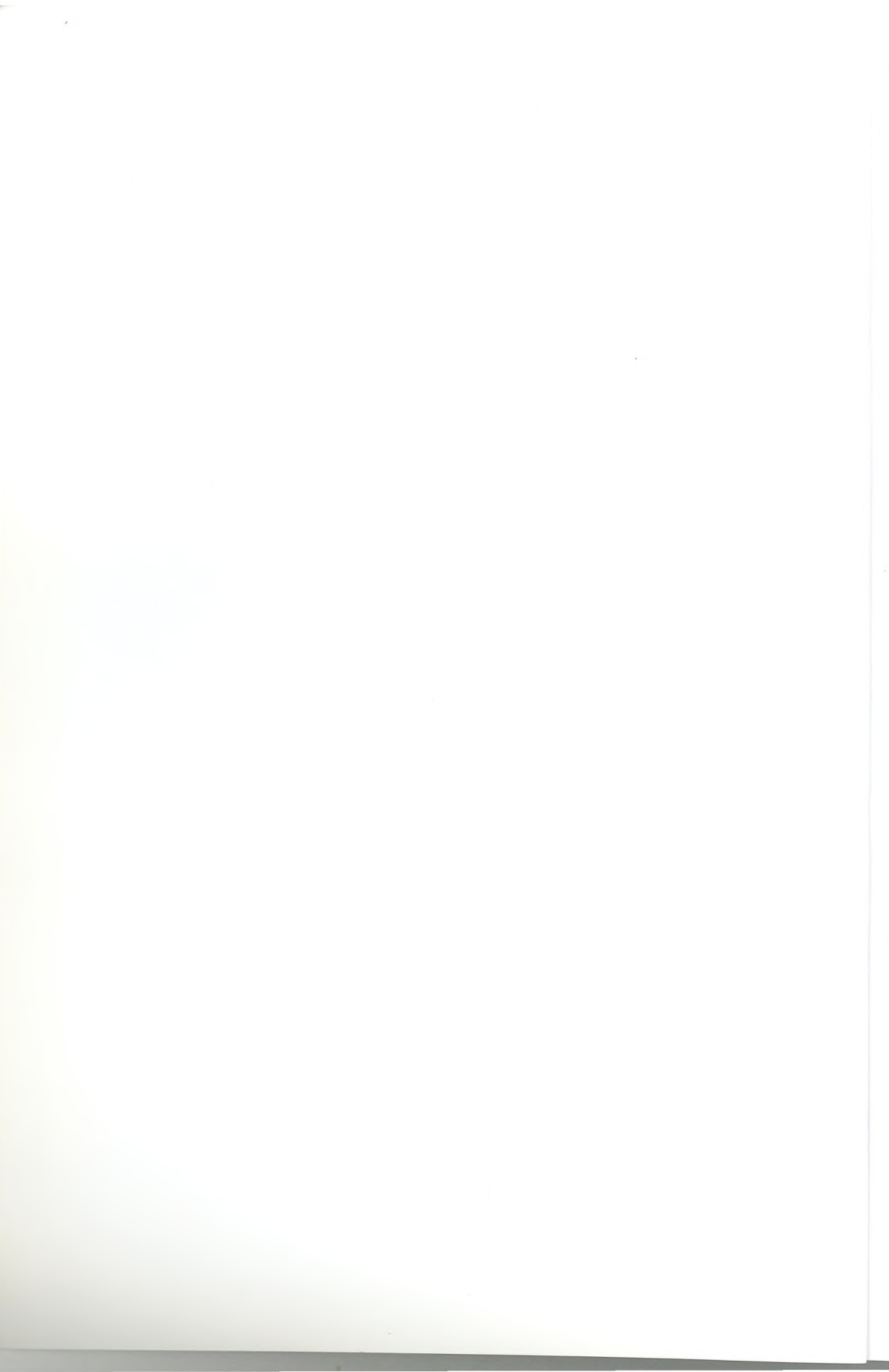
ZA NOVEJŠO

2005

1

.....

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Jasna Fischer (glavna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Avguštin Malle, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 15. 6. 2005

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk, Aleksandra Berberih-Slana - angleščina,

Gorazd Bajc - italijanščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:
Grafika - M s.p.

Cena: 3.500 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Tom Priestly, Povezave med poročili Milesove misije in odločitvijo
mirovne konference v Parizu za plebiscit na Koroškem leta 1919 :
kakšen dokaz so poročila sama? 1
*On the Link between the Miles Mission Reports and the
1919 Plebiscite Decision in Paris: what is the Evidence
of the Reports Themselves?*
UDK 341.223(436.5)"1920"
- Dragomir Džoić, Stipe Ivanda, Jugoslovanska misel in načela
federalizma na Hrvaškem do prve svetovne vojne 23
*The Yugoslav Idea and the Principles of Federalism in Croatia
before the first World War*
UDK 323.1(497.1):342.24"18/1914"
- Aleksandra Berberih-Slana, Stjepan Radić in republikansko gibanje
v Sloveniji : od nastanka Kraljevine SHS do volitev v Narodno
skupščino leta 1923 37
*Stjepan Radić and the Republican Movement in Slovenia. From the
Foundation of the Kingdom of SCS to the National Assembly
Elections in 1923*
UDK 329(497.4 : 497.5)"1918/1923"
- Darko Friš, Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske
nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937 61
*A Tour by Petar Živković and the Leadership of the Yugoslav
Nationalist Party in the Slovene Towns in 1937*
UDK 323/497.1)JRZ:JNS"1937"
- Christian Promitzer, Znanost in zločin - Inštitut za jugovzhodno
nemštvo v Gradcu (1938-1945) 79
Science and Crime - the "Südostdeutsches Institut" in Graz (1938-1945)
UDK 001.89:32(436.7)"1938/1945"
- Vlasta Beltram, Vojno nasilje v Brkinih in na Bistriškem v času 2.
svetovne vojne 97
*Wartime Violence in Brkini and Ilirska Bistrica District during
the Second World War*
UDK 341.322(497.4 Brkini)"1941/1945"

Gorazd Bajc, Misije Special Operations Executive med italijanskimi partizani v Furlaniji in Karniji (1944-1945) ter njihova percepcija problema jugoslovansko-italijanske razmejitve	115
<i>The Special Operations Executive Missions Among the Italian Partisans in Friuli and Carnia (1944-1945) and their Perception of the Problem of the Demarcation between Yugoslavia and Italy</i>	
UDK 327(420):341.222(497.1:450)"1944/1945"	

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA - HISTORICAL DOCUMENTATION

Premirje in/ali brezpogojna vdaja Italije leta 1943 (Nevenka Troha)	131
---	-----

OBLETNICE - JUBILEES

Miroslav Stiplovšek - sedemdesetletnik (Jurij Perovšek)	145
---	-----

IN MEMORIAM

Elio Apih (1922-2005) (Milica Kacin Wohinz)	153
---	-----

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS

Konferenca 60 godina od završetka Drugoga svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine? (Sarajevo 12. in 13. maja 2005) (Vida Deželak-Barič)	157
---	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Dušan Kos, O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah (Dragica Čeč)	161
Igor Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo (Andrej Pančur)	164
Zvonko Bergant, Kranjska med dvema Ivanoma (Jurij Perovšek)	172
Eric Hobsbawm, Zanimivi časi: Moje doživetje 20. stoletja (Mateja Ratej)	179
Jakob Štukl, Iz mojega življenja (Ervin Dolenc)	181
Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga 8, 9 (Vida Deželak-Barič)	184
Rolf Wörsdörfer, Krisenherd Adria 1915-1955 (Sabine Rutar)	189

1.01
Prejeto 29. 3. 2005

UDK 341.223(436.5)"1920"

Tom Priestly*

Povezave med poročili Milesove misije in odločitvijo mirovne konference v Parizu za plebiscit na Koroškem leta 1919. Kakšen dokaz so poročila sama?***

IZVLEČEK

Na osnovi jezikovne analize dvanajstih dokumentov, pomembnejših pisnih virov, ki so obravnavali oziroma prikazovali razmere na Koroškem in so pomenili osnovo za odločitev ZDA na mirovni konferenci po prvi svetovni vojni glede meje med Avstrijo in jugoslovansko državo ter glede ozemlja, na katerem je bil izveden oktobra 1920 plebiscit, prikazuje avtor bistvene poudarke, ki so bili za te odločitve odločilni. Predstavlja kakšna sporočila so imela poročila; ali so bili v njih poudarki na ozemeljskih (zemljepisnih) ali nacionalnih (narodnostnih) dejavnikih - na ozemeljski celovitosti Koroške ali na narodnostni sestavi njenega prebivalstva. Predstavi tudi poglede avstrijskega in slovenskega zgodovinarja do ozemeljskega in narodnostnega dejavnika v problematiki odločitve za Koroško leta 1920.

Ključne besede: Avstrija, Kraljevina SHS, Koroška, plebiscit, ZDA, mirovna konferenca 1919, Sherman Miles

ABSTRACT

ON THE LINK BETWEEN THE MILES MISSION REPORTS AND THE 1919 PLEBISCITE DECISION IN PARIS: WHAT IS THE EVIDENCE OF THE REPORTS THEMSELVES?

On the basis of a linguistic analysis of twelve documents of American origin, dealing with the situation in Carinthia, on which, at a peace conference after the First World War, the US based its decision on the determination of the border between Austria and the Yugoslav state, as well as the areas in which a plebiscite was to be carried out in October 1920, the author presents the emphases which were decisive in the taking of these decisions. He further presents the message of these reports: whether they emphasised territorial (geographical) factors or nationalistic (ethnic) ones - or the territorial (economic) unity of Carinthia or the ethnic structure of its population. He also presents the views of Austrian and Slovene historiography on the geographical and nationalistic factors in the context of the 1920 Carinthian plebiscite.

Key words: Austria, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Carinthia, plebiscite, USA, Paris Peace Conference 1919, Sherman Miles

* Dr., University of Alberta, Wirth Institute for Austrian and Central European Studies, Dept. For Modern Languages and Cultural Studies, Edmonton, Alberta, Canada T6G 2E6; e-mail: tpriestl@shaw.ca.

*** Razširjeno predavanje oktobra 2003 v Ljubljani na Inštitutu za novejšo zgodovino. Tukaj izražam svojo zahvalo tistim, ki so predavanje komentirali in tako delovali pri njegovi reviziji.

1. Uvod

Rekonstrukcije zgodovinskih dogodkov, povezanih s slovensko govorečo manjšino na avstrijskem Koroškem, se med seboj močno razlikujejo. Theodor Veiter je leta 1980 v svoji publikaciji¹ opozoril na skoraj popolno odsotnost objektivnih študij o zgodovinskih povezavah med "odporniškim bojem" (*Abwehrkampf* - malo obmejno vojno na Koroškem v letih 1918 in 1919) in odločitvijo, sprejeto na pariški mirovni konferenci, da je treba izvesti plebiscit (*Volksabstimmung*). Prerekanja med tako imenovanima "celovško" in "dunajsko" šolo² o vzročni povezavi (*Kausalkette*) dogodkov iz leta 1919: odporniški boj → Milesova misija³ → pariška odločitev za plebiscit, so dobro znani mnogim zgodovinarjem z obeh strani Karavank. Celo nezagodovinar iz oddaljene dežele, kot sem jaz, si ne more kaj, da ne bi naredil svojih zaključkov. Na moje so vplivali odlomki iz časopisa *Der Kärntner*, ki je v zadnjih letih uporabljal stavke, kot je tale: "Plebiscit, ki ga je izsilil obrambni boj" ("*die Volksabstimmung, die von dem Abwehrkampf erzwungen wurde*") in temu skoraj enake stavke: dvanajstkrat v zadnjih štirinajstih letih, in (enkrat) "odporniški boj je bil nujno potrebno izhodišče za plebiscit." ("*der Abwehrkampf war die unerlässliche Voraussetzung für die Volksabstimmung.*")⁴ Takšnih dogmatskih trditev ne bi smeli puščati vnemar zaradi njihovega možnega učinka na nevedše bralce; na tem mestu jih bom sicer pustil ob strani, vendar moram

1 Theodor Veiter: "Die Kärntner Volksabstimmung im europäischen und internationalen Vergleich," str. 347-81; Helmut Rumpler, ur. *Kärntens Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anlässlich des internationalen Symposiums 1980*. Klagenfurt: Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft, 1981: "es [gibt] zwar sehr viel Literatur, aber nur wenige Publikationen, die voll dem Bemühen um absolute wissenschaftliche Objectivität entsprechen ...", str. 347. In dejstvo je, da Veiter citira kot popolnoma objektivno samo eno delo, in sicer knjigo Sarah Wambaugh: *Plebiscites since World War. With a Collection of Official Documents. Volume I*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1933. S tem želi povedati, da je minilo petdeset let brez ene same zanesljive zgodovinske študije!

2 Ulfried Burz: "Historiographische Bruchlinien zwischen Wien und Kärnten - Dokumente zur 'Abwehrkampf' - These. V: Hellwig Valentin, Susanne Haiden & Barbara Maier, (ur.). *Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Leistungen, Defizite, Perspektiven*. Klagenfurt: Johannes Heyn, 2002, str. 113-149.

3 Milesova misija - komisija, ki jo je poslal proučiti etnične razmere na Koroškem Archibald C. Coolidge, profesor evropske zgodovine na Harvardovi univerzi, kateremu je ameriški predsednik Wilson dal nalogo proučiti etnične razmere v Srednji Evropi za izoblikovanje ameriških stališč na mirovni konferenci v duhu Wilsonovega razumevanja samoodločbe narodov. Koroško je obiskala konec januarja in v začetku februarja 1919. Vodil jo je podpolkovnik vojske ZDA Sherman Miles (1882-1966) (med 2. svetovno vojno generalmajor); v njej pa sta bila še poročnik Le Roy King in major Martin, univerzitetni profesor za fizično geografijo. Miles in King sta proučevala vojaško-politične, Martin pa geografsko-gospodarske razmere. Komisija je v začetku februarja 1919 podala skupen predlog v treh spisih z ločeno argumentacijo glede ločitvene črte, ki naj bi ločevala slovenske in avstrijske vojaške enote na Koroškem. Martin je podal mnenje, da naj ločitvena črta teče po Dravi, Miles in King pa sta jo predlagala na Karavankah. V resnici je njun predlog pomenil kasnejšo novo državno mejo. Coolidge je 12. 2. 1919 poslal to poročilo ameriški delegaciji na mirovno konferenco v Pariz, ki je začela zasedati 12. 1. 1919. Poročilo Milesove komisije je postalo podlaga ameriškega stališča pri vseh razpravah o Koroški, (op. ur.)

4 Helmut Golowitsch & Andreas Mölzer: *Wo man mit Blut die Grenze schrieb. Zeitzeugen berichten aus Kärntens schwerer Zeit*. Klagenfurt: Verlag für die region Alpe-Adria, 1990, str. 57-58, uporablja tudi prejšnji izraz: "... die Kämpfe der Jahre 1918/19 und die durch sie erzwungene ... Volksabstimmung des Jahres 1920 ..." Moja analiza pisanja *Der Kärntner* je bila predstavljena v članku "The myth of the pivotal role of the 'Abwehrkampf' in Carinthia between 1918-1920", na konferenci "Nationalist myth and pluralistic reality in Central Europe," Edmonton, Alberta, October 26th, 2001.

najprej priznati, da sta me njihov očitni doktrinalni značaj in pogosto ponavljanje pripravila do tega, da sem naredil lastno raziskavo na tem področju. Obstoj takih trditev nas tudi opominja, kako nevarna je dogma o nezmotljivosti.

Zanimiva je majhna, a očitno pomembna podrobnost, ki zadeva en člen te "vzročne verige". Najprej obravnavam poročila Milesove misije Archibaldu Coolidgeu, Coolidgeova poročila Parizu, Milesovo poročilo predsedniku ZDA Woodrowu Wilsonu, poročilo o "Celovcu" Komisije za preučevanje ozemeljskih vprašanj Romunije in Jugoslavije in, končno, izjave samega predsednika Wilsona. Navajam dve vrsti razlogov za določitev avstrijsko-jugoslovanske meje in/ali plebiscitnih območij: kar je Sherman Miles v svojem prvem poročilu imenoval "dvoje kontrolnih dejavnikov",⁵ *a. Jasne in nedvoumne značilnosti terena* in *b. Nacionalne želje ljudi na splošno*, ki jih imenujem "zemljepisni" in "nacionalni" dejavniki; spodaj sta ti označbi podrobneje razloženi. Nato obravnavam dejstvo, da se, začeni s Sarah Wambaugh in vse do knjige, ki so jo nedavno skupaj izdale Hellwig Valentin, Susanne Haiden in Barbara Meier, zgodovinarji pri svoji razlagi poročil in pariških odločitev razhajajo glede relativnega pomena teh dejavnikov. Nekateri so pripisali obema vrstama dejavnikov enak pomen; drugi so dali večji poudarek "zemljepisnemu" dejavniku, tretji pa "nacionalnemu". Spet četrti so omenjali enega, drugega pa sploh ne. Sam opozarjam tudi na dejstvo, da se mnoge razlage nagibajo k prevelikemu poudarjanju posameznih dejavnikov.⁶

Jaz torej ponujam tisto, kar lahko kot jezikoslovec prispevam k tej razpravi: tekstualno analizo izvirnih dokumentov. Kakšno težo dajejo tema dejavnikoma prvotni viri?

Preden nadaljujemo, naj podrobneje razložim pravkar omenjena pojma "zemljepisni" in "nacionalni". V izvirnih dokumentih in zgodovinopisju, ki so jih leti navdihnili, se prvi pojem lahko nanaša na enega ali oba naslednja argumenta: (a) na topologijo Celovške kotline kot bolj ali manj zaokrožene zemljepisne celote (Milesove "jasne in nedvoumne ozemeljske značilnosti"), in (b) na večjo ali manjšo gospodarsko sklenjenost področja. Glede zadnjega, "nacionalnega", je treba razlikovati med neovrgljivim dejstvom, da je velika večina prebivalstva govorila slovensko in je bila torej (v skladu s tradicionalno teorijo⁷) "etnično" slovenska, ter tistim, kar Miles imenuje njihove "nacionalne želje," oziroma "državljske preference"; ali bi sebe, v večji ali manjši meri, raje videli kot državljane neke, po vojni

⁵ O pomenu različnega podčrtovanja glej v 3.2. na str. 12.

⁶ Lahko omenimo še dve majhni podrobnosti, ki takoj padeta v oči nestrokovnjaku. Prva so trditve, da je zaradi obrambnega boja Koroška pritegnila pozornost svetovne javnosti; prim. relativno majhen prostor – le malo več kot eno stran – ki mu ga je v svoji visoko cenjeni knjigi namenila Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months that Changed the World*. New York NY: Random House, 2002. Druga pa so predpostavke, da so bile odločitve v Parizu sprejete po logični poti, na podlagi ustreznih razprav o vseh dejstvih in po tehtnem premisleku: prim. komentar Harolda Nicholsona, člana britanske delegacije, v *Peacemaking 1919. Being Reminiscences of the Paris Peace Conference*. (Boston: Houghton Mifflin, 1933), ki pravi na str. 152, da je bila konferenca "kot vreščanje v ptičji kletki", in tisti francoskega diplomata Paula Cambona, ki je dejal: "Če se še tako naprezate, si ne morete predstavljati kakšen nered, zmešnjava in nevednost vladajo tukaj," po navedbah Alana Sharpa: *The Versailles Settlement. Peacemaking in Paris, 1919* (New York: St. Martin's, 1991), str. 19.

⁷ Glej Tom Priestly: "On the development of the 'Windischentheorie'," *International Journal of the Sociology of Language* 124 (1997) 75-98, str. 77, citira Anthonyja Smitha: *The Ethnic Revival*. Cambridge: University Press, 1981: "Eden od trajnih mitov nacionalizma je poistovetenje nacionalizma z jezikom (...) [N]acionalisti so skušali odbrati jezik kot glavno sestavino naroda."

ponovno ustanovljene Avstrije ali novoustanovljene države Kraljevine SHS. Kjer so ta razlikovanja pomembna, jih omenjam v opombah j, vendar pa se moja analiza na splošno ukvarja z nasprotjem med "zemljepisnimi" in "nacionalnimi" dejavniki.

2. Pregled poročil zgodovinarjev⁸

Najprej predstavljam nekaj dokazov o pomanjkanju edinosti med zgodovinarji pri poročanju o ugotovitvah Milesove misije in posredovanju le-teh v Pariz ameriški delegaciji oziroma predsedniku Wilsonu na mirovno konferenco. Čeprav dopuščam možnost, da bi si kot nezgodovinar lahko napačno razlagal pisanje kakšnega strokovnjaka, sem vendarle prepričan, da so moje ocene na splošno pravilne. Moj pregled je zgolj vzorec in prav gotovo kdaj pa kdaj preveč poenostavlja tisto, kar je večina zgodovinarjev skušala s tolikšnim trudom izraziti. Te dokaze navajam v strnjeni obliki in sicer v sledečem zaporedju: najprej publikacije nemško govorečih piscev, ki jim sledijo slovensko govoreči in Slovenci ter, na koncu, ostali zgodovinarji;⁹ pod vsakim naslovom so najprej predstavljeni tisti, ki poudarjajo "nacionalne" dejavnike, nato tisti, ki dajejo obema vrstama dejavnikov približno enako težo in, končno, tisti, ki bolj poudarjajo "zemljepisne" dejavnike.

Opozoriti moram tudi, da velik del obsežnega zgodovinisja o letih 1918-1920 na avstrijskem Koroškem spodaj ni omenjen glede na to, da so se mnogi pisci - iz takšnih ali drugačnih razlogov - ukvarjali z drugačno tematiko. Pokojni Andreas Moritsch, na primer, je izdal več dobro znanih del o tem obdobju, vendar je pisal bodisi na splošno o pomenu tistega, kar je imel za napačno zgodovinsko razlago ("mite"), ali pa specifično o razlogih, zaradi katerih je slovensko govoreče prebivalstvo volilo "za Avstrijo", ni pa se, kolikor vem, dotaknil omenjene teme.¹⁰ Tudi veliko slovenskega zgodovinisja o tem obdobju, tako pred osamosvojitvijo Slovenije kot po njej, se raje posveča drugim temam.¹¹ Naslednji vir, ki tukaj ni obravnavan, so zgodovinska besedila, ki jih uporabljajo v nemško govorečih koroških šolah.¹²

⁸ Pri nabiranju gradiva za to raziskavo so mi poleg Veiterja, "Die Kärntner Volksabstimmung," prišli prav naslednji avtorji: Ulfried Burz: "Historiographische Bruchlinien;" Igor Grdina: "Die slovenische Historiographie über die Kärntner Volksabstimmung zwischen Retrospektive und Perspektive," str. 151-156; Avguštin Malle: "Zur Historiographie der Kärntner Slowenen," str. 157-165; Arnold Suppan: "Die Kärntner Volksabstimmung und die neuere internationale Historiographie," str. 91-111.

⁹ Tukaj se držim kanadske rabe, v kateri je, na primer, francosko govoreča oseba nekdo, ki se poistoveti s francosko govorečo skupnostjo. 'Nemško' in 'slovensko govoreči' Korošci so torej tisti, ki se smatrajo za del nemško ali slovensko govoreče skupnosti. Korošec, čigar prvi jezik je sicer nemščina je tako lahko označen za slovensko govorečega; menim, da bi, na primer, Andreas Moritsch samega sebe tako označil.

¹⁰ O obeh temah, glej zlasti Andreasa Moritscha: *Abwehrkampf und Volksabstimmung - Mythos und Realität*, str. 58-70; Teodorja Domeja et. al.: *Austria Slovenica. Die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich. Koroški Slovenci in avstrijska nacija*. Klagenfurt: Hermagoras, 1996.

¹¹ Glej Peter Vodopivec: *Commentary: The 1920 Carinthian plebiscite*. V : *Slovene Studies* 8/1 (1986), str. 21-25; Grdina, *Die slovenische Historiographie*.

¹² Ti imajo lahko mnogo večji pomen kot šolske zgodovinske knjige, kajti na njihovi podlagi se oblikuje večinsko mnenje; ne poznam pa nič novejšega od dveh desetletij stare študije Karla Stuhlfarrerja: "Die Kärntner Slowenen im österreichischen Geschichtslehrbuch," *Zeitgeschichte* 11 (1983-84), str. 390-398.

2.1. Publikacije v nemškem jeziku

Velika večina tovrstnih publikacij je iz Celovca.

2.1.1. Publikacije v nemškem jeziku, ki poudarjajo "nacionalne" dejavnike

V tej kategoriji nisem zasledil nobenih publikacij, ki bi bile napisane pred letom 1960, razen tistih Martina Wutteja. Ta v svoji knjigi *Kärntens Freiheitskampf 1918-1920*,¹³ daje veliko večjo težo "državljskim preferencam" slovensko govorečih na Koroškem; čeprav se v svojih drugih delih očitno posveča topografiji, se tukaj pri omenjanju zemljepisnih dejavnikov osredotoča na gospodarske. Vincenz Schumy leta 1960¹⁴ kot *edini* dejavnik omenja "državljsko preferenco". Wilhelm Neumann v svojih publikacijah na to temo,¹⁵ ki so po mojem mnenju še najbolj relevantne, sledi Wutteju: "državljski preferenci" daje mnogo večjo težo kakor gospodarskim dejavnikom. Josef Feldner,¹⁶ ki je bil od leta 1972 naprej "Obmann" koroškega Heimatdiensta, zasleduje enako smer, vendar omenja tudi topografijo. Alfred Ogris,¹⁷ ki je Neumanna nasledil kot direktor Koroškega deželnega arhiva, sledi njegovemu vzoru: "Poleg zemljepisnih in gospodarskih dejstev je bilo za komisijo velikega pomena tudi presenetljivo spoznanje, da prebivalstvo svoje nacionalnosti nikakor ni enačilo z nazori o državi; še posebej je imela komisija vtis, da se veliko Slovencev na Koroškem identificira z geslom neodvisne in nerazdeljene Koroške ter so si želeli ostati povsem pod avstrijsko vlado." ("*Von grosser Bedeutung ... war neben den geographischen und wirtschaftlichen Tatsachen die für die Kommission überraschende Erkenntnis, dass die Bevölkerung ... ihre Nationalität durchaus nicht mit ihrer Gesinnung für den Staat gleichsetzte; insbesondere hatte die Kommission den ... Eindruck, dass viele Slowenen in Kärnten sich mit dem Schlagwort eines freien und ungeteilten Kärnten identifizieren und durchaus unter einer österreichischen Regierung zu verbleiben wünschten.*")

Zelo podoben je pristop geografa Martina Segerja;¹⁸ omenja tako "državljsko preferenco" kot "zemljepisne" dejavnike, vendar močno poudarja prvo: pri opisovanju

¹³ Martin Wutte: *Kärntens Freiheitskampf*. 1922; druga razširjena in pregledana izdaja: Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1943.

¹⁴ Vincenz Schumy: Ringen hinter geschlossenen Türen. V: *Volkszeitung*, 8. 10. 1960, repr. str. 279-305 in Golowitsch & Mölzer.

¹⁵ Wilhelm Neumann: Zum 50. Jahrestag der Volksabstimmung in Kärnten vom 1. Oktober 1920. Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918-1920, "Österreich in Geschichte und Literatur (Graz)" 14. 8.1970, str. 393-401; repr. str. 210-221; isti, *Bausteine zur Geschichte Kärntens*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1985; isti, *Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918-1920. Legenden und Tatsachen*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 2. izd., 1985.

¹⁶ Josef Feldner: *Grenzland Kärnten. Kärntner Weissbuch, 2. Teil*. Klagenfurt: Heyn, 1982.

¹⁷ Alfred Ogris: Kärntens Freiheitskampf aus internationaler und gesamtösterreichischer Sicht. str. 133-164; Alfred Ogris, Wilhelm Deuer, Barbara Felsner, Wilhelm Wadl & Evelyne Webernig, ur. *Der 10. Oktober 1920. Kärntens Tag der Selbstbestimmung. Vorgeschichte - Ereignisse - Analysen*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, prva in druga izdaja, 1990; cit. str. 140. Skrajšana verzija, enak naslov, str. 22-27 in *Ich bleib' ein Stück von Dir für immerdar*. V: *Festschrift zur 75. Wiederkehr des Tages der Kärntner Volksabstimmung am 10. Oktober 1920*. Klagenfurt: Kärntner Landsmannschaft, 1995.

¹⁸ Martin Seger: Die Miles-Mission in Südkärnten 1919, eine regionalgeographische Erkundung mit weitreichenden politischen Konsequenzen. V: *Klagenfurter geographische Schriften* 10, 1992, str. 179-198; cit. str. 188.

vanju Milesovega in Kingovega pisma Coolidgeu z dne 9. februarja 1919 (glej točko B spodaj), namenja "zemljepisnim" dejavnikom dve vrstici, "nacionalnim" pa osem.

Za konec navajam nekaj opazk o publikacijah Claudije Fräss-Ehrfeld, pri kateri sem zasledil določeno mero nedoslednosti v poudarkih. Ugotovil sem namreč, da v svoji prvi publikaciji na to temo¹⁹ najprej predstavlja dejavnike kot bolj ali manj enako pomembne, nato pa trdi, da je bila "državljanska preferenca" najvažnejši dejavnik: za Coolidgea: "želje koroškega prebivalstva naj bi bile konec koncev za potegnitev meje odločilnega pomena." ("*[d]ie Wünsche der Kärntner Bevölkerung sollten letztlich für die Grenzziehung ausschlaggebend sein.*") V nekaterih kasnejših publikacijah o tem predmetu sicer ne gre tako daleč (glej 2.1.2. spodaj), zato pa v dveh novejših jasno poudarja "nacionalni" dejavnik. V prvi²⁰ na začetku posveti "nacionalnim" dejavnikom osem vrstic, "zemljepisnim" pa zgolj eno. Kasneje, ko označi poročilo Milesove misije kot "Lehr- und Lehnstück" za ameriško delegacijo v Parizu, nameni "nacionalnim" dejavnikom cela dva odstavka, "zemljepisnim" pa niti besedice. V svoji drugi publikaciji²¹ prikazuje "zemljepisne" dejavnike kot zanemarljive: "Milesova misija je prišla na Koroško, da bi razdelila ozemlje. Njene izkušnje po osemdnevem raziskovanju področja: Nacionalni dejavnik ne odgovarja volji ljudstva - potrebno bo uporabiti pravico do samoodločbe v pravem pomenu besede." ("*Die Miles-Mission kam nach Kärnten, um das Gebiet zu teilen. Ihre Erfahrungen nach der neuntägigen Recherche vor Ort: Das Nationalitätenprinzip entsprechen nicht dem Willen des Volkes - man müsse Selbstbestimmungsrecht im wahrsten Sinne des Wortes anwenden.*")

2.1.2. Publikacije v nemškem jeziku, ki dajejo enako težo "nacionalnim" in "zemljepisnim" dejavnikom

Viktor Miltschinsky, koroški zgodovinar iz tridesetih let 20. stoletja, sicer omenja Milesovo misijo, vendar v nasprotju s Wuttejem – čeprav se nanaša na njegove publikacije – ne poudarja "nacionalizma":²² "Miles je predlagal, da naj bi pustili celotno Koroško pod Avstrijo, ker je naravna enotnost kotline tako izrazita, da je ni mogoče deliti, in ker je večina Slovencev želela ostati pod Avstrijo." ("*Miles hatte vorgeschlagen, ganz Kärnten bei Österreich zu belassen, weil die natürliche Einheit des Beckens zu ausgeprägt ist, um eine Teilung zu rechtfertigen, und weil selbst die Mehrheit der Slowenen es vorzöge, unter Österreich zu bleiben.*") Claudia Fräss-Ehrfeld, kot rečeno, ne poudarja "nacionalnega" dejavnika v vseh svojih publikacijah. Bolj uravnoteženo mi deluje njeno pisanje v konferenčnem prispevku leta 1986:²³ "Po poročilu Milesove misije so bili ameriški strokovnjaki v Parizu prepričani, da ...

¹⁹ Pod njenim deklinškim imenom, Claudia Kromer: *Die Vereinigten Staaten von Amerika und die Frage Kärnten 1918-1920*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1970, str. 57.

²⁰ Claudia Fräss-Ehrfeld: *Geschichte Kärntens Band 3/2 - Kärnten 1918-1920. Abwehrkampf - Volksabstimmung - Identitätssuche*. Klagenfurt: Heyn, 2000, str. 98-99, 102.

²¹ Claudia Fräss-Ehrfeld: *Die Ohnmacht eines kleinen Landes*. str. 303-308; Hellwig, Haiden & Maier, n.d., str. 306.

²² Viktor Miltschinsky: *Kärntens hundertjähriger Grenzlandkampf: eine zusammenfassende Darstellung*. W: Emil M. Engel, 1937, str. 88.

²³ Claudia Fräss-Ehrfeld: *The Role of the United States of America in the Carinthian Question, 1918-1920*. V: *Slovene Studies* 8/1, 1986, str. 7-13, cit. str. 8.

morajo gospodarski oziri prevladati nad etnološkimi. Treba je ohraniti sklenjenost kotline, glede na to, da njeno prebivalstvo nasprotuje vsakršni razdelitvi..."

Podobno tudi v njenem prispevku za *Kärntner Landmannschaft Festschrift* leta 1995²⁴ ni videti, da bi posebej poudarjala katerega od dejavnikov: "... spričo prepoznavne proavstrijske usmeritve večine prebivalstva so si prizadevali za ohranitev enotnosti Celovške kotline in za mejo na Karavankah, saj se jim je to zdela najboljša rešitev iz zemljepisnega in gospodarskega stališča." ("*... angesichts der erkannten pro-österreichischen Einstellung der Mehrheit der Bevölkerung plädierte man für die Aufrechterhaltung der Einheit des Klagenfurter Becken als beste Lösung vom geographischen und wirtschaftlichen Standpunkt und für die Grenze auf den Karawanken.*")

Lahko rečemo, da se dva druga nemško govoreča koroška zgodovinarja prav tako rahlo razhajata v svoji predstavitvi teh dejavnikov. Evelyne Weberinig daje v svojem poglavju leta 1990²⁵ obema dejavnikoma enak pomen, glede njenega prispevka v *Kärntner Landmannschaft Festschrift* leta 1995 pa glej 2.1.3. spodaj; Hellwig Valentin daje v svoji knjigi iz leta 1993²⁶ obema dejavnikoma enako težo, glede njegove knjige iz leta 2000 glej 2.1.3. spodaj.

2.1.3. Publikacije v nemškem jeziku, ki poudarjajo "zemljepisne" dejavnike

Tudi Hanns Haas in Karl Stuhlpfarrer sta v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja v svojih publikacijah, ki so dobro znane po tem, da so izzvale burne odzive med nekaterimi vodilnimi koroškimi zgodovinarji, poleg drugih spornih stališč poudarjala "zemljepisne" dejavnike na račun "nacionalnih." Haas je leta 1975 preprosto zapisal "delitev koroške kotline kot zemljepisne in gospodarske enote" ("*die Zerteilung des Kärntner Beckens als einer geographischen und wirtschaftlichen Einheit.*")²⁷ Skupaj s Stuhlpfarrerjem pa sta v knjigi leta 1977 zelo jasno izjavila, da je Milesova komisija poudarjala zemljepisne argumente: "Odločilno je bilo tudi prepričanje, da se področje zaradi enovitosti Koroške ne sme deliti." ("*Ausschlaggebend war also die Überzeugung, dass ein Gebiet von der Geschlossenheit Kärntens nicht geteilt werden sollte.*")²⁸ Kot rečeno zgoraj (v 2.1.2.) Evelyne Weberinig in Helwige Valentin v svojih novejših publikacijah prav tako poudarjata "zemljepisne" argumente, čeprav se ne približata dogmatizmu Haasa ali Stuhlpfarrerja. Prva piše, da "gospodarska enotnost koroške kotline je bila glavni argument diplomatskih obravnavanj, ki so se tikala koroškega mejnega vprašanja" ("*[d]ie wirtschaftliche Einheit des Klagenfurter Beckens war ein Hauptargument in den diplomatischen Erörterungen, die die Kärntner Grenzfrage betrafen*"),²⁹ drugi pa preprosto trdi:

²⁴ Claudia Fräss-Ehrfeld: Sonderfall Karnten 1918-1920. V: *Ich bleib' ein Stück von Dir für immerdar*, str. 11-12.

²⁵ Evelyne Weberinig: Kärntens Freiheitskampf 1918-1920: Die Ereignisse im Lichte der Daten und Fakten. V: Ogris, Deuer, Felsner, Wadl & Weberinig, n.d., str. 24-60.

²⁶ Hellwig Valentin: *Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918-1920. Mythen und Fakten*. Klagenfurt: Archiv der Kärntner Arbeiterbewegung, 1993, str. 12.

²⁷ Hanns Haas: Kärntner Slowenen - Geschichte als politische Information. *Zeitgeschichte* (Salzburg), 3, 1975, str. 83-96, cit. str. 89.

²⁸ Hanns Haas & Karl Stuhlpfarrer: *Österreich und seine Slowenen*. Wien: Locker und Wögenstein, 1977, str. 28.

²⁹ Evelyne Weberinig: Kärntens Freiheitskampf. Ablauf der Ereignisse 1918-1920. V: *Ich bleib' ein Stück von Dir für immerdar*, str. 15-19, cit. str. 17.

"Uveljavilo se je mnenje, da je delitev naravno enotnega področja protislovna, s tem pa se je strinjala tudi večina Slovencev." (*"Man kam zur Auffassung, dass eine Teilung der natürlichen Einheit des Gebietes widerspreche und auch ein Grossteil der Slowenen dies so sähe."*)³⁰

2.2. Publikacije v slovenskem jeziku

Večina publikacij slovensko govorečih zgodovinarjev o Koroški v času med 1918 in 1920 se ukvarja z drugačno tematiko. Vseeno pa jih je nekaj relevantnih.

2.2.1. Publikacije v slovenskem jeziku in tiste, izdane v Sloveniji, ki poudarjajo "nacionalne" dejavnike

Naletel nisem na nobeno publikacijo te vrste.

2.2.2. Publikacije v slovenskem jeziku in tiste, izdane v Sloveniji, ki dajejo "nacionalnim" in "zemljepisnim" dejavnikom enako težo

Tudi iz te kategorije nisem videl nobenih publikacij.

2.2.3. Publikacije v slovenskem jeziku in tiste, izdane v Sloveniji, ki poudarjajo "zemljepisne" dejavnike

Na tem mestu omenjam samo eno tovrstno publikacijo, ki je izšla severno od Karavank. To je leta 1985 izdan učbenik za Zvezno gimnazijo za Slovence v Celovcu, ki se povečini sicer ne opredeljuje, na koncu pa vendarle daje prednost zemljepisnemu dejavniku:³¹ "Politični pomen teh obmejnih bojov [1918-1919] pri reševanju mejnega vprašanja je v zgodovinopisju sporen. Ena stran zastopa stališče, da so šele obrambni boji opozorili Pariško mirovno konferenco na narodnostne in politične razmere na Koroškem in privedli do njenega sklepa, da odredi plebiscit. Druga stran pa ugotavlja, da pariška mirovna konferenca ni sprejemala teritorialnih odločitev z izključno etničnih gledišč, temveč je prav tako upoštevala gospodarske in upravne razloge. V tem primeru naj bi bilo odločilno prepričanje, da se nekega ozemlja ne sme ločevati od geografske sklenjenosti Koroške."

Kot že povedano, kaže, da je bilo v Sloveniji o tej temi objavljenega malo. Ugotovil sem, da poleg Boga Grafenauerja ta predmet omenja samo še Peter Vodopivec, in še to zgolj na kratko v svojem konferenčnem prispevku iz leta 1968:³² "Pod vplivom Milesove misije so ameriški delegati opustili svojo prvotno zamisel o 'zgolj' etnični demarkaciji in jo nadomestili s konceptom nerazdeljene Koroške, ki temelji na zemljepisni in gospodarski celovitosti."

³⁰ Hellwig Valentin: *Nationalismus oder Internationalismus? Arbeiterschaft und nationale Frage mit besonderer Berücksichtigung Kärntens 1918-1934*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 2000, str. 61.

³¹ Valentin Inzko: *Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes z upoštevanjem vse-slovenske zgodovine*. Klagenfurt: Družba sv. Mohorja, str. 58.

³² Peter Vodopivec: *Commentary: The 1920 Carinthian plebiscite*. V : *Slovene Studies* 8, št. 1, 1986, str. 21-25; cit. str. 22.

Bogo Grafenauer pa je o obdobju 1918-1920 napisal veliko in tudi skrbno obravnaval to specifično vprašanje. V tem oziru še posebej izstopata dve njegovi publikaciji, v katerih daje "zemljepisnim" dejavnikom mnogo večjo težo kot "nacionalnim" (tam lahko opazimo, da zelo jasno razlikuje med topografijo in gospodarstvom). Prva, v Koroškem zborniku leta 1946,³³ pravi: "Miles je predlagal, naj se pusti vsa Celovška kotlina v avstrijskih rokah, ker predstavlja prirodno enoto, ki je preveč ostro omejena, da bi se dala deliti, in ker tudi večina Slovencev raje ostane pod Avstrijo... [Milesovo poročilo] je bilo po Coolidgejevem in Blissovem pričevanju odslej podlaga ameriškega stališča pri vseh razpravah o Koroški. Tako so Amerikanci znova začeli trdovratno zagovarjati mejo na Karavankah." Nato pa še: "Za Celovško kotlino so... delegati ugotovili, da ima mešano prebivalstvo... Kotlina je gospodarska enota... Informacije, ki so na uporabo, se ne zde zadostne, da bi z gotovostjo spoznali narodnostne cilje prebivalstva..."

Štiriindvajset let kasneje se je v zborniku razprav in člankov z naslovom Koroški plebiscit³⁴ spustil v še večje podrobnosti, z zelo podobnimi poudarki kot v svoji publikaciji iz leta 1946, in posvečal posebno pozornost prvotnim virom. V svojih zaključnih opazkah o dejavnikih, ki nas tukaj zanimajo, pa "nacionalnega" odkrito omalovažuje: "... je predlagala večina [Milesove] komisije – ne glede na narodnostne razmere in sklicujoč se na gospodarsko povezanost dežele – demarkacijsko črto vzdolž južne meje Koroške(...). Plebiscit je izraz nezaupanja poročilu Milesove komisije o proavstrijskem mišljenju koroških Slovencev."

2.3. Druge publikacije

Med publikacijami iz bolj oddaljenih krajev kot sta Avstrija in Slovenija jih je nekaj, ki koroška vprašanja bežno omenjajo, zelo malo pa se jih z njimi ukvarja na dolgo. Dva zgodovinarja, ki sta predmet podrobneje obravnavala sta Thomas Barker in Tom Gullberg.

2.3.1. Drugi, ki poudarjajo "nacionalne" dejavnike

V tej kategoriji sem našel le enega, in sicer Gordona Brooke Shepherd. Navajam večino njegovega edinega odstavka na to temo v ponazoritev, kako lahko pretirano poenostavljanje privede do izkrivljanja resnice:³⁵ "... države zmagovalke so odredile izvedbo plebiscita na Koroškem. Mirovni pogajalci so se morali odzvati na silovite obmejne spopade, ki so tam pozimi 1918 in spomladi 1919 vsake toliko časa izbruhnili med jugoslovanskimi vojaki in avstrijskimi paravojaškimi silami. ... Vsled tega je ameriška misija pod vodstvom poročnika-polkovnika Milesa januarja 1919 prepotovala južno Koroško po dolgem in počez ter poročala o etničnih

³³ Bogo Grafenauer: Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919. V: Bogo Grafenauer, Lojze Ude & Maks Veselko, ur., *Koroški zbornik*. Ljubljana: Državna Založba Slovenije, 1946, str. 383-420, cit. str. 387, 393.

³⁴ Bogo Grafenauer: Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919. V: *Koroški plebiscit : Razprave in članki*. Janko Pleterski, Lojze Ude, Tone Zorn, ur., Ljubljana: Slovenska matica, 1970. str. 295-378 ; cit. str. 365.

³⁵ Gordon Brooke-Shepherd: *The Austrians. A Thousand-Year Odyssey*. London: Harper Collins, 1996.

utemeljitvah zoper vsakršno delitev Celovške kotline, ki jo je zahtevala Jugoslavija in po kateri bi reka Drava postala nova državna meja. 10. oktobra 1920 so to razsodbo potrdili Korošci sami."

2.3.2. *Drugi, ki dajejo enako težo "nacionalnim" in "zemljepisnim" dejavnikom*

Poznamo tudi tri zgodovinarje, ki ne izhajajo iz Srednje Evrope, in ki dajejo enako težo obema glavnima vrstama dejavnikov. Začnimo s Sarah Wambaugh, ki je leta 1933 zapisala:³⁶ "... [V Celovski kotlini] je rasna statistika pokazala, da je večina prebivalcev Slovencev in Jugoslovani so jo zahtevali zase. Komisija za jugoslovanske zadeve je potrdila, da je Celovška kotlina gospodarsko in zemljepisno del Avstrije in da so vsi njeni gospodarski odnosi s severom, vendar zaradi pritiska jugoslovanskih voditeljev in dejstva, da je večina prebivalcev ... slovensko govorečih, ni mogla sprejeti enoglasne odločitve; zato se je Vrhovni svet spričo razdeljenosti med strokovnjaki končno odločil za plebiscit".

Howard Coolidge in Robert Lord sta leta 1971 v svoji knjigi o Archibaldu C. Coolidgeu zapisala:³⁷ "... naravna sklenjenost doline je bila premočno izražena, da bi bila razdelitev upravičena in ... večina Slovencev bi itak raje ostala pod avstrijsko oblastjo."

Ugotovil sem, da je Tom Gullberg v svoji knjigi leta 2000 dal enako veljavo obema dejavnikoma,³⁸ medtem ko je leta 2001 veliko bolj poudarjal "zemljepis", kot lahko vidimo v 2.3.3.

2.3.3. *Drugi, ki poudarjajo "zemljepisne" dejavnike*

V tem kontekstu je najbolj zgovoren komentar Thomasa Barkerja, ki odkrito daje prednost "zemljepisnim" dejavnikom:³⁹ "Razumljivo je, da lahko tujec [Miles in njegovi] dobi vtis, da gre za nemško področje, saj ima veliko Slovencev navado nagovarjati tujce samo v nemščini. Prav gotovo je tudi večinsko mnenje... bilo zadržano v sedanost in je omalovaževalo zgodovinske vidike svoje situacije, poudarjalo pa dejavnike na osnovi zemljepisa – stroke, katere vpliv je bil med ameriškimi mirovnikmi izredno, morda celo pretirano močan."

Arthur Walworth, ki je pisal o Komisiji za romunske in jugoslovanske zadeve, ima podobno stališče:⁴⁰ "... Britanski in francoski delegati so se sprva nagibali k temu, da bi del Celovške kotline dodelili Jugoslaviji. Vendar pa so jih njihovi učeni ameriški kolegi rotili, naj sprejmejo dejstvo, da je to območje, ki je poseljeno z mešanim prebivalstvom in čigar nacionalnih teženj trenutno ni mogoče z gotovostjo opredeliti, 'zemljepisna celota', katere gospodarski interesi so tesneje povezani s področji na severu kot s tistimi na jugu."

³⁶ Sarah Wambaugh: *Plebiscites since the World War*. str. 25.

³⁷ Howard J. Coolidge & Robert H. Lord: *Archibald Cary Coolidge: Life and Letters*. Freeport, N.Y.: Books for Libraries Press, stt. 206.

³⁸ Tom Gullberg: *State, Territory and Identity: The Principle of National Self-Determination, the Question of the Territorial Sovereignty in Carinthia and other Post Habsburg Territories after the First World War*. Åbo: Åbo Akademis Förlag, glej zlasti str. 112-118.

³⁹ Thomas Barker: *The Slovene Minority of Carinthia*. Boulder CO: East European Monographs, 1984, zlasti str. 104-105. Na naslovni strani je navedeno: "v sodelovanju z Andreasom Moritschem," vendar ni jasno, kaj je Moritsch dejansko prispeval k posameznim poglavjem.

⁴⁰ Arthur Walworth: *Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference*. New York: Norton, 1986.

Končno se Gullberg leta 2001 strinja:⁴¹ "Ameriška Milesova delegacija je ugotovila, da mora biti Koroška obravnavana kot regionalna enotnost v gospodarskem in zemljepisnem smislu, ne pa tudi v etničnem in kulturnem. Ameriška delegacija je torej podprla nemško-koroško idejo o nerazdeljeni Koroški, vendar ne z etnično-kulturnimi argumenti!" ("*Die amerikanische Miles-Delegation stellte ... fest, dass Kärnten als eine regionale Einheit – wirtschaftlich und geographisch, obwohl nicht ethnisch und kulturell – betrachtet werden müsse. Die amerikanische Delegation unterstützte also die deutsch-kärntnerische Idee von einem ungeteilten Kärnten, aber nicht mit ethnisch-kulturellen Argumenten!*")

2.4. Povzetek

Povsem jasno je, da glede tega vprašanja ni bilo soglasja, in to ne samo v letih, ko se je to odražalo v napetostih med Avstrijo in komunistično Slovenijo, ampak tudi še v zadnjih letih. Razloge za specifično utemeljevanje pa prepuščam strokovnjakom in zgodovinopisju.

3. Analiza izbranih poročil

3.1. Podatki

Spodaj navajam dvanajst dokumentov, ki sem jih pregledal; obsegajo vse pomembnejše pisne vire, s katerimi sem se srečal in pripravljajo ugotovitve Milesove misije.

Dokument A: Miles in King Coolidgeu, 7. februar 1919⁴²

Dokument B: Miles in King Coolidgeu, 9. februar 1919⁴³

Dokument C: Coolidge ameriški delegaciji v Pariz, 10. februar 1919⁴⁴

Dokument D: Miles, Martin in King Coolidgeu, 12. februar 1919⁴⁵

Dokument E: Coolidge ameriški delegaciji v Pariz, 12. februar 1919⁴⁶

Dokument F: Coolidge ameriški delegaciji v Pariz, 14. februar 1919⁴⁷

Dokument G: Zapisnik srečanja odbora za preučevanje ozemeljskih vprašanj Romunije in Jugoslavije, 2. marec 1919⁴⁸

Dokument H: Poročilo odbora za preučevanje ozemeljskih vprašanj Romunije in Jugoslavije na celovškem območju, 6. april 1919⁴⁹

⁴¹ Tom Gullberg: Kärnten im Spannungsfeld von europäischer Realpolitik, amerikanischer Selbstbestimmungsideologie und britischem Nationalliberalismus. Valentin, Haiden & Maier, str. 189-195, cit. str. 191.

⁴² *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference* [= PFRUS]. Volumes I-XIII. Washington: U.S. Government Printing Office, 1942-47, Vol. XII, str. 501-504.

⁴³ PFRUS, XII, str. 504-510.

⁴⁴ PFRUS, XII, str. 500-501; Valentin, Haiden & Maier, n.d., str. 135-140.

⁴⁵ PFRUS, XII, str. 515-520; Valentin, Haiden & Maier, n.d., str. 140-144.

⁴⁶ PFRUS, XII, str. 511-513.

⁴⁷ PFRUS, XII, str. 513-514; Valentin, Haiden & Maier, n.d., str. 144-145.

⁴⁸ Valentin, Haiden & Maier, n.d., str. 145-149.

⁴⁹ Nina Almond & Ralph H. Lutz, ur.: *The Treaty of Saint-Germain. A Documentary History of Its Territorial and Political Clauses*. Stanford CA: Stanford University Press, str. 504-505

Dokument I: Svet zunanjih ministrov, 9. maj 1919⁵⁰

Dokument J: Miles predsedniku Wilsonu, 22. maj 1919⁵¹

Dokument K: Svet štirih, 26. maj 1919⁵²

Dokument L: Svet štirih, 27. maj 1919⁵³

3.2. Metodologija⁵⁴

Najprej sem v vsakem besedilu poiskal vse odlomke, ki bi lahko zadevali zgoraj opredeljene "zemljepisne" ali "nacionalne" dejavnike. V spodaj predstavljenih podatkih so "zemljepisni" dejavniki podčrtani s takšno dvojno črto, "nacionalni" pa s takšno valovito. Nato sem opravil dvoje štetij: prvo označuje število besed, ki se nanašajo na posamezen dejavnik; drugo pa število s tem povezanih "trditvev", glede na to, da bi bilo zgolj štetje besed lahko površen pokazatelj. V tem kontekstu je "trditvev" stavek ali del stavka, ki izraža neko misel. Če je ta misel izražena na dva očitno različna načina, se to šteje kot dve "trditvi". – Pregledal sem tudi zaporedje, v katerem so bile trditve podane, da bi ugotovil, ali bi to lahko vplivalo na bralce. Glede na to, da so nekateri zgodovinarji izrecno omenjali, da so Milesova misija (in/ali Coolidge) pisali o *celovitosti* Koroške, sem tudi označil, kolikokrat je ta misel odkrito ali prikrito omenjena; ti so zapisani z VELIKIMI ČRKAMI. Veliko črko N uporabljam kot okrajšavo za "nacionalne dejavnike", Z pa za "zemljepisne dejavnike".

Poudariti moram, da je to samo prvi poizkus: zato tudi posebej ne analiziram razlike med drugotnimi "topografskimi" in "gospodarskimi" dejavniki. To je pač analiza, ki bi po moje morala služiti kot izhodišče za objektivno razpravo.

3.3. Analiza

Dokument A: Miles in King Coolidgeu, 7. februar 1919

Vsebina: opis naloge in metodologije.

En sam kratek odstavek opisuje cilje misije:

1. V skladu s protokolom, podpisanim v Gradcu, je bilo treba upoštevati dve točki, od katerih je prva (a) opredeljena kot kontrolni dejavnik za določitev razmejitvene črte:-

a. Jasne in nedvoumne značilnosti terena,

b. Nacionalne želje ljudi na splošno.

⁵⁰ PFRUS, IV, str. 680-681.

⁵¹ Arthur S. Link, ur.: *The Papers of Woodrow Wilson. Volume 59. May 10-31, 1919.* Princeton NJ: Princeton University Press, str. 403-405.

⁵² Link, n.d., str. 501-502; Paul Mantoux: *Les délibérations du Conseil des Quatre (24 mars - 28 juin 1919). II. Depuis la remise de la délégation allemande des conditions de la paix jusqu'à la signature du traité de Versailles.* Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1955, volume II, str. 218-219 (Arthur Link, transl. in ed. 1992. *The Deliberations of the Council of Four (march 24 - June 28, 1919). Notes of the Official Interpreter Paul Mantoux. Vols I-II.* Princeton NJ: Princeton University Press, str. 218-219).

⁵³ PFRUS, VI, str. 72; Mantoux, n.d., str. 235 (Link, *Deliberations*, 234-235).

⁵⁴ Uporabil sem novejšo publikacijo o metodah "analiza razprave"; glej Tom Priestly: "Prispevki analize razprave k raziskavi o položaju slovenske manjšine na Koroškem. V: *Slovene Studies* 23, 2001, str. 73-92. Tam se analiza le malo poslužuje tehnik analize razprave.

To je zelo jasno: dejavniki Z (25 besed) bi bili pomembnejši od dejavnikov N (9 besed).

Dokument B: Miles in King Coolidgeu, 9. februar 1919

Vsebina: Ocena v skladu s postopkom in v okviru A

(a) Regija kot celota:

Na priloženem zemljevidu je z rdečo zarisana karavanška črta. Ta gorska veriga je skoraj po vsej svoji dolžini izrazito odsekana in predstavlja ostro pregrado. Kar se tiče jasnosti in nedvoumnosti je ta zemljepisna črta nedvomno boljša od reke Drave (označene z modro)... (Z 59 besed, 1 trditev)

Kar se tiče nacionalnih želja, smo se med svojo raziskavo prepričali, da ima večina ljudi med Dravo in Karavankami (modra in rdeča črta) raje avstrijsko oblast. Izrazito veliko je število Slovencev, ki jim je po njihovih besedah ljubša avstrijska oblast ali katerih politično prepričanje je NERAZDELJENA KOROŠKA. Glede na to, da je sporen zgolj jugovzhodni kot Koroške in da je ves njen preostali del priznано avstrijski, pomeni NERAZDELJENA Koroška avstrijsko Koroško. To, da Slovenci nočejo biti Jugoslovani, je za nas tako nenavadno, da tega ne bi nikoli verjeli, če jih ne bi sami videli in to v velikem številu. (N 72 besed, 3 trditve).

(b) Rož (Rosenthal):

Iztopajoče zemljepisne značilnosti spodnje Koroške so široka, ravna dolina Drave in težko prehodna gorska veriga Karavank. Te značilnosti sestavljajo zemljepisno in s tem tudi gospodarsko CELOVITOST spodnje Koroške. Jugoslovanska zasedba enega dela doline Drave pomeni za ljudi, ki živijo na zasedenem področju, pravo gospodarsko prikrajšanje in stalno nevarnost za mir. Spodaj navedena zgodba o avstrijskem zavzetju Roža, 6. in 7. januarja, nam kaže kako močno ljudje občutijo gospodarsko ODREZANOST tega območja zaradi vojaške zasedbe in kako hitro se lahko taki občutki razplamtijo v odkrito sovraštvo.

... Z zemljepisnega vidika menimo, da bi morali kot razmejitevno črto sprejeti južno (rdečo), in ne severne (modre) meje Roža. Čeprav se strinjamo, da Drava (modra črta) odgovarja zemljepisni opredelitvi protokola, smo prepričani, da so Karavanke (rdeča črta) veliko jasnejša in nedvoumnejša zemljepisna demarkacija. Vz dolž tega mejnega dela so Karavanke še posebej razgibane in težko prehodne - praktično samo skozi karavanški predor in prelaza Ljubelj (na okrog 1200 metrih) ter Koren (na okrog 900 metrih) (Z: 159 besed, 6 trditve)

10. Glede nacionalnih želja ljudi, smo mnenja, da so proavstrijske. To mnenje sloni na dveh linijah razmišljanja, do katerih smo prišli med raziskavo, in sicer:

(a) neposrednem spraševanju vseh slojev ljudi, tako v mestih kot na podeželju, nas je prepričalo, da je večinsko razpoloženje izrazito proavstrijsko. (N: 37 besed, 2 trditvi).

Z drugimi besedami, boj so začeli Slovenci, ki niso bili iz Roža, vendar so se borili za njegovo osvoboditev izpod jugoslovanske zasedbe, da bi lahko spet vzpostavili stike s svojim tržiščem v Beljaku. (Z: 11 besed, 1 trditev)

Napad se je nato okreпил s pomočjo Slovencev iz Roža in množica tamkajšnjega slovenskega prebivalstva se ni upirala. Želimo poudariti, da je ta primer, čeprav zanemarljiv z vojaškega vidika, izredno jase pokazatelj resnične pripadnosti prebivalcev Roža in sosednjega slovenskega področja reke Zilje... (N: 32 besed, 1 trditev)

(c) Podjuna (Jauntal):

Zemljepisno gledano menimo, da so Karavanke (rdeča črta) boljša rešitev od Drave (modra črta), iz istih razlogov kot v zgoraj navedeni razpravi o področju Roža. Zavedamo se, da v Podjuni rdeča črta ne teče vzdolž tako strme ali neprehodne gorske verige kot na področju Roža. Kljub temu se nam zdi to boljša razmejitvena črta od Drave. (Z: 76 besed, 3 trditve)

Z vidika nacionalnih želja nas je naša raziskava prepričala, da je razpoloženje večine ljudi rahlo na strani Avstrijcev... . izsledki naše raziskave so potrdili rahlo proavstrijsko razpoloženje. Naleteli smo celo na Slovence, ki sploh ne govorijo nemško in živijo v slovenskem mestu, pa so vseeno povedali, da so jim Avstrijci ljubši od Jugoslovancev. (N: 68 besed, 3 trditve)

Povzetek analize:

Skupaj: Z: 305 besed, 11 trditve N: 209 besed, 9 trditve

Zaporedje: Z N N N Z Z Z Z Z Z N Z N Z Z N N N – V vsakem primeru se Z pojavlja pred N; pisec tako sledi okviru PREDMETA A.

Povzetek: dejavnikom N je posvečena večja pozornost kot dejavnikom Z.

CELOVITOST je omenjena trikrat.

Dokument C: Coolidge ameriški delegaciji v Pariz, 10. februar 1919:

Predložen ni noben argument.

Dokument D: Miles, Martin in King Coolidgeu, 12. februar 1919

Vsebina: ponovljena ocena misije.

Severni rob slovenskega prebivalstva je tako temeljito ponemčen, da se ne želi ločiti od Avstrije. To je, seveda, splošna trditve, in se nanaša samo na večinsko razpoloženje ... Ob tem se postavlja vprašanje, kakšen smisel ima "samoodločba" za ljudi, ki se nočejo pridružiti državi svojih krvnih bratov, oziroma so popolnoma ravnodušni do vseh nacionalnih vprašanj, ne glede na to, kaj je privedlo do takšne situacije. (N 76 besed, 3 trditve)

Osebnostno čutimo, da je gospodarski dejavnik tako velikega pomena za sedanjo in prihodnjo srečo teh ljudi, da mu je treba posvetiti kar največ pozornosti. Ne zdi se nam prav, da bi na silo pridruževali jugoslovanski državi ljudi, ki zdaj uživajo prednosti bolj razvitega avstrijskega ekonomskega življenja in se ga zavestno ali nezavestno oklepajo, kadar izražajo svojo željo ostati Avstriji. (Z: 69 besed, 3 trditve)

Menimo, da nobena odločitev glede dokončne meje med Avstrijo in Jugoslavijo ne more biti pravična, če ne temelji na teh treh osnovnih dejstvih: namreč, da živi vzdolž meje mnogo Slovencev, ki resnično želijo ostati z Avstrijo, da slovenskega samoodločanja ne zatemi avstrijski terorizem in da se avstrijskih in jugoslovanskih nacionalnih zahtev ne postavlja na isto raven razmišljanja. (N: 46 besed, 3 trditve)

... če bi dokončna meja potekala vzdolž severnega roba slovenskega prebivalstva, bi bila Celovška kotlina, ki je srce Koroške, PREREZANA, zaradi česar bi trpelo gospodarsko življenje vseh Korošcev. Dejansko so nas naše raziskave na Koroškem prepričale brez slehernega dvoma, da si vsi ljudje, tako Slovenci kot Nemci, v celovškem gospodarskem bazenu in njegovih pomožnih trgih, Beljaku in Velikoucu, kar najmočneje želijo ostati SKUPAJ in to raje pod avstrijsko oblastjo. Ta del Koroške, ki leži južno od Zilje in Drave, je v manjši meri gospodarsko odvisen od Celovca in njegovih pomožnih trgov. (Z: 84 besed, 3 trditve).

Slovenska kri tukaj bolj prevladuje in želje ljudi niso tako močno prokoroške ali proavstrijske, ker ti kraji ležijo severno od obeh rek. Kljub temu smo s terensko raziskavo (na naše veliko začudenje) ugotovili, da se nacionalna pripadnost večine ljudi južno od rek in severno od Karavank bolj nagiba k Avstriji kot Jugoslaviji. Menimo, da imamo o tem zelo močan dokaz (ki je na dolgo obrazložen v našem poročilu št. 9 in je bil posredovan v Pariz z vašo depešo št. 73) in je na nas naredilo zelo močan vtis to, da smo na ozemlju, ki so ga zasedle jugoslovanske sile, naleteli na enako razpoloženje kot na tistem pod avstrijsko zasedbo. (N: 72 besed, 3 trditve)

Najboljša zemljepisna meja je tista, ki poteka ob najmanj naseljenih in dostopnih predelih, zato v naših glavah ni nobenega dvoma o tem, da bi bilo v primeru jugovzhodne Koroške razgibano in nedostopno karavanško gorovje najboljša meja. Naslednja možnost je seveda linija Zilje in Drave, kot tudi več drugih, dlje proti severu ... Ker pa se veliki pritoki Drave in Zilje vsi stekajo vanju s severa, zemljepisno gledano ni mogoče postaviti zares dobre meje severno od teh rek, ne da bi posegali globoko v prebivalstvo, ki je nemško po krvi in avstrijsko po pripadnosti. (Z: 86 besed, 4 trditve)

Gospodarska CELOVITOST Koroške je nesporna, zlasti po študiji, ki smo jo opravili na kraju samem. Gospodarsko središče celotne pokrajine je v Celovski kotlini, ki jo zaznamujejo nemška mesta Beljak (Villach), Celovec (Klagenfurt), Velikovec (Völkermarkt), Pliberk (Bleiburg) in Labot (Lavamünd). To CELOVITOST seveda ustvarja zemljepisna konfiguracija pokrajine... Ker je zgoraj omenjeno poročilo napisal nek študent gospodarskega zemljepisa, se mu v njem na tej miselni ravni ni zdelo potrebno zahajati v takšne podrobnosti. Svojo študijo lahko strnemo s priporočilom, da je z gospodarskega vidika DELITEV koroške pokrajine s politično mejo skrajno nezaželeno. Ob spoštovanju politične CELOVITOSTI Koroške, nam pričevanja, ki smo jih dobili od Slovencev samih, kažejo, da bo samoodločba Koroško nedvomno dodelila Avstriji, ne pa Jugoslaviji ali Italiji. (Z: 83 besed, 5 trditve)

Povzetek analize:

Skupaj: Z: 322 besed, 15 trditve

N: 194 besed, 9 trditve

Zaporedje: N N N Z Z Z N N N Z Z Z N N N Z Z Z Z Z Z Z Z

Povzetek: več Z kot N.

CELOVITOST omenjena šestkrat

Dokument E: Coolidge ameriški delegaciji v Pariz, 12. februar 1919

Vsebina: osebno tolmačenje poročil Milesove misije.

Menim, da sporno območje jasno izraža zemljepisno in gospodarsko CELOVITOST in da bi kakršenkoli dogovor, četudi zgolj začasen, ki bi zmotil to CELOVITOST, škodoval vsem stranem. To CELOVITOST, ki temelji na naravnih značilnostih, je nadalje utrdil razvoj sodobnih komunikacijskih sredstev, zlasti izgradnja železnice. Še bolj pa se bo utrdila v prihodnosti z razvojem bogatih virov vodne moči reke Drave. (Z: 79 besed, 4 trditve)

Dejstvo, da bi toliko slovenskih prebivalcev doline raje pripadalo Avstriji kot Jugoslaviji in, da se ti, kot kaže, celo bolje razumejo z nemško govorečim prebivalstvom kot v nekaterih drugih predelih, je zgovoren dokaz o moči gospodarskih vezi med ljudmi. (N: 40 besed, 2 trditvi; Z: 10 besed, 1 trditev).

Že unaprej sem bil seznanjen s trditvijo Avstrije, da želi večina Slovencev v tej

regiji ostati pod njeno oblastjo, ... zdi se, da so vse čustvene in moralne prednosti na strani slednje in da bi verjetno imela zdaj močnejši vpliv kot pa v prihodnosti. Zato smatram proavstrijske simpatije znatnega dela, če ne celo večine Slovencev na Koroškem, za dokazano dejstvo. V njihovem primeru se načelo samoodločbe in jezik ne ujemata, treba pa je spoštovati načelo samoodločbe... . (N: 90 besed, 6 trditve)

Gospodarske in druge sile bi lahko bile premočne v drugo smer. (Z: 12 besed, 1 trditve)

Povzetek analize:

Skupaj: Z: 101 beseda, 6 trditve

N: 130 besed, 8 trditve

Zaporedje: Z Z Z Z N N Z N N N N N N Z

Povzetek: nekaj več N kot Z.

CELOVITOST je omenjena trikrat

Dokument F: Coolidge ameriški delegaciji v Pariz, 14. februar 1919

Vsebina: nadaljna osebna razlaga poročil Milesove misije

Priporočilo prof. Kernerja, da naj bo mejna črta na reki Dravi, temelji na načelu nacionalnosti, ki se izraža z jezikom in je s tega vidika upravičeno.

Priporočila drugih treh raziskovalcev so v skladu z njihovim prepričanjem za kar imajo, po mojem, dober razlog - da so takšne želje večine prebivalcev, se pravi da gre za načelo samoodločbe. Zadeva je torej zelo jasna. (N: 36 besed, 2 trditvi)

Tako v tej kot v drugih povezavah bi bilo treba upoštevati zemljepisno in gospodarsko CELOVITOST dravske doline, pri čemer še posebej vztraja major Martin, dobro podkovani poklicni geograf. Njegove utemeljitve se mi zdijo neovrgljive (Z: 25 besed, 3 trditve)

Celo v teh razburljivih časih, ko so nacionalna čustva takorekoč razbeljena, si zelo veliko prebivalcev dravske doline obeh narodnosti bolj kot vse drugo želi ostati pod eno oblastjo, katerokoli že, raje kot da bi bili LOČENI na način, za katerega vedo, da bi bil zanje usoden. (N: 53 besed, 2 trditvi)

Njihovo preferiranje avstrijske oblasti gre torej jemati predvsem kot posledico njihovih legitimnih interesov, ne pa državne propagande. (dvoumno; ne šteje).

Povzetek analize:

Skupaj: Z: 25 besed, 3 trditve

N: 89 besed, 4 trditve

Zaporedje: N N Z Z Z N N

Povzetek: Poudarek na dejavnih N.

CELOVITOST je omenjena dvakrat.

Dokument G: Zapisnik srečanja odbora za preučevanje ozemeljskih vprašanj Romunije in Jugoslavije, 2. marec 1919

Dr. SEYMOUR ... "ameriška delegacija smatra delitev Celovške kotline, ki je gospodarska celota, za povsem neprimerno ... Pri razmišljanju o razmejitveni črti južno od reke [Drave] velja upoštevati tudi dejstvo, da se tukaj živenci Slovenci nimajo za prave Slovence. Sami sebe namreč imenujejo Vindišarje in čeprav je njihova govorica slovanska, so prežeti z željo, da bi ostali na Koroškem ... Zaradi ohranitve gospodarske celovitosti te regije in zaradi tega, ker želijo tukašnji Jugoslovani ostati povezani z Nemci-Avstrijci, ameriška delegacija podpira kot razmejitveno črto južno mejo Koroške." (Z: 22 besed, 2 trditvi; N: 39 besed, 4 trditve)

Povzetek: več N kakor Z.

Dokument H: Poročilo odbora za preučevanje ozemeljskih vprašanj Romunije in Jugoslavije o celovškem območju, 6. april 1919

(a) Ameriški, britanski in francoski delegati opažajo, da je Celovška kotlina poseljena z mešanim prebivalstvom, katerega pomemben delež predstavljajo Slovenci, ki so še posebej gosto naseljeni vzhodno od Celovca. (N.: 21 besed, 1 trditve)

(b) Ugotavljajo, da ta kotlina predstavlja zemljepisno CELOTO, ki jo od juga ločuje naravna pregrada karavanških gora.

(c) Ugotavljajo tudi, da iz istega razloga kotlina in zlasti mesto Celovec ta trenutek predstavljata ZDRUŽBO GOSPODARSKIH INTERESOV, ki so tesneje povezani s področji severno kot pa s tistimi južno od njiju. (Z: 56 besed, 2 trditvi)

(d) podatki, s katerimi trenutno razpolagajo, se jim ne zdijo zadostni, da bi lahko z gotovostjo opredelili nacionalne težnje prebivalcev tega področja. (N: neopredeljeno, zato tudi ni ocenjeno).

Povzetek analize:

Skupaj: Z: 56 besed, 2 trditvi

N: 21 besed, 1 trditve

Povzetek: Premočno Z.

Celovitost omenjena dvakrat.

Dokument I: Svet zunanjih ministrov, 9. maj 1919

Ameriška, britanska in francoska delegacija so ugotovile, da je Celovška kotlina poseljena z mešanim prebivalstvom, ki vsebuje pomemben delež Slovencev, zlasti vzhodno od Celovca. Kotlina poleg tega predstavlja zemljepisno CELOTO, ki jo od juga ločuje naravna pregrada karavanškega pogorja. Iz tega razloga vsa kotlina, in ne samo mesto Celovec, tvori ZDRUŽBO GOSPODARSKIH INTERESOV, ki so bolj tesno povezani s področji na severu kot pa s tistimi na jugu. Kljub temu so bile delegacije Združenih držav Amerike, Velike Britanije in Francije mnenja, da podatki, s katerimi trenutno razpolagajo, niso zadostni, da bi lahko z gotovostjo opredelili naravne težnje narodnosti tega področja.

POVZETEK: Predmet H je poročilo CSTQRY, ki je povzeto skoraj dobesedno; zato tukaj ni analizirano kot poseben dokument.

Dokument J: Milesovo pismo predsedniku Wilsonu, 22. maja 1919

3. Ugotovili smo, da večina ljudi na spornem območju, čeprav je slovenske krvi, sama sebe imenuje "Vindišarij" in želi ostati pod avstrijsko oblastjo. Ta želja ljudi je v veliki meri posledica zemljepisne in gospodarske CELOVITOSTI pokrajine. Priloženi zemljevid kaže, da dravsko kotlino v celoti obdajajo visoke gore, ki so še posebej strme na južnem robu. Vse gospodarsko življenje pokrajine se vrti okrog te kotline in ljudje na spornem področju južno od Drave in Vrbskega jezera (Wörther See) so gospodarsko odvisni od trgov v Beljaku, Celovcu in Velikovcu na severu. (N: 28 besed, 2 trditvi; Z: 77 besed, 5 trditve)

6... . Profesor Seymour me je obvestil, da so ameriški, britanski in italijanski strokovnjaki, ki so preučevali Koroško, vsi neodvisno prišli do enakega zaključka – da je Koroška politična CELOTA, ki je ne bi smeli deliti. (dvoumno, ni ocenjeno).

POVZETEK: dejavniki Z premočno določajo dejavnike N.

Dokument K: Svet štirih, 26. maj 1919

Wilson: Kot se spominjate, smo se v Quai d'Orsay zbrali z ministri za zunanje zadeve, da bi preučili to vprašanje. Glede trbiškega trikotnika smo sprejeli priporočila ministrov za zunanje zadeve. Po tistem pa se je pojavilo vprašanje plebiscita v Celovcu. Vztrajanje Jugoslovanov je spremenilo mnenje naših strokovnjakov: ti zdaj predlagajo, naj to območje razdelimo na dva dela in južnega izročimo Jugoslovanom brez plebiscita. Imam zanimivo poročilo o celovski regiji, ki so ga poslali štirje Američani, ki so obiskali to območje. Praviyo, da je razpoloženje tamkajšnjih prebivalcev proavstrijsko.

POVZETEK: Kratka trditev N.

Dokument L: svet štirih, 27. maj 1919

1. PREDSEDNIK WILSON je dejal, da se vprašanje zaradi katerega je bil sklican Svet nanaša na mejo med Avstrijo in Jugoslavijo v Celovski regiji. Menil je, da lahko o tem vprašanju rečemo naslednje. Kar se tiče tako imenovane Celovške kotline bi ugotovili, da gospodarska razmejitvena črta poteka južno od etnične. Etnična črta pa deli kotlino na dva dela, severni in južni. Čeprav v južnem delu živi veliko Slovencev, je ta gospodarsko NELOČLJIVO povezan s severnim delom. Poleg tega je južni del Celovške kotline sam odrezan od krajev južno od njega. Od njih ga namreč ločuje ena od najbolj osupljivih naravnih razmejitvenih črt, gorovje, čigar južno pobočje je mnogo bolj strmo od severnega. To pa predstavlja zelo resno prepreko na njegovi južni strani. (Z: 67 besed, 3 trditve; N: 23 besed, 2 trditvi)

SUM: Z je zelo poudarjen.

CELOVITOST – enkrat.

3.4. Povzetek vseh analiz

Zdaj bom razporedil rezultate v tri skupine: poročila Milesove misije, A, B, in D; Coolidgeova poročila, E in F; in pomembni dokumenti iz Pariza, G, H, J in L.

Poročila Milesove misije

Celotni seštevek: besede	Z	N
Dokument A:	25 (73,5%)	9 (22,5%)
Dokument B:	305 (51,3%)	289 (48,7%)
Dokument D:	322 (62,4%)	194 (37,6%)

Celotni seštevek: "trditve"	Z	N
Dokument A	1 (50,0%)	1 (50%)
Dokument B	11 (55%)	9 (45%)
Dokument D	15 (62,5%)	9 (37,5%)

Komentar: prvo celotno poročilo (B) poudarja dejavnike Z bolj kot dejavnike N, ampak samo rahlo bolj; drugo celotno poročilo (D) pa poudarja dejavnike Z mnogo bolj.

Zamisel o celovitosti je v drugem celotnem poročilu omenjena večkrat kot v prvem.

Coolidgeova poročila

Celotni seštevek: besede		Z	N
Dokument E	101	(43,7%)	130 (56,3%)
Dokument F	25	(21,9%)	89 (78,8%)
Celotni seštevek: "trditve"		Z	N
Dokument E	6	(42,9%)	8 (57,1%)
Dokument F	3	(42,9%)	4 (57,1%)

Komentar: obe Coolidgeovi poročili poudarjata dejavnike N bolj kot dejavnike Z; drugo celo bolj kot prvo. Zaradi kratkosti teh poročil (v primerjavi s terenskimi poročili Milesove misije) je celovitost omenjena relativno pogosto: naj opozorim, da se trikrat ponovi v prvih treh trditvah predmeta [E]; to ponavljanje do neke mere kompenzira poudarjanje dejavnikov N.

Pariški dokumenti

Celotni seštevek: besede		Z	N
Dokument G	22	(36,1%)	39 (62,9%)
Dokument H	56	(72,8%)	21 (27,2%)
Dokument J	77	(73,3%)	28 (22,7%)
Dokument L	67	(74,4%)	23 (25,6%)
Celotni seštevek: "trditve"		Z	N
Dokument G	2	(33,3%)	4 (66,7%)
Dokument H	2	(66,7%)	1 (33,3%)
Dokument J	5	(71,4%)	2 (28,6%)
Dokument L	3	(60,0%)	2 (40,0%)

Komentar: Komentar dr. Seymourja izstopa izmed drugih po tem, da daje velik poudarek dejavnikom N; druga poročila odbora in Wilsonove lastne sodbe pa poudarjajo drugo stran. Zamisel o celovitosti je redko omenjena.

4. Zaključki

Milesova misija je za Coolidgea izdelala dve dolgi poročili, v katerih navaja svoje ugotovitve z dela na terenu, (B) in (D). Prvo poročilo poudarja dejavnik Z rahlo, ampak res zelo rahlo, bolj kot dejavnik N; drugo pa res močnejše poudarja dejavnik Z. V obeh primerih so se pravilno držali okvira, ki je bil določen kot cilj njihove misije.

Coolidge je v Pariz poslal dve poročili, (E) in (F), ki sta vsebovali njegove lastne zaključke. Obe poudarjata dejavnik Z močnejše kakor dejavnik N, drugo bolj kot prvo. Drugače povedano, Coolidge (v tem pogledu) *ni* zvesto posredoval tega, kar mu je povedala Milesova misija, ampak svojo interpretacijo.

Seymour je 2. marca naslovil "Teritorialni odbor" in v (G) močno poudarjal dejavnik N. Ko pa so 6. aprila člani odbora prinesli svoje poročilo (H), so dali

mного večjo težo dejavnikom Z in izjavili, da nimajo dobrih dokazov glede dejavnikov N.

Svet zunanjih ministrov je na svojem srečanju 9. maja sprejel poročilo "Teritorialnega odbora", ki je skoraj dobesedno dokument (I)).

Milesovo pismo predsedniku Wilsonu z dne 22. maja (J) je zanimivo v tem, da začne z dejavnikom N, nato pa ga razlaga kot posledico dejavnika Z.

Končno, predsednik Wilson 26. maja (K) na kratko omenja dejavnik N, že naslednji dan (L) pa zelo jasno poudarja dejavnik Z.

Če strnemo: poročila Coolidgeu, na teh poročilih temelječe ugotovitve odbora in Wilsonova izjava z dne 27. maja so vsi poudarjali "zemljepisne" dejavnike bolj, in to veliko bolj, od "nacionalnih". Coolidgeova lastna poročila in Seymourjeva izjava pa so vsebovali temu nasprotnoče razlage.

Mnogi zgodovinarji za obdobje 1918-1920 bodo opazili, da sem izpustil to, kar mnogi smatrajo za ključne odlomke, in v nekaterih primerih dolge dokumente, namreč tistih, kjer je Milesova misija zabeležila dogodke s precejšnjim presenečenjem, ko so se slovensko govoreči prebivalci borili proti jugoslovanski vojski. Izpustil sem jih zato, ker sami po sebi še niso izjava o nacionalni pripadnosti; lahko so kvečjemu dokaz takšne pripadnosti. Vseeno pa je treba priznati, da dajejo nekaj teže "nacionalnim" izjavam, ki jih spremljajo: kar pa se tiče vprašanja: kakšno težo? - ga ni mogoče ustrezno analizirati z metodami, ki sem jih uporabljal. Za takšno nalogo bi bila potrebna poročila iz prve roke o "zakulisnih" razgovorih pa tudi drugo gradivo. Kljub temu sta branje in analiza poročil, ki jih ponujam tukaj, gotovo lahko podlaga za razpravo o tem, na kakšen način so bila sprejeta. Poleg tega je očitno, da mnoga zgodovinska poročila o ugotovitvah Milesove misije na Koroškem ne razlikujejo pravilno med različnimi pisnimi dokumenti, še zlasti med tistimi, ki jih je Milesova misija poslala Coolidgeu, in onimi, ki jih je Coolidge poslal v Pariz.

Prevedel Andrej Turk

Tom Priestly

ON THE LINK BETWEEN THE MILES MISSION REPORTS AND THE 1919 PLEBISCITE
DECISION IN PARIS: WHAT IS THE EVIDENCE OF THE REPORTS THEMSELVES?

S u m m a r y

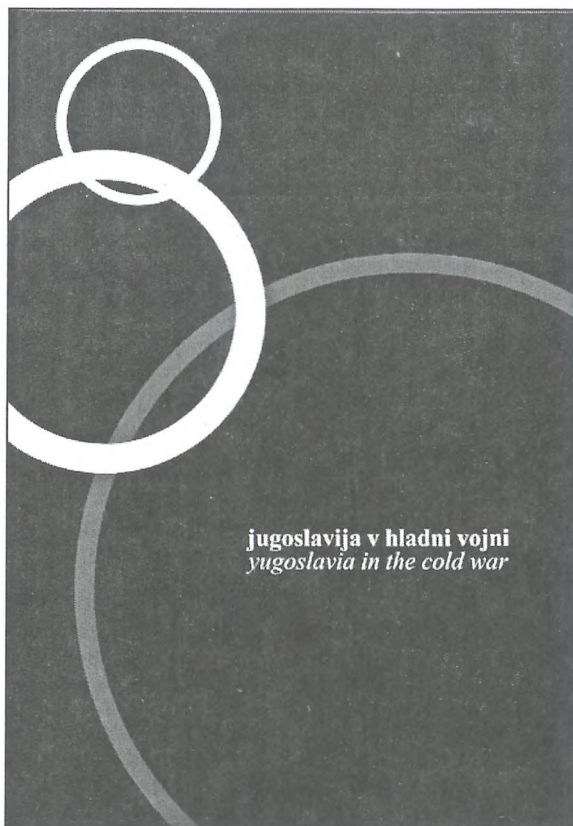
The constructions of historical events relating to the Slovene-speaking minority in Carinthia (Kärnten), Austria, vary enormously. The arguments between what have been called the "Klagenfurt school" and the "Vienna school" about the *Kausalkette* (causal chain) of events in 1919: Resistance struggle → Miles Mission → Plebiscite decision in Paris, are well known to many historians on both sides of the Karavanke. What is interesting is one small but apparently important detail about one link in this purported "causal chain." I refer, first, to the fact that the Miles Mission reports to Archibald Coolidge, Coolidge's reports to Paris, Miles's report to President Wilson, the report on "Klagenfurt" of the Committee For The Study Of Territorial Question Relating To Rumania And YugoSlavia, and finally President Wilson's own pronouncements, mention two kinds of reasons for determining either the future Austria/Yugoslav border, and/or the boundaries of the districts for the plebiscite: namely, what Sherman Miles in his first report to Coolidge referred to as the "two controlling factors," *The clear and unmistakable features of the terrain (G factor)*, and *The national desires of the people on general lines (N factor)*, which I call the "geographic" and the "nationalistic" factors.

I therefore offer what a linguist can contribute to this debate: a textual analysis of the original documents. First I present some evidence of historians' lack of unity in reporting the Miles Mission findings and how they were referred in Paris. As a non-historian, I may have misread some of individual scholars' writings, but I believe that I am generally accurate in my assessments. My survey is only a sample, and is surely an over-simplification of what historians have, in most cases, taken such pains to express. I list this evidence in summary form, as follows: first, writings by Germanophones, followed by those by Slovenophones and Slovenes, and finally those by other historians; under each heading, first those which emphasize the "nationalistic" factors, then those which give the two kinds of factors more or less equal weight, and finally those which emphasize the "geographic" factors. The twelve documents which I looked at are the following; they comprise all of the major written sources that I have come across which set out the Miles Mission findings. The Miles Mission made two long reports to Coolidge that relayed the findings from their fieldwork. The first emphasises the G factor a little, but only a very little, more than the N factor; the second emphasises the G factor more. In both instances, they properly follow the framework which had been set out as the aims of their mission. Coolidge sent two reports to Paris containing his own conclusions. Both reports emphasize the G factor more than the N factor, the second one to a greater extent than the first. In other words, he was (in this respect) *not* faithfully relaying what the Miles Mission had told him, but making his own interpretation.

The "Territories Committee" was addressed by Seymour on March 2nd, who greatly emphasized the N factor. When on 6th April the committee members brought in their report, however, they give much greater weight to G factors and state that they have no good evidence with respect to N factors. The Council of Foreign Ministers, meeting on 9th May, accepted the report of the "Territories Committee" more or less verbatim. Miles' letter to Wilson of 22nd May is interesting in that he begins with the N factor, and then proceeds to explain it as being in turn caused by the G factor. Finally, President Wilson on 26th May briefly mentions the N factor, but on the following day very clearly emphasises the G factor.

In brief: the reports to Coolidge, the committee findings based on these reports, and Wilson's statement of 27th May, all emphasized "geographic" factors more, or much more, than the "nationalistic" ones. Coolidge's own reports, and Seymour's statement, had interpretations which contradicted this. It will be noticed by many historians of the 1918-1920 years that I have omitted what many consider crucial and in some instances lengthy sections of some of these documents, namely, those where the events are recorded, with some surprise on the part of the Miles Mission, when Slovene-speakers fought against the Yugoslav army. I have omitted them because they are not, in themselves, statements of nationalistic allegiance; they are, rather, evidence of such an allegiance. However, it must be admitted that they do lend some weight to the "nationalistic" statements which they accompany: as to the question, how much weight? - that can not be properly analyzed by the methods I have used. First-hand accounts of conversations "behind the scenes", and other materials, are required for this task. The reading and analysis of the reports that I offer here must, however, surely be the basis for a discussion of the manner in which they were received. Moreover, it is clear that many of the historical accounts of the findings of the Miles Mission in Carinthia do not properly distinguish among the various written documents, and in particular between what the Miles Mission sent to Coolidge, and what Coolidge sent to Paris.

Jugoslavija v hladni vojni : zbornik z Znanstvenega posveta
Jugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8.-9. maja 2000 =
Yugoslavia in the Cold War : the collection of papers at the
Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War,
Ljubljana, 8-9- May 2000

jugoslavija v hladni vojni
jugoslavia in the cold war

Soizdajatelja najnovejšega zbornika o zgodovini Jugoslavije v času hladne vojne sta Inštitut za novejšo zgodovino iz Ljubljane in University of Toronto. V zborniku je objavljenih 14 prispevkov avtorjev iz Slovenije, Srbije, Hrvaške, Makedonije in Rusije. Sedem opisuje jugoslovanske zunanje politične odnose v obdobju hladne vojne, sedem pa razmere, ki jih je ta imela na jugoslovanskem notranje političnem prizorišču. Zbornik je večjezičen. Vsak prispevek je objavljen v jeziku avtorja in v angleškem jeziku.

Zbornik lahko za 3.500,00 SIT (+ poštni stroški) naročite na naslovu:

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; ali
Telefon: (+386) (0)1 200-31-28
E-pošta: knjiznica@inz.si

1.02
Prejeto 3. 2. 2004

UDK 323.1(497.1):342.24"18/1914"

Dragomir Džoić, Stipe Ivanda*

Jugoslovanska misel in načela federalizma na Hrvaškem do prve svetovne vojne

IZVLEČEK

Jugoslovanska ideja je bila intelektualna stvaritev, ne pa rezultat nacionalnega razvoja južnoslovanskih narodov, med njimi tudi Hrvatov. Pod vplivom jugoslovanske ideje so hrvaški izobraženci in politiki predvideli Jugoslavijo kot federativno skupnosti narodov, medtem ko je pri večini srbskih izobražencev in politikov bil cilj, da se Srbija ozemeljsko razširi. Jugoslovanska misel je bila v Kraljevini Srbiji samo pomožno sredstvo za oblikovanje programa Velike Srbije. V teh bistveno nasprotujočih si stališčih dveh državnih konceptov je bila srž političnih spopadov v Kraljevini Jugoslaviji, ki so trajali do leta 1941 in so privedli do njenega hitrega zloma.

Ključne besede: jugoslovanska misel, federalizem, ilirsko gibanje, velikosrbska ideja, trialistični koncept, Stranka prava, Narodna stranka, Hrvaška, Kraljevina Srbija

ABSTRACT

THE YUGOSLAV IDEA AND THE PRINCIPLES OF FEDERALISM IN CROATIA BEFORE THE FIRST WORLD WAR

The Yugoslav idea was an intellectual concept rather than a result of the national development of the southern Slavic nations, including the Croats. Influenced by the Yugoslav idea, the Croat intelligentsia and politicians envisaged Yugoslavia as a federal community of nations, whereas the majority of their Serbian colleagues viewed it as a means for the territorial expansion of Serbia. In the Kingdom of Serbia, the Yugoslav idea was merely an auxiliary means to forming the programme of Greater Serbia. These two essentially conflicting concepts of the State were at the core of the political skirmishes in the Kingdom of Yugoslavia and were among the causes for its rapid collapse in 1941.

Key words: Yugoslav idea, federalism, Illyrian movement, idea of Greater Serbia, trialist concept, Party of Rights, People's Party, Croatia, Kingdom of Serbia

* Dragomir Džoić, dr., Visoka policijska škola u Zagrebu, HR-10000 Zagreb, Avenija Gojka Šuška 1;

Stipe Ivanda, dr., Visoka policijska škola u Zagrebu, HR-10000 Zagreb, Avenija Gojka Šuška 1.

Govoriti o federalizmu južnoslovanskih politikov, tudi hrvaških, je nemogoče brez razumevanja zgodovinskega pojava, imenovanega jugoslovanska ideja zaradi programa, ki mu je bil cilj oblikovanje jugoslovanske države. To je glavni razlog, da je pričujoče delo povezano z obema ključnima pojmom: jugoslovanska misel in federativno načelo.

Večina politikov na Hrvaškem je v obdobju 1918-1941 zastopala stališče, da bi skupna država južnih Slovanov morala biti urejena federativno; nasprotno od njih se je večina političnih strank v Srbiji zavzemala za centralizirano državo, v kateri bi imela Srbija poseben (privilegiran) položaj.

V pričujočem delu želiva na osnovi obsežnega izvirnega gradiva in literature o tej temi kritično osvetliti probleme, povezane z jugoslovansko idejo in načelom federalizma, da bi se lahko podkrepila zgodovinska dejstva, po katerih je, ne glede na težavnost položaja, v katerem je bila Hrvaška v obdobju 1918 do 1941, uspela ohraniti svojo kulturno dediščino in tudi državno identiteto.

Politične stranke na Hrvaškem v 19. stoletju in njihov odnos do jugoslovanske misli in načela federalizma

S porazom ogrsko-hrvaške vojske pri Mohaču leta 1526 in s smrtjo ogrsko-hrvaškega kralja je bila uničena ogrska država, hrvaška kraljevina pa je bila zmanjšana na ozemeljski "ostanek ostanka" nekoč slavne hrvaške kraljevine'. Z zmago je sultan Sulejman II. zmanjšal Hrvaško na Slavonijo do Pakraca ter na območje zahodno do Une preko Bihaća in Otočca do Velebita.

Glede tega je treba izpostaviti dva dejavnika. Eden od teh je dejstvo, da je od leta 1442 Sabor Kraljevine Slavonije redno pošiljal na zasedanje ogrskega državnega zbora svoje predstavnike, kar je vsekakor znak slabljenja državno-pravnega položaja Slavonije. Nasprotno, hrvaški sabor tega počel. Druga okoliščina je ta, da se je politično ime Hrvaške v drugi polovici 15. stoletja širilo tudi na območja severno od Save, za katera se je do tedaj smatralo, da pripadajo Slavoniji.

Vsekakor je posebnost Hrvaške v odnosu do Ogrske prišla jasno do izraza tudi 1. januarja 1527, ko so predstavniki Hrvaške za 'kralja in gospodarja kraljevine Hrvaške' izbrali Habsburžana Ferdinanda, čeprav je tudi v tem primeru podrejenost Hrvaške proti Ogrski vidna tudi iz same stanovske prisege zvestobe".¹

Na ta način so se znašli južnoslovanski narodi razdeljeni med več držav. Tak položaj jih ni samo postavljajl v odnos svojevrstne medsebojne izolacije, ampak so se morali zelo boriti za ohranitev nacionalnih identitet.

Od leta 1712, ko je hrvaški sabor sprejel Pragmatično sankcijo o priznavanju dedne pravice na hrvaški prestol tudi ženski veji Habsburžanov, je Hrvaška želela za zaveznika prodobiti dunajski dvor, da bi oslabil stalni pritisk Ogrske. Jaroslav Šidak je menil, da je bil od tega časa "osnovni politični problem Hrvaške v tem, da v medsebojnem boju Madžarov z Dunajem ohranijo svojo samostojnost".²

To je bil tudi politični problem Hrvaške vse do propada habsburške monarhije.

Ogrska, za razliko od Hrvaške, ni takoj sprejela ženske veje Habsburžanov, s čimer so prisilili Dunaj, da je s sprejetjem ogrske Pragmatične sankcije (1723) razglasil Hrvaško za nedeljivi del Ogrske. To je privedlo do prodora madžarske nacio-

¹ Hodimir Sirotković, Lujo Margetić: Povijest države i prava naroda SFRJ, Zagreb 1988, str. 59.

² Jaroslav Šidak: Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti. Zagreb 1981, str. 203.

nalne ideje na Hrvaško, hkrati pa je okrepiło odpor proti madžarski nevarnosti raznorodovanja in spodbudilo bujenje hrvaške nacionalne zavesti in preporodnega gibanja, katerega cilj je bil politična samostojnost Hrvaške, čeprav ta ni zanimala okvira ogrske države. Najvidnejši predstavnik tega nacionalnega bujenja na Hrvaškem je bil Ljudevit Gaj, katerega najplodnejše obdobje je bilo od leta 1830 do 1848. S svojo preporoditeljsko dejavnostjo je Gaj veliko prispeval k ustvarjanju "jugoslovanske ideje", prek poudarjanja pomena enotnosti med južnimi Slovani in njihovega združevanja okoli "imena ilirskega".

Pri razlaganju idejno-političnega razvoja in za razumevanje Gaja, po mnenju Šidaka, nimajo vsi avtorji enakega pristopa. Od zgodovinarjev iz tujine je posebno opozarjal na dela Elionor Muray - Despalatović in njeno obravnavanje Gajevega "vseslovanstva" in "nacionalizma".

"Čeprav je ugotovljala, da se je Gaj 'zavedal, da je Slovan (...) preden je spoznal, da je Hrvat' (str. 212), je vseeno na koncu ugotovila, da je panslavizem bil zanj 'važen samo v kolikor je pasivno pripomogel k razvoju ilirizma (str. 120). Za pravilno razumevanje tega sklepa je treba razumeti, da se 'panslavizem' tukaj ni uporabljal v smislu političnega združevanja Slovanov pod vodstvom Rusije, ampak v duhu Kollarjeve 'vzajemnosti'. Čeprav nekateri izvirni podatki iz obdobja od leta 1843 do 1848 dopuščajo možnost, da se Gajevevu vseslovanstvu dodalo tudi izrazitejše politično obeležje, daje avtorju uporabljeno gradivo pravico, da problem, vreden posebne pozornosti, izrazi s to dognano formulacijo: 'Dokler je, torej panslavizem, deloval v skladu z ilirskimi in hrvaškimi težnjami, ga je bilo vredno podpirati in braniti, ko pa so se pojavile možnosti spopada panslavizma in ilirizma oziroma hrvaškega nacionalizma, je panslavizem padel na drugo mesto' (str. 121). (...) Avtor upravičeno zaključuje svoj prispevek s trditvijo, da Gajeva izbira ilirskega imena 'ni bila napaka, kajti druge možnosti ni bilo' (str. 122)".³

Drugi pomembnejši prispevek o Gaju je, po mnenju Šidaka, razprava Inne I. Leščilovske o avstroslavizmu⁴ in jugoslavizmu v hrvaški nacionalni politiki leta 1848. Avtorica je izhajala iz ocene, da je avstroslavizem politika, ki se zavzema za federativno ureditev Habsburške monarhije, pri čemer so nosilci tega koncepta fevdalno-absolutistične sile in krona. "Nasprotujoč takšnemu razumevanju avstroslavizma politiki jugoslavizma, je avtorica Gaja smatrala za tedaj 'glavnega nosilca ideje o južnoslovanski državni neodvisnosti' na Hrvaškem (str. 294)".⁵

Vendar, povzema Šidak, se je tudi avtorica zavedala, da Gaj v konkretni praksi ni imel možnosti za drugačno politiko razen za avstroslavizem, torej za preureditev habsburške monarhije navznoter, ker bi vsak drugačen program, ki bi zagovarjal spremembe zunaj mej monarhije, bil tedaj neuresničljiv.

Pri Hrvatih se bujenje nacionalne zavesti ni pojavljalo samo kot hrvaška nacionalna misel, ampak je hkrati kazalo potrebo po bujenju skupnosti južnih Slovanov, s

³ Šidak, n.d., str. 248.

⁴ Avstroslavizem je bil program preureditve Habsburške monarhije v federativno državo. Glavna načela tega programa je predstavil K. Havliček Borovsky (1846). Razdelal ga je 1848/49 česki zgodovinar F. Palacky. Sprejemanje avstroslavizma pri Hrvatih je bilo posledica madžarske raznarodovalne politike južnoslovanskega prebivalstva na Hrvaškem. Zardi tega so predstavniki Hrvaškega sabora tudi sodelovali na Slovanskem kongresu v Pragi. Avstroslavizem so na Hrvaškem zagovarjali predvsem narodnjaki (1848-49), ki so predlagali preureditev avstrijskega cesarstva po načelu ustavne svobode in narodne enakosti. Avstroslavisti so smatrali, da bi morali monarhijo urediti, tako da bi bila sestavljena iz treh enot, od katere bi eno predstavljala etnično območje južnih Slovanov.

⁵ Šidak, n.d., str. 248.

težnjo po razširitvi programa gibanja. Tisti, ki so ga začeli, so ga imenovali ilirsko gibanje po plemenskem imenu praprebivalcev, ilirskega plemena na Balkanskem polotoku.

Jaroslav Šidak je ilirsko gibanje opredelil: "Preporoditeljsko gibanje, ki je položilo temelje moderni hrvaški naciji (...) kot skupnemu imenu, kakršno je bilo tedaj mogoče po prepričanju njegovih soudeležencev najprimernejše, da v sebi združi različna pokrajinska ali regionalna 'rodoslovna' (genetična) imena ne samo na hrvaškem etničnem območju, marveč sploh med južnimi Slovani".⁶

Treba je ponovno poudariti, da so bila prva izražanja jugoslovanstva prežeta z romantičnim zanosom. Tako se v pesmi "Slavsko ime"⁷ poziva k bratstvu in slogi Slovanov in kaže na velik pomen vseslovanstva.

Ilirci so se bojevali za uvedbo enotnega ilirskega vseslovanškega knjižnega jezika, ki naj bi postal osnova združevanja ne samo Hrvatov, ampak vseh južnih Slovanov in to ne le na kulturnem, marveč tudi na gospodarskem in političnem področju. Zato so ilirci podpirali jezikovne reforme Vuka Karadžića v Srbiji in njegovo zavzemanje za uvedbo enotnega slovanskega narodnega knjižnega jezika za južne Slovane (štokavskega). Zavzemanje ilircev na Hrvaškem za uvedbo ilirskega vseslovanškega jezika in Karadžićeva reforma jezika v Srbiji, sta prispevala h krepitvi jugoslovanske ideje. Posebno vlogo pri tem je imela književnost.

"S širjenjem obzorja je Andrija Kačić-Miošić v 'Razgovoru ugodnom', kot Hektorović in Gundulić, opeval na 'slovinskem', v štokavščini, junaštva Tomislava in Nemanjićev, Tvrtka Bosanskega in 'bolgarskih vladarjev'. Njegov primer je, kar je treba opozoriti, spodbudil Dositeja, da je s posredovanjem Petra Preradovića, pisca ostrih poslanic in Sime Milutinovića Sarajlije, od katerega so se učili tudi sam, posegel k jezikom bližnjih narodov. Kačić je prispeval k Njegoševi jezikovni izobrazbi in njegovi opredelitvi za Vukovo pot".⁸

Sčasoma je začetni romantični zanos ilirskega vseslovanstva prepustil mesto realnim, utilitarističnim interesom meščanske družbe, ki ji "vseslovanstvo" in nacionalno zbiranje bilo sredstvo, ne pa cilj.

"Ko je grof Janko Drašković v svoji 'Disertaciji' pisal nacionalni program in se opredelil za 'naški jezik' (štokavski), je nastopal kot plemič, ki mora v prvi polovici 19. stoletja končno delati in zaslužiti: mislil je na čim širši prostor za trgovino preko celega slovanskega Juga, ne pa tudi na državo. Prav tako na srbski strani pri sprejemanju Vukove reforme (1868), štiri leta po Karadžićevi smrti, na državni tehtnici ni toliko vredna reformatorjeva veličina (vseeno katera književna dela Radičevića, Mažuranića, Njegoša so dala Vuku podporo), kolikor so bile važne najbolj banalne politične potrebe kneževine; da pride čim prej do pismenih uradnikov, 'čatov', usposobljenih za vodenje administracije in za urejanje katastrskih knjig. Vukov jezik je znal vsak, način pisanja je bil neprimerljivo lažji in enostavnejši od 'slavjenserskega'.⁹.¹⁰

⁶ Jaroslav Šidak: Ilirski pokret. V: Zbornik Društveni razvoj u Hrvstaskoj od XVI do početka XX stoljaća. Zagreb 1981, str. 191.

⁷ "Slavsko ime", "Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska", br. 30 od 24. srpnja 1847.godine. "Složimo se bratjo Slavi! / Vreme je veće tude, / Napredujmo u ljubavi, / Da prestanu zlobe hude. // Jedna majka nas porodi, / Jednom mišlju svi stupamo! / Da nas naša slava vodi / Sversi, za kom mi težimo."

⁸ Predrag Matvejević: Jugoslovenstvo danas. Beograd 1984, str. 127.

⁹ Knjižni jezik pri južnoogrskih Srbih v 18. stoletju, mešanica ruskoslovanškega in srbskega ljudskega jezika.

Meščanski razred južnoslovanskih dežel in držav je uvidel, da je poleg drugega za ustvarjanje lastnih gospodarskih interesov potrebna ideološka podpora. Da bi ustvaril takšno podporo, kot jo je v Franciji imelo meščanstvo v prosvetljencih (Montesquieuu, Voltaireu, Rousseauu) in enciklopedistih (Helvetiusu, Holbachu, Diderotu), je moral združiti okoli svojih političnih programov inteligenco in jo postaviti v službo svojih političnih ciljev.

Najboljši vzor nacionalnemu zbiranju meščanstva na Hrvaškem so predstavljale organizacije meščanstva v Nemčiji in Italiji, katerih cilj je bil združitev - v Nemčiji "Mlada Nemčija", v Italiji "Mlada Italija". Poglavitnemu cilju meščanstva na Hrvaškem - ustvaritev enotnega jugoslovanskega tržišča - je ustrezalo jugoslovanska ideja in to tako politična kot tudi kulturna misel, ker se je zavedalo, da bo ta misel vplivala na ustvarjanje praktičnega dela njenega političnega programa.

Da je treba zagotoviti enotno tržišče za kapitalistični način proizvodnje, se je meščanstvo na Hrvaškem strinjalo. Vendar je nastal spor o načinu ustvarjanja takega tržišča. Glede tega je bilo več pogledov, ki so bili izraz regionalnih interesov meščanstva.

Integralna jugoslovanska ideja škofa Strossmayerja¹¹ in Narodne stranke je temeljno izhodišče imela v ilirskem gibanju.

Na Hrvaškem so se okoli ilirskega imena zbrale različne politične skupine v relativno homogeno in enotno gibanje. S pešanjem ilirskega gibanja, po zadužitvi revolucionarnih gibanj v Evropi leta 1848 in tudi v avstrijskem cesarstvu, je bilo te enotnosti konec. V Evropi, tudi v Avstriji, je nastopila doba absolutistične oblasti. Politična aktivnost na Hrvaškem, ki je v času absolutizma povsem zamrla, je bila oživljena z uvedbo ustavnega stanja v avstrijski monarhiji, z Oktobrsko diplomo 20. oktobra 1860. Uvedena je bila pod vplivom zunanje političnih neuspehov Avstrije (poraz avstrijske vojske pri Solferinu 1859 proti francosko-piemontski koaliciji). Avstrijski cesar Franc Jožef I. je bil prisiljen končati absolutistične državno-pravne odnose, da bi utišal vse izrazitejše zahteve narodov v monarhiji. Njihovo nezadovoljstvo je bilo izraz bujenja nacionalne zavesti, ki se je prvotno izražala kot zahteva po jezikovno-kulturni emancipaciji, in je preraščala v gibanja s politično osnovo, kar je predstavljalo resnično nevarnost za obstoj cesarstva. V takšni notranjepolitični napetosti, z namenom utišati splošno nezadovoljstvo v državi, je cesar izdal Oktobrsko diplomo.

Ta diploma je dajala Kraljevini Hrvaški in Slavoniji omejeno stopnjo avtonomije. Ta se je kazala v pravici sklicevanja hrvaškega sabora in delegiranja z Diplomom določenega števila zastopnikov v državni svet na Dunaju, s tem da so morali predhodno predstavniki hrvaško-slavonskega in ogrskega sabora ugotoviti odnos Ogrske do banske Hrvaške in Slavonije, oziroma so morali rešiti državno-pravne odnose v skladu z Oktobrsko diplomo.

V soglasju z Diplomom je bil 5. novembra 1860 na Hrvaškem in v Slavoniji uveden

¹⁰ Matvejević, n.d., str. 129.

¹¹ Josip Juraj Strossmayer (1815-1904), škof in politik. Doktorat iz filozofije je dosegel v Pešti leta 1834, doktorat iz teologije pa 1842. Za škofa Bosansko-sremske škofije s sedežem v Đakovu je bil imenovan 1849. Leta 1868 je osnoval Jugoslovansko akademijo znanosti in umetnosti (JAZU), leta 1874 pa Zagrebško Vseučilišče. Privatno zbirko dragocenih slik je poklonil JAZU, pomagal je pri osnovanju inštitutov in knjižnic kot tudi tiskarne na Cetinju. Materialno je pomagal Matici srpski in Slovenski matici. Deloval je v duhu združevanja pravoslavne in katoliške cerkve in tudi za demokratizacijo cerkvene hierarhije.

kot uradni hrvaški jezik in ob Državnem svetu na Dunaju se je ustanovil Začasni dikasterij za Hrvaško in Slavonijo. S cesarjevo odredbo z dne 23. januarja 1861 je Začasni dikasterij prerasel v Kraljevi hrvaško-slavonski Dikasterij,¹² ki je začel uradno delovati 25. januarja 1861. Na čelo Dikasterija je bil postavljen Ivan Mažuranić.¹³

Z državno zakonsko listino, komad IX, št. 21 z dne 5. marca 1861 je Franc Jožef I. sklical pokrajinske svete Ogrske, Hrvaške, Slavonije in Avstrije (v okviru te je bila Dalmacija) z nalogo izbrati poslance za Cesarski svet na Dunaju.¹⁴

Dne 14. marca 1861 je Dvor obvestil Hrvaški sabor o vzpostavitvi Kraljevega namestniškega sveta za Hrvaško in Slavonijo, katerega bo vodil hrvaški ban.

Novoustanovljeni Kraljevi hrvaško-slavonski dikasterij je z odredbo (št. 583/111) z dne 7. aprila 1861 uvedel hrvaščino v šole na Hrvaškem.

Da so bile vladarjeve liberalistične reformečasne, se je videlo iz cesarjevega odgovora hrvaškemu saboru, ki je zahteval uvedbo večje stopnje avtonomije Hrvaške, kot jo je predvidevala Oktobrska diploma 8. novembra 1861. Ta cesarjev odgovor je dejansko predstavljal razpustitev Sabora.¹⁵

Obdobje ustavnega stanja v habsburški monarhiji, kar je oblast smatrala za začasno popuščanje svojim narodom, dokler ne bo ponovno okrepila svojih pozicij in se konsolidirala, je bilo dovolj dolgo obdobje, da se je v tem času prebudil duh nacionalnih samozavedanj. V obdobju ustavnosti se je politično življenje aktiviralo in razkrilo dejstvo, da predstavlja neustavno stanje umetni pokrov za težavne razmere in odnose, predvsem pa za nerešeno nacionalno vprašanje. To je postajalo predvsem v vrsti notranjepolitičnih problemov monarhije. Aktiviranje političnih sil na Hrvaškem je kazalo še na eno dejstvo, ki je v kasnejši zgodovini Hrvaške odigralo zelo pomembno vlogo. To je bila velika raznovrstnost političnih sil in gibanj.

Poglavitni kriterij za oblikovanje političnih strank in skupin na Hrvaškem je bil odnos do nacionalnega vprašanja. Glede tega sta bila v glavnem dva državno-pravna koncepta: jugoslovanski in vsehrvaški; ta je črpal programske osnove v zamisli hrvaškega državnega prava.

Snovalca "jugoslovanske ideologije" na Hrvaškem sta bila djakovski škof Strossmayer in zgodovinar in duhovnik Franjo Rački. Medtem ko se je Strossmayer postavil v službo jugoslovanske ideje politično in materialno, je bil Rački teoretik te misli.

Leta 1861 sta Strossmayer in Rački obnovila Narodno stranko, katere program je sprva temeljil na programu ilircev iz leta 1844. Kot svojo osnovno nalogo je Narodna stranka poudarjala zedinjenje razdrobljenih hrvaških pokrajin v eno celoto (Hrvaška, Slavonija in Dalmacija) in dosego državne samostojnosti v okviru avstrijskega cesarstva (trialistični koncept, po katerem bi Avstrija, Ogrska in

¹² Hrvaški dvorni dikasterij je bil namestniški svet, tj. ustanova s sedežem na Dunaju in podrejen avstrijskemu ministru za notranje zadeve, ki je upravljalo s posli Hrvaške in Slavonije; na čelu je bil (1860-1865) kot 'kancler' Ivan Mažuranić, kasneje ban. Bratoljub Klaić: Riječnik stranih riječi, str. 297.

¹³ Ivan Mažuranić (1814-1890), pesnik, politik; končal je pravno fakulteto in bil 1850 imenovan za vrhovnega državnega odvetnika, 1860 pa za predsednika Hrvaške dvorne dikasterije; 1861 do 1865 je bil dvorni kancler, 1871 do 1873 predsednik Hrvaškega sabora, od 1873 do 1880 hrvaški ban. Do 1849 je sodeloval v ilirskem gibanju in je zastopal stališče enotnosti Hrvatov in Srbov. Po zlomu revolucije 1848 je svoja radikalna stališča spremenil in vse bolj zagovarjal sodelovanje z oblastjo.

¹⁴ Cesarski svet na Dunaju je bil najprej posvetovalni organ avstrijskega cesarja; ustanovljen je bil 1849. Na stopnjo parlamenta ga je postavil cesar s Februarskim patentom leta 1861. bil je dvodomni - gornji in spodnji dom. Poleg tega je ustanovil tudi Cesarski svet za avstrijske kronske dežele. Od 1867 do 1918 je bil Cesarski svet skupni parlament avstrijske Cislajtanije.

¹⁵ Sbornik zakonah I naredabah za Hervatsku I Slavoniju, Komad XV, Godina 1863, str. 381.

Hrvaška sestavljale federativno skupnost, ki bi jo združevala osebnost vladarja; torej nekakšna vrsta tripartitne personalne unije).

"Rački se je mnogokrat razpoznaval v politiki naše monarhije kot federalist. Samo v takem sistemu bi se Hrvaška lahko znebila premoči Ogrske, ki je lahko po njegovem mnenju usodna tudi za bodočnost njegovega naroda ... 'Grešimo' - je rekel - ' ko priznamo, da je Hrvaška pod krono sv. Štefana. Kroni sv. Štefana in Zvonimirja sta dve pravno različni kroni, dva nekdanja ločena simbola dveh različnih neodvisnih držav. Zdaj je v resnici en simbol, vendar se v njem predstavljata dve ločeni zvezni državni posebnosti".¹⁶

Z zavzemanjem Strossmayerja in Račkega je bila leta 1861 osnovana Jugoslovanska akademija znanosti in umetnosti (JAZU). V njenem Pravilniku o delu se je poudarjalo, da temelji na jugoslovanski ideji, z nalogo da širi znanost in umetnost na slovenskem jugu, med Hrvati, Srbi, Slovenci in Bolgari, v členu 4. Poslovnika pa je poudarjeno, da je uradni jezik Akademije "hrvaški ali srbski, spisi pa so lahko napisani tudi v slovenskem ali bolgarskem".

Akademija je imela odločilno vlogo v širjenju jugoslovanske misli in skupnosti in to ne le na kulturnem, ampak tudi na političnem področju. Naloga jugoslovanstva JAZU je po mnenju Strossmayerja in Račkega predstavljala most za sodelovanje Hrvatov z drugimi južnoslovanskimi narodi.

Predvsem je bilo iskreno sodelovanje Strossmayerja in Račkega s posameznimi vidnimi osebnostmi kulturnega življenja Kneževine Srbije. Storila sta vse, da sta pripeljala na mesto tajnika JAZU srbskega pesnika Djura Daničića.¹⁷ Postal je prvi tajnik JAZU in bil predviden za naslednika Račkega na mestu predsednika. Da se to ni izpolnilo, je bila kriva njegova prezgodnja smrt. Ob njegovi smrti je Rački v pismu Strossmayerju zapisal, da je bil pogreb, ki ga je priredila Akademija, demonstracija sloge med Hrvati in Srbi in da bodo ta dober vtis, ki so ga dobili srbski predstavniki na pogrebu, uporabljen. "Daničić postaja živa vez med akademijo in najumnejšimi Srbi", je zapisal Rački.¹⁸

Za Račkega so bili Hrvati in Srbi en narod in nenehno je opozarjal na njihovo bližnjo sorodnost v primerjavi z drugimi južnoslovanskimi narodi. Čeprav je stališče Račkega o Hrvatih in Srbih vsebovalo unitarizem, pa to ni pomenilo nepriznavanje srbske in hrvaške nacionalne individualnosti. Nasprotno, saj je Rački opozarjal na specifičnost državno-pravnega, političnega in kulturnega razvoja Srbov in Hrvatov, pri čemer je poudarjal, da je to treba upoštevati. Kljub specifičnim razlikam je menil, da so Srbi in Hrvati najbližji bratje po krvi. Zato je Rački smatral, da se lahko le v skupnosti odvrnejo vse sovražne pritiske.

Strossmayer in Rački sta bila le najvidnejša predstavnika jugoslovanske ideje na Hrvaškem. Brez podpore, ki jo je nudil del meščanstva in inteligence, te misli ne bi mogla razvijati. Le v luči teh odnosov je mogoče razumeti vpliv, ki ga je imelo jugoslovanstvo na Hrvaškem.

Poleg jugoslovanstva je bila druga ideološka struja, ki je dominirala v političnem življenju na Hrvaškem po letu 1860, vsehrvaški koncept Anteja Starčevića¹⁹

¹⁶ Tadija Smičiklas: *Život i djela dra. Franje Račkog*. Zagreb 1895, str. 41.

¹⁷ Djuro Daničić (1825-1882), filozof. Leta 1866 je postal tajnik JAZU; od 1873-1877 je odšel predavat na Veliko šolo v Beograd. Podpiral je jezikovno reformo V.S. Karadžića; leta 1880 je v okviru delovanja JAZU spodbudil veliki Riječnih hrvatskog ili srpskog jezika.

¹⁸ Smičiklas, n.d., str. 83.

¹⁹ Ante Starčević (1823-1896), politik, književnik; narodni poslanec hrvaškega sabora, s preki-

in njegove Stranke prava. Ob Starčeviću je imel v Stranki prava najbolj izpostavljeno vlogo Eugen Kvaternik.²⁰

Ante Starčević in Eugen Kvaternik sta kot osnovo svojega političnega koncepta vzela hrvaško državno pravo. Posledica takšne politične podlage je bila ideologija, ki je zagovarjala ustvaritev neodvisne hrvaške države. Čeprav je bil na začetku svojega političnega delovanja Starčević "ilirec", so v njegovem kasnejšem političnem delovanju "ilirci" predstavljali največjega političnega nasprotnika.

K vzponu pravašev v 60-tih letih 19. stoletja je prispeval politični neuspeh Narodne stranke glede vprašanja statusa Banovine Hrvaške v habsburški monarhiji. Ta neuspeh je privedel do razkola v Narodni stranki na tiste, ki so ostali s Strossmayerjem in Račkim in z njunimi trialističnimi zamislivi ureditve cesarstva, in na skupino, ki jo je vodil Ivan Mažuranić. Ta je menila, da bo želeni politični cilj lahko dosegla z naslonitvijo na Dunaj. Mažuranić je s svojimi pristaši ustanovil Samostojno narodno stranko,²¹ ki pa je z dualizmom oziroma nastankom Avstro-Ogrske leta 1867 in hrvaško-ogrške "nagodbne" leta 1868²² izgubila na ugledu in doživela na volitvah neuspeh.

Ostanki Narodne stranke so se ob vse večji politični pasivnosti Strossmayerja in Račkega, priključili Neodvisni narodni stranki, ko je bila ta osnovana, so začeli odkrito sodelovanje z unionisti. Spreminjali so se v povsem "nagodbno" stranko. Na čelu Neodvisne narodne stranke je bil odvetnik iz Osijeka Matija Mrazović.²³

nitvami, od leta 1861; ustanovitelj in ideolog Stranke prava. Glavnega sovražnika Hrvatov je Starčević videl v Avstriji, čeprav ni zmanjševal nevarnosti za Hrvaško s strani Madžarske.

²⁰ Eugen Kvaternik (1825-1871), politik; s Starčevićem sta položila temelje pravaški politiki. Za Kvaternika so bili sovražniki hrvaškega naroda Avstrija in Madžarska. Večkrat je bil zaprt. Leta 1871 je v Rakovici sprožil upor proti oblasti; v upor je bil ubit.

²¹ Samostojno narodno stranko je ustanovil Ivan Mažuranić, da bi lahko vodil politiko sporazumevanje z dvorom. Z sprejetjem Avstro-ogrške pogodbe o dualistični ureditvi habsburške monarhije se je zavzemal za pogodbo med Ogrsko in Hrvaško.

²² Hrvaško-ogrsko pogodbo je z zakonsko odredbo z dne 30. 11. 1868 potrdil Franc Jožef, ko jo je pred tem, 8. 11. 1868, sprejel hrvaško-slavonski sabor. Po členu 1 so Kraljevina Ogrska in kraljevine Hrvaška, Slavonija in Dalmacija "tvorile eno državno skupnost". Po členu 4 so kraljevine Hrvaška, Slavonija in Dalmacija priznale ogrskemu državnemu zboru, da odreja skupne posle med kraljevstvi krone sv. Štefana, ki vstopajo v ogrski del monarhije. (Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevino Hrvatsku i Slavoniju, god. 1868 - Komad I-IV, broj 1-19, Zagreb 1901, str. 116) Med najvažnejšimi skupnimi posli, določali so jih paragrafi od 5 do 10, so bila določila glede stroškov za kraljevi dvor, vprašanje obrambe in mobilizacije vojakov, finančni in davčni sistem, denarni in bančni posli in vsi posli povezani z gospodarsko dejavnostjo, npr. obrt, trgovina, pošta, železnice in drugo. Ladislav Polić je v "Mesečniku pravnikičkog društva u Zagrebu" (br. 2, knjiga I, Zagreb 1911, str. 98) pisal o Georgu Jellineku, ki je napisal knjigo "Lehre von den Staatenverbindungen", v kateri je med drugim prikazal teoretične konstrukcije avstro-ogrškega dualizma in tudi položaj Hrvaške v okviru dualistične monarhije. Po mnenju Polića je Jellinek zavrnil nauk o unio realis in aequali iure (o enem pravnem položaju posebnih enot), ko je dokazoval, da je Hrvaška zadržala mnoge svoje zgodovinske individualnosti. Po njegovem mnenju je bila Hrvaška po pravni strani provinca Ogrske, ta pa je bila v odnosu do Hrvaške enotna, čeprav močno decentralizirana država. Kot potrditev temu je navedel pet razlogov: a) Ogrska in Hrvaška so nosile oznako ene državne skupnosti, b) eno kronanje, c) sodelovanje hrvaških zastopnikov v ogrskem državnem zboru pri ustvarjanju ogrske državne volje; kontrola ogrske države nad hrvaško avtonomijo s pomočjo hrvaškega ministra, d) imenovanje bana na predlog ogrskega ministrskega predsednika. V delu "Weber Statsfragmente" iz leta 1896 je Jellinek za "državne fragmente" imenoval takšne državne tvorbe, ki niso bile niti države niti province niti komune, ampak takšne formacije z več elementi države, čeprav nimajo vseh elementov. Največ od vseh državnih fragmentov sta imeli ločeni kraljevini Hrvaška in Slavonija, ki sta bili blizu državi, čeprav nista to bili, predvsem ker je bil hrvaški kralj tako povezan z ogrskimi, da ni mogel brez tega nikoli samostojno izvesti nobenega vladarskega dejanja. To je izvajal Jellinek iz položaja hrvaškega ministra in bana."

²³ Matija Mrazović (1824-1896), politik in pravnik, od 1861 poslanec hrvaškega sabora. Član Narodne stranke, 1871 se je priključil banu Mažuraniću in "nagodbni" politiki; 1880 je izstopil iz

Stranka je leta 1884 načelno sprejela dualizem, vendar ni povsem zavrgla niti trialističnega državnega koncepta.

Neuspeh Narodne stranke kot tudi Samostojne narodne stranke je pripeljal do začetka sodelovanja Neodvisne narodne stranke in pravašev. Neodvisni so na volitvah v hrvaški sabor leta 1887 doživeli popolni poraz in so izginili s političnega prizorišča.

Ante Starčević in Eugen Kvaternik sta našla oporo za svoja stališča v nauku Pavla Ritterja Vitezovića,²⁴ "ki je zajemal južne Slované pod hrvaškim imenom".²⁵ Temeljna načela političnega koncepta so pravaši našli v samostojnosti hrvaške srednjeveške države, ki ni izgubila neodvisnosti s "pacto convento", niti z izvolitvijo Habsburžana za kralja v Cetingradu leta 1527. Tako pacta conventa kot ustoličenje Habsburžanov za hrvaške kralje je bil rezultat dvostranskega dogovora; v prvem primeru je bil to državnopravni akt, sprejet s sporazumom med Ogrsko in Hrvaško; to velja tudi za drugi primer, ko je šlo za sporazum med Avstrijo in Hrvaško. V obeh primerih je vladar potrdil pravice političnega ljudstva (plemstva), pa tudi narodnega predstavnštva (sabora). Zaradi te slavne preteklosti Hrvatov so pravaši smatrali, da je v interesu južnih Slovanov, da se razglasilo za Hrvate. S takšno razlago hrvaške zgodovine je nastala pri pravaših zavest o končnem cilju - oblikovanju neodvisne hrvaške države. Zaradi tega je Mirjana Gross trdila: "Starčević torej poziva pravaše, da poučijo hrvaški narod o njihovi nekdanji 'veličini' in bodoči moči, če se vsi južni Slovani (razen Bolgarov) razglasijo za Hrvate".²⁶

Leta 1890 je bil Starčević že star in bolan. Na koncu fizičnih moči in politične energije se je potegnil vase in postopoma spreminjal prvotni vsehrvaški program in velikohrvaški koncept v priznanje, nacionalne individualnosti tudi drugim južnim Slovanom.

Pred smrtjo se je Starčeviću v vodenje stranke vsilil Josip Frank,²⁷ ki je s svojim skrajno nacionalističnim velikohrvaškim programom povzročil razkol v Stranki prava. Vendar je treba izpostaviti pomembno dejstvo, da je po političnem porazu Narodne stranke in Neodvisne narodne stranke postala Stranka prava najvplivnejša politična stranka na Hrvaškem. "Poleg tega je bila v začetku osemdesetih let 19. stoletja na Hrvaškem vsa mladina za Starčevića. Bila je to normalna reakcija na prvo desetletje "nagodbene" sistema, za tedanje hrvaško, Prokrustovo posteljo (...). Ta mladina je bila intelektualni proletariat, brez vsakršne materialne osnove; prej ali slej je morala poseči po skorjici kruha.

Dvajsetletnemu Kriškoviću²⁸ je bil šestdesetletni Ante Starčević idol, neomajni

Narodne stranke in osnoval Neodvisno narodno stranko.

²⁴ Pavao Ritter Vitezović (1652-1713), književnik, zgodovinar, politik; leta 1684 je bil imenovan za kapetana regimenta in viteza, 1694 je postal upravitelj Zemeljske tiskare v Zagrebu. Hrvate, Srbe in Slovence je zejel pod skupnim imenom Hrvati; zahteval je, da se Hrvaški priključijo vse južnoslovenske pokrajine (velikohrvatska koncepcija).

²⁵ Mirjana Gross: Povijest pravaške ideologije. Zagreb 1973, str. 40.

²⁶ Gross, n.d., str. 176.

²⁷ Josip Frank (1844-1911), pravnik, politik; leta 1890 se je priključil Stranki prava; po razcepu v stranki 1895 je ustanovil "Čisto stranko prava"; pripadniki te stranke so se imenovali zato frankovci. V politiki se je naslanjal na Dunaj in nasprotoval združevanju južnoslovenskih pokrajin. Formalno je ta stranka nehala delovati z izjavo strankinega vodstva na seji Hrvaškega sabora 29. 10. 1918 o razpustitvi "Čiste stranke prava".

²⁸ Vinko Krišković (1861-1952), je v politiko vstopil v času banovanja Nikole Tomašića; podpiral je politiko Khuena Hedervaryja in je bil izrazito režimski. Ko je postal hrvaški ban 29.6. 1917 Antun Mihalovich, je Krišković postal primeren. Z razpadom Avstroogrske monarhije je končal svojo politično dejavnost.

borbeni narodni voditelj, a se je v osebem stiku pokazal za lastno karikaturu. Fizično ni bil privlačen, poleg tega zapuščen, surov, tečen (...) Starčević, povedal vam bom - je govoril Krišković še pol stoletja po tem sestanku - je bil navaden vaški modrec 'der Dorfweise', kakršni so po vseh vaseh. Vedno govoriči iste modrosti, primitivec, ki je slabo prebavil svoje enostransko znanje, ki ne vidi dlje od svoje vasi, to je Starčević".²⁹

Kriškovićevo sodbo o Starčeviću sta potrjevala tudi Ante Trumbić in Fran Supilo, ki sta ga kot predstavnika dalmatinskih pravašev obiskala v Zagrebu leta 1891. "Vrhunec obiska pravašev iz Dalmacije v Zagrebu je bil skupni obisk pri Starčeviću. Na čelu z Antejem Trumbićem, Franom Supilom in don Ivanom Padovanom so se prišli dalmatinski pravaši 'pokloniti' Starčeviću. Posledica je bila samo trpkost in razočaranje. Namesto duhovitega, ostroumnega učitelja, osebnosti dostojne najglobljega spoštovanja, so našli tečnega, odsotnega, oslabelega starca, ki sploh ni razumel njihove velike želje, da se končno združi opozicija hrvaških pokrajin in da se z besed preide na delo. Po vtisu enega od prisotnih se je obnašal, kot da bi želel žrtvovati tako stranko kot Hrvaško samo, da je le lahko zadovoljil svojo mržnjo do Strossmayerja. Ta močan vtis, ki je na mladem Supilu pustil dolgotrajno sled, se je ponovil nekoliko kasneje tudi v primeru Stjepana Radića, čeprav on ni bil pravaš. Podobno se je zgodilo tudi 'romarjem' iz Hrvaškega Primorja in Istre na čelu z Vjekoslavom Spinčićem, kateremu je njegov govor o združitvi hrvaških pokrajin prinesel odpust iz profesorske službe. Tudi te je Starčević razočaral s svojim nasprotovanjem, da bi sodelovala tudi opozicija".³⁰

Josip Frank je do 1890 podpiral ogrsko dualistično politiko na Hrvaškem. Leta 1892 je odkrito pristopil k podpiranju politike velikoavstrijskega kroga, ki ga je vodil nadvojvoda Franc Ferdinand, in je bil sovražno razpložen do dualistične ureditve monarhije in se je zavzemal za ponovno vzpostavljanje centralistične Velike Avstrije. Frank je mislil, da si bo s pomočjo velikoavstrijskega kroga zagotovil v Hrvaški stranki prava oblast in da bo nato udejanil pravaško programsko načelo o formiranju samostojne hrvaške 'državnosti' na načelih zgodovinskega prava.

Takšna pričakovanja so bila zaradi stvarnih političnih odnosov v dualistični monarhiji iluzorna, kajti to bi pomenilo, da se mora Ogrska odreči svojemu položaju enakopravnega državno-pravnega subjekta z Avstrijo. Po drugi strani je razkol v Stranki prava leta 1895 in naslanjanje "Čiste stranke prava" na Dunaj prispevalo k slabitvi vpliva stranke, ki ni uspela izkoristiti priložnosti, ki so jih ponujale zgodovinske okoliščine. S slabitvijo pravaštva je na politično prizorišče stopala radikalna mladina, ki je bila pod vplivom jugoslovanske ideje in nauka o vseslovanstvu. Med jugoslovansko opredeljenimi mladimi je bilo največ študentov, ki so študirali na Dunaju, v Pragi in v Pešti, kjer so prihajali pod vpliv Massaryka in njegovih idej o slovanski vzajemnosti. Prav pod vplivom Massarykovega vseslovanstva so se zblíževali srbski, hrvaški in slovenski študenti in sprejemali Strossmayerjevo jugoslovansko idejo, ki so jo razvijali in nadgrajevali.

V Dalmaciji in Istri je imela Narodna stranka odločilen politični vpliv do osemdesetih let 19. stoletja, ko je v njenih vrstah prišlo do razkola in da ustanovitve Srbske narodne stranke leta 1879 in Hrvaške narodne stranke leta 1889. Medtem ko je Srbska narodna stranka ostala na stališču glede avtonomije Dal-

²⁹ Josip Horvat: Hrvatski panoptikum. Zagreb 1982, str. 60-61.

³⁰ Gross, n.d., str. 272.

macije in je nasprotovala združevanju banske Hrvaške in Dalmacije, je Hrvaška narodna stranka poudarjala načelo hrvaškega državnega prava in zedinjenja Hrvaške, Dalmacije in Slavonije v eno celoto, z zagotovitvijo enakopravnosti Hrvatov in Srbov v Dalmaciji.

Začetki pravaštva v Dalmaciji so bili v osemdesetih letih 19. stoletja. Tam je bilo pravaštvo bolj umirjeno glede na ekstremne poglede pravašev v banski Hrvaški. Na čelu stranke prava v Dalmaciji so bili Ante Trumbić in Fran Supilo, v Istri pa Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić in Eugen Kumičić. Liberalno pravaštvo v Dalmaciji je odkrito nasprotovalo frankovcem in je začelo sodelovati zaradi programske sorodnosti s Hrvaško narodno stranko. Na zasedanju Dalmatinskega sabora leta 1903 sta Stranka prava in Narodna hrvaška stranka oblikovali skupen program, s katerim sta opredelili pot k Reški in Zadrski resoluciji in osnovanju Hrvaško-srbske koalicije.

Dve leti kasneje, oktobra 1905, so poslanci hrvaškega in dalmatinskega sabora, razen unionistov in frankovcev, podpisali na Reki resolucijo, v kateri so opozarjali na enako nevarnost za Hrvaško tako od velikoavstrijskega kot od velikomadžarskega državnega koncepta.

Jugoslovanska misel in načela federalizma od Reške in Zadrske resolucije do prve svetovne vojne

Neposredno po objavi Reške resolucije, je bila na zasedanju Srbske narodne stranke v Zadru sprejeta Zadrska resolucija, v kateri je poudarjeno, da se bo Srbska narodna stranka borila za združitev Hrvaške in Dalmacije, če priznajo hrvaške politične stranke enakopraven položaj hrvaškega in srbskega naroda v Hrvaški.

Z zblževanjem in sodelovanjem enega dela hrvaških in srbskih politikov na Hrvaškem je bila ustanovljena koalicija političnih strank pod imenom Hrvaško-srbska koalicija, ki je leta 1906 po zmagi na volitvah v hrvaški sabor prišla na oblast.

Hrvaško-srbska koalicija je bila rezultat politike Reške in Zadrske resolucije. Vanjo so vstopile: Hrvaška ljudska napredna stranka (*Hrvatska pučka napredna stranka*), Hrvaška stranka prava (*Hrvatska stranka prava*), Srbska samostojna stranka (*Srpska samostalna stranka*) in Samostojni klub (*Samostalni klub*). V okviru Koalicije je nekaj časa deloval tudi Fran Supilo. Koalicija je 12. decembra 1905 objavila svoj nastanek in program, v katerem se je zavzemala za gospodarske, socialne in politične reforme ter za bratstvo in enotnost Hrvatov in Srbov, pri čemer je ostajala v okvirih "nagodbene" politike. S prihodom na oblast leta 1906, po sprejetju "železničarske pragmatike" (1907), ki je uvedla na železnice na Hrvaškem madžarščino kot uradni jezik, je Koalicija na skupnem zasedanju ogrskega državnega zbora sicer temu nasprotovala, čeprav brez uspeha. Proti vodstvu Koalicije je bil na osnovi ponarejenih dokumentov, ki jih je izdelal dunajski zgodovinar Friedjung, sprožen veleizdajalski sodni proces z obtožbo o razbijanju avstro-ogrške monarhije in o združitvi Hrvaške s Kraljevino Srbijo. Posebno hudo je bil oklevetan Supilo, ki je zaradi strahopetnega obnašanja vodstva Koalicije iz nje izstopil. Vodstvo je prevzel Svetozar Pribičević. Z njegovim prihodom na čelo Koalicije je ta do režima zavzela oportunistični odnos in stališče pasivnega čakanja glede na razvoj mednarodnih oziroma meddržavnih odnosov.

S prihodom na oblast Hrvaško-srbska koalicija ni izvajala niti enega načela, značilnega za opozicijske stranke in na osnovi katerih je na volitvah zmagala. Na oblasti se je povsem pasivizirala, kar je prispevalo k upadanju njenega ugleda. Izjasnila se ni niti o jugoslovanski ideji niti o aneksijski krizi leta 1908 po vključitvi Bosne in Hercegovine v Avstro-ogrsko monarhijo, čeprav je to izzvalo burno nezadovoljstvo, ne samo v Kraljevini Srbiji, ampak tudi pri drugih južnoslovanskih narodih.

Vendar tudi takšna Koalicija, ki ni želela nasprotovati Pešti, ni bila vedno po volji režimu, saj je predstavljala simbol zблиževanja Hrvatov in Srbov na Hrvaškem, v čemer so v režimu videli nevarnost za svoje bistvene interese. Zato je režim nasilno prekinil politične procese na Hrvaškem in uvedel aprila 1912 Komisarjat, za komisarja pa je postavil Slavka Cuvaja, svojega človeka. Njegov režim je izzval nezadovoljstva v vseh slovanskih pokrajinah dvojne monarhije. Demonstracije proti Komisarjatu so bile skoraj v vseh hrvaških, dalmatinskih, bosanskih in istrskih mestih. Z njih so bili pošiljani protesti dunajskemu parlamentu. Posebno ostre so bile demonstracije v Zagrebu. Upora ni mogla zadušiti niti represija.

Močan odpor Komisarjatu in množične demonstracije so prisilile režim, da je leta 1913 dopustil izvedbo volitev v hrvaški sabor. Na volitvah je s pomočjo Ogrske, po protizakonitih postopkih v času izvajanja volitev, zmagala Hrvaško-srbska koalicija. Zanj se je madžarska vlada odločila zaradi njene preverjene politične neaktivnosti. S ponovnim prihodom na oblast je Koalicija disciplinirano izvajala smernice madžarske vlade in s tem izpolnjevala pričakovanja, ki jih je vanjo polagala Ogrska, ko jo je podpirala na škodo drugih političnih strank.

"Ko je madžarski minister Istvan Tisza uspel spomladi 1913 z nasilnimi ukrepi izglasovati reakcionarno volilno reformo, je nastopil pravi čas, da se končno pozabava tudi s problemom komisariata na Hrvaškem na način, ki je pokazal zmago dualističnih dejavnikov nad velikoavstrijskimi. Namesto vojne diktature je bil ponovno uveden madžarski režim, katerega namen je bil pomiriti centrifugalne sile. Kot podpora režimu je v poštev prišla samo Hrvaško-srbska koalicija pod vodstvom Svetozarja Pribičevića. Predstavljala je interese višjih slojev hrvaškega in srbskega meščanstva, zaskrbljenega za svoje skromne gospodarske pozicije, ki so jih predvojni absolutistični režimi močno ogrožali (...) Predstavniki Koalicije so se bali vsakega novega koraka opozicijske politike in so zato morali končati v sistemski politiki neprožnosti, povezani z željo biti na oblasti (...) Ko je bil decembra 1913 komisariat ukinjen, je Koalicija s pomočjo vlade dobila na volitvah absolutno večino glasov. Tako je Koalicija postala vladajoča skupina z mnogimi obeležji starih madžarodov".³¹

Tik pred prvo svetovno vojno so na pozicijah jugoslovanstva na Hrvaškem bili le liberalno krilo Stranke prava v Dalmaciji in Istri in jugoslovansko orientirana mladina. Ostale meščanske stranke so sprejele jugoslovansko idejo, ko je bil v vojni poraz centralnih sil neizbežen. To je veljalo predvsem za Hrvaško-srbsko koalicijo, ko se je opredelila za jugoslovansko državo in vstopila v Narodno vijeće šele 5. oktobra 1918, torej neposredno pred zlomom Avstro-ogrske monarhije.

Razprave in spopade okoli jugoslovanske ideje in udejanjanja le-te prek ustvarjanja države južnih Slovanov na federativnem načelu je prekinila prva svetovna vojna, dokler niso te predpostavke zaradi spleta zgodovinskih okoliščin, zaradi interesa velikih sil (Antante) iz nerealnih predpostavk, prerasle v realne pogoje za ustvaritev skupne države južnih Slovanov. Zahvala za to gre zgodovinskim oko-

³¹ Gross, n.d., str. 411-412.

liščinam, ki so to omogočile, npr. Oktobrska revolucija, vstop ZDA v vojno in stališča ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona o samoodločbi narodov. Umetna državna tvorba Kraljevina SHS (Kraljevina Jugoslavija) je kmalu postala torišče notranjih spopadov med posameznimi pokrajinami oziroma narodi v njene sestave, kar je še bolj spodbujala velikosrbska politika.

Zgodovinski razvoj Hrvaške po prvi svetovni vojni je v svoji resničnosti pokazal, da je udejanjanje federativnega načela, kot ga je zagovarjal del slovenskih in hrvaških politikov, z mislijo jugoslovanstva, bil neprimerna ideja zaradi številnih antagonizmov med jugoslovanskimi pokrajinami tako v okviru Kraljevine Jugoslavije kot Socialistične federativne republike Jugoslavije. Razpad prve in druge Jugoslavije je bil realnost, ki se je zgodila v določenem zgodovinskem trenutku. Glede Kraljevine Jugoslavije je to bila druga svetovna vojna, medtem ko je razpad SFRJ spodbudil padec "berlinskega zida", večstrankarske volitve na Hrvaškem in v drugih federalnih enotah - republikah jugoslovanske skupne države.

Sklep

Pojav ideje jugoslovanstva je bil rezultat notranjih in zunanjih dejavnikov na območju "južnoslovanskih" pokrajin v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja, pri čemer Hrvaška ni bila izjema.

Revolucijsko leto 1848 v Evropi je spodbudilo bujenje nacionalne zavesti tudi na Hrvaškem. Pod vplivom vseevropskega nacionalnega gibanja je velik del hrvaških politikov menil, da je v okviru Avstro-Ogrske, z demokratizacijo političnega življenja, preustrojem centralistične monarhije v federativno državo, v kateri bi južnoslovanski narodi formirali, ob Avstriji in Ogrski, svojo federalno enoto, mogoče rešiti najbolj kompliciran problem habsburške monarhije - nacionalno vprašanje.

Sama jugoslovanska ideja od njenega pojavljanja je vsebovala vrsto protislovij, ker sta bili med samimi njenimi pobudniki dve struji, katerih izhodišče je med seboj nespravljivo: unitaristično in federalistično. Tako enim kot drugim predstavnikom jugoslovanske ideje je bil cilj nastanek "jugoslovanske države". Razlika je bila v tem, da je Kraljevina Srbija v "jugoslovanski ideji" videla realno možnost uresničitve programa "Velike Srbije", medtem ko so predstavniki južnih Slovanov iz habsburške monarhije (z izjemami) videli svojo bodočnost v okviru zvezne države, države enakopravnih narodov.

Zaradi protislovij in stalnih spopadov med obema konceptoma, zaradi neresenih poglavitnih vprašanj tako v Kraljevini Jugoslaviji med obema svetovnima vojnama kot v povojni Jugoslaviji je bil rezultat tega spopada hiter razpad Kraljevine Jugoslavije leta 1941 in SFR Jugoslavije leta 1990. Glede na to, da se fenomen "jugoslovanstva" pod različnimi imeni pojavlja tudi v sodobnosti, je tema o jugoslovanski misli in načelih federalizma (federativnosti) na Hrvaškem do prve svetovne vojne tudi danes v veliki meri aktualna.

 Viri in literatura

Viri:

Hrvatski državni arhiv; Kršnjavi, Iso: Zapisci - iza kulisa Hrvatske politike, I-II, Mladost, Zagreb, 1986; Sbornik zakona i naredaba za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, god. 1863., Svezak I (komad I-XCXXIV. br. 1-318.), Zagreb, 1865; "Danica Horvatska, Slavonska, Dalmatinska", Zagreb, br. 30 od 24. srpnja 1847. godine

Literatura:

Banac, Ivo: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji - porijeklo, povijest, politika*. Zagreb 1988; Beuc, Ivan: *Povijest države i prava na području SFRJ*. Zagreb 1986; Bogdanov, Vaso: *Ante Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu jugoslavenskih naroda*. Zagreb 1952; Bogdanov, Vaso: *Hrvatski narodni pokret 1903/4*. Zagreb 1951; Džoić, Dragomir: *Federalističke teorije i hrvatska država*. Zagreb 1998; Dabinović, Antun: *Hrvatska državna i pravna povijest*. Zagreb 1990; Gross, Mirjana: *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb 1973; Grupa autora: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. st. do početka 20. st.)*. Zagreb 1981; Herceg, Jakša: *Ilirizam, preteča jugoslavenstva*. Split 1930; Horvat, Josip: *Hrvatski panoptikum*. Zagreb 1982; Kermavner, Dušan: *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana 1968; Korunić, Petar: *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875*. Zagreb 1989; Matvejević, Predrag: *Jugoslavenstvo danas*. Beograd 1984; Pavlinović, Mihovil: *Hrvatski razgovori*. Zadar 1877; Pleterski, Janko: *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd 1985; Seton-Watson R. W. i Jugoslaveni (Korespondencija), knjiga I. i II. Zagreb-London 1976; Šidak, Jaroslav: *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*. Zagreb 1981; Šimunić, Petar: "Narčetanije". Zagreb 1944; Sirotković, Hodimir, Margetić, Lujo: *Povijest države i prava naroda SFR Jugoslavije*. Zagreb 1990; Smičiklas, Tadija: *Život i djela dra. Franje Račkoga*. Zagreb 1895; Starčević, Ante: *Bilik slavenstvu ilika hrvatstvu*. Zagreb 1867; Stojanović, Nikola: *Srbija i jugoslavensko pitanje*. Beograd 1930; Taylor, A.J.P.: *Habsburška monarhija 1809-1918*. Zagreb 1990; Tuđman, Franjo: *Velike ideje i mali narodi*. Zagreb 1990.

Prevedel Zdenko Čepič

 Dragomir Džoić, Stipe Ivanda

 THE YUGOSLAV IDEA AND THE PRINCIPLES OF FEDERALISM IN CROATIA BEFORE THE FIRST WORLD WAR

 S u m m a r y

It is impossible to speak about federalism among the southern Slavic politicians, including the Croat, without understanding a historical phenomenon known as the Yugoslav idea, and a programme whose objective was the formation of a Yugoslav state. This is the main reason for this work being connected with the two key concepts: the Yugoslav idea and the federal principle.

In the period between 1918 and 1941 most politicians in Croatia defended the view that a joint state of southern Slavs should have a federal structure; on the other hand, most political parties in Serbia strove for a centralised state in which Serbia would enjoy a special (privileged) status.

The intention of this work, based on vast original sources and literature on this topic, is to shed a critical light on the problems related to the Yugoslav ideal and the principle of federalism, so as to substantiate the historical facts which enabled Croatia, regardless of its difficulties between 1918 and 1941, to preserve its cultural heritage and national identity.

1.01
Prejeto 5. 10. 2004

UDK 329(497.4:497.5)"1918/1923"

Aleksandra Berberih-Slana*

Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji. Od nastanka Kraljevine SHS do volitev v Narodno skupščino leta 1923

IZVLEČEK

Vprašanje slovensko-hrvaških političnih stikov med obema vojnama je v največji meri uprašanje stikov in odnosov med vodilnima političnima strankama - Slovensko ljudsko stranko in Hrvatsko republikansko seljačko stranko. Eno pomembnih vprašanj odnosov med obema narodoma je tako širitev vpliva republikanskega gibanja in Stjepana Radića na Slovenskem. Pričujoči članek povzema s tem povezane dogodke od nastanka Kraljevine SHS do volitev v Narodno skupščino leta 1923.

Ključne besede: Slovenija, Hrvaška, politika, Stjepan Radić, Hrvatska republikanska seljačka stranka, Anton Novačan

ABSTRACT

STJEPAN RADIĆ AND THE REPUBLICAN MOVEMENT IN SLOVENIA. FROM THE
FOUNDATION OF THE KINGDOM OF SCS TO THE NATIONAL ASSEMBLY
ELECTIONS IN 1923

The question of slovene-croatian political contacts between the two world wars is mainly a question of contacts and relations between the two main political parties - Slovene People's Party and a Croatian Republican Peasant's Party. One of the most important issues of political relations between the two nations is definitely an expansion of influence of the republican movement and Stjepan Radić's influence to Slovenia. The following articles summarizes the connected events from the beginnings of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes to the 1923 elections to National assembly.

Key words: Slovenia, Croatia, Politics, Stjepan Radić, Croatian Republican Peasant's Party, Anton Novačan

* Dr., raziskovalka, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Oddelek za zgodovino, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160; e-mail: aleksandra@berberih.com.

Raziskovanje Radićevega prodora v Slovenijo je raziskovanje enega temeljnih vprašanj slovensko-hrvaških odnosov med obema vojnoma je zapisal Janko Prunk. V obdobju od združitve do sprejema vidovdanske ustave se je ta prodor šele začel, vse do volitev v konstituinto pa pravzaprav še sploh ni bilo opaziti nobenih neposrednih organizacijskih prizadevanj za prodor v Slovenijo.¹

Stjepan Radić je svoj prodor usmeril predvsem na Prekmurje in nekatera področja vzhodne Slovenije, Belo krajino, šmarski, brežiški, krški okraj in dele celjskega okraja. Najbolj zgodaj in najbolj neposredno je Hrvaška pučka seljačka stranka (dalje HPSS) nastopila v Prekmurju, v vseh drugih območjih pa se je prodor odvijal posredno, s pomočjo nekaterih slovenskih kmečkih in republikanskih strank. Radićev prodor v Slovenijo je temeljil na dveh elementih, kot to v svojem članku ugotavlja Prunk. Eden od elementov je bila Radićeva želja, da bi se HRSS uveljavila tudi zunaj Hrvatske, drugi element pa je bilo prizadevanje nekaterih slovenskih strank, republikancev in samostojnih kmetijcev, ki so želeli z Radićem dobiti oporo v boju proti dominaciji političnega katolicizma v Sloveniji.²

Slovenska ljudska stranka (dalje SLS) je kot predstavnica političnega katolicizma v Sloveniji Radića grobo napadala, češ da je "Hrvaška radićevščina priklila iz podobnih razlogov kakor ruski boljševizem" ter ta pojav pripisala politični in kulturni nerazvitosti hrvaškega ljudstva. Predstavniki političnega katolicizma v Sloveniji so bili prepričani, da radićevščina ne more povzročiti nobene škode, če bi ostala omejena na Hrvaško, saj bi prej kot slej propadla. Menili pa so, da bi lahko povzročila razpad države, če bi "pognala korenine med Slovenci".³

Liberalni časnik *Slovenski narod* in časnik SLS *Slovenec* sta zaradi tega odločno nasprotovala širjenju radićevske propagande med slovenskim ljudstvom. Ko je Stjepan Radić kot vodja HRSS v začetku leta 1919 v Ljubljano poslal predstavnike stranke, so predstavniki SLS odločno in glasno poudarili, da vztrajajo pri "proglášenem narodnem jedinstvu in združitvi" in na tak način razočaranim Radićevim poslancem dali jasno vedeti, da SLS ne namerava sprejeti temeljnih programskih načel HPSS.⁴ Radić je zaradi tega na shodu HPSS v začetku februarja 1919 v Zagrebu napadel Korošca, češ da je "srbski" minister ter da se je prodal največjemu sovražniku hrvatstva Svetozarju Pribičeviću. Radić je na shodu posebej poudaril zahtevo Hrvatov po "hrvaški konstituinti", kot razlog za to zahtevo pa je navedel strah Slovencev, ki naj bi "kot brez pameti pohiteli v centralizem ministrski in centralizem kraljevski",⁵ zaradi česar se torej Hrvati nanje niso mogli zanesti.

Popolnoma jasno je, zakaj je ta Radićev govor sprožil poplavo napadov in komentarjev slovenskih časnikov. Ti so njegovo politiko opisovali kot nedosledno, njegovo početje kot brezglavo, kot dokaz za to pa so navajali, da se je Radić še pred kratkim zavzemal za slovensko-hrvaško republiko,⁶ kar naenkrat in brez pra-

1 Janko Prunk: Radić in Slovenci 1919-1928. Zgodovinski časopis, 1985, št. 1-2 (dalje Prunk, Radić in Slovenci), str. 25.

2 Prav tam.

3 Prav tam, str. 26.

4 Slovenski narod (dalje SN), 17. 1. 1919, št. 14, str. 3, Radićevci so poslali v Ljubljano; Slovenec (dalje S), 17. 1. 1919, št. 13, str. 3, Odposlanci Hrvatske seljačke stranke v Ljubljani.

5 S, 4. 2. 1919, št. 28, str. 4, Shod seljačke stranke; SN, 4. 2. 1919, št. 29, str. 3, Radićeve hujskarije v Zagrebu.

6 Leta 1918 si je Radić prizadeval za ustanovitev samostojne hrvaške države, ki bi zajemala bansko, dalmatinsko in bosansko Hrvaško ter ki bi imela možnost združitve s Slovenijo. V začetku aprila 1918 je odločno pojasnil svoje stališče, da želi hrvaško državo, če bi bilo potrebno tudi proti

vega vzroka ali celo pojasnila pa se je omejil na hrvaško republiko. Katoliški *Slovenec* je bil v svoji oceni Radićevega delovanja še prizanesljiv, saj ga je opisal kot "tragedijo nadarjenega človeka".⁷ Za slovenske liberalce pa je bil Radić enostavno le veleizdajalec.⁸

Nenaklonjenost dela slovenske javnosti se je pokazala že, ko je Radić s sodelavci marca 1919 obiskal Ljubljano, kar je v časnikih sprožilo val ugibanj o vzroku tega obiska. Radić je v Ljubljani obiskal vodjo francoske vojne misije, s katerim se je sestel 17. marca. Na tem sestanku naj bi Radić francosko misijo seznanil s temeljnimi političnimi zahtevami HPSS, katerih cilj je bila "hrvaška nevtralna kmečka republika".⁹ Ljubljansko policijsko ravnateljstvo je v svojem poročilu z dne 24. marca 1919 zapisalo: "Izven privatnih poslov je (Radić) bil glasom poizvedb tukajšnjih organov pri generalu francoske misije, katera se nahaja v Ljubljani in ima sedež v istem hotelu ("Slon"), kjer je Radić stanoval".¹⁰ Razen policijskega ravnateljstva pa je Radićev obisk močno zanimal tudi javnost. Kakor je poročal liberalni *Slovenski narod*, so se ljudje, ko so izvedeli, da je Radić v Ljubljani, zbrali pred njegovim hotelom, in sicer naj bi se nekaj sto dijakov, obrtnikov, vojakov in meščanov zbralo zato, da bi Radića kaznovali. Vendar je Radić Ljubljano že pred tem zapustil, spremljale pa so ga želje slovenskih liberalcev, da se v Ljubljano več ne vrne in mnenje hrvaških liberalcev, da je imel srečo, da je iz Ljubljane odšel živ.¹¹

V nekaterih političnih krogih pa se je le pojavila želja po vzpostavitvi stikov s HPSS. V Posavju se je v krogu Slovenske kmetijske stranke (dalje SKS) pojavila ideja o povezavi z Radićem, njihov vodja Ivan Urek je dvakrat odpotoval v Zagreb, vendar stika z Radićem, katerega je takrat preganjala policija, ni uspel navezati.¹² 18. septembra 1919 so poslanci SKS znova prišli v Zagreb in se udeležili sestanka s predstavniki Saveza seljaka iz Srbije in Vojvodine ter odborom HPSS, na katerem so razpravljali o možnostih sodelovanja vseh kmečkih strank in obsodili centralistični sistem, vendar pa odbor HPSS tem razgovorom ni pripisoval večjega pomena, zanje je bilo to le srečanje informativnega značaja.¹³

Razširjeno je bilo prepričanje, da je Stjepan Radić osebno poskušal svojo stranko že takrat razširiti tudi na področju Slovenije, da bi lahko nato ustanovil slovensko-hrvaško republiko pod italijanskim protektoratom, kakor so trdili v tisku. Prvo naj bi mu spodletelo na vseh področjih, kot so poročali pristaši Hrvatske pučke stranke (dalje HPS), predstavnice političnega katolicizma na

Srbom, ker je bil prepričan, da brez enotnosti s Slovenijo in brez celotne zgodovinske hrvaško-bosansko-dalmatinske skupnosti hrvaškemu narodu ne bi bil mogoč napredek, kaj šele obstoj. Glej Ivan Mužić: Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagreb 1988 (dalje Mužić, Radić u Kraljevini SHS), str. 25-26.

⁷ S, 5. 2. 1919, št. 29, str. 1, Hrvatski kaos.

⁸ SN, 4. 2. 1919, št. 29, str. 3, Radićeve hujskarije v Zagrebu.

⁹ SN, 20. 3. 1919, št. 68, str. 5, Radić u Ljubljani; Rijec SHS, 21. 3. 1919, št. 133, str. 3, Zašto je bio Radić u Ljubljani?

¹⁰ Bogdan Krizman: Korespondencija Stjepana Radića II, 1919-1928, Zagreb 1973 (dalje Krizman, Korespondencija Radića), str. 34.

¹¹ SN, 20. 3. 1919, št. 68, str. 5, Radić u Ljubljani; Rijec SHS, 21. 3. 1919, št. 133, str. 3, Zašto je bio Radić u Ljubljani?

¹² Prunk, Radić in Slovenci, str. 25.

¹³ Hrvat (dalje H), 20. 9. 1919, št. 101, str. 2, Seljački delegati u Zagrebu; H, 22. 9. 1919, št. 102, str. 2, Kakova je sloboda u Zagrebu?; SN, 25. 9. 1919, št. 223, str. 2, Slovenci se družijo z Radićevci?; SN, 26. 9. 1919, št. 224, str. 1, Netočna vest.

Hrvatskem. Obstajalo pa je še vprašanje, ali je Stjepan Radić resnično sodeloval z Italijani, o čemer se je pisalo tudi v tisku. Javnost je bila v tem vprašanju razdeljena: nekateri so dvomili v možnost Radićevega sodelovanja z Italijani, drugi pa so bili pripravljeni verjeti v to. Kakorkoli že, ena izmed točk obtožnice, po kateri je bil Stjepan Radić aretiran, obsojen in zaprt, se je nanašala tudi na to vprašanje.¹⁴

V času Radićevega bivanja v zaporu so časniki le malo pisali o njegovi stranki, to pa se je spremenilo 27. februarja 1920, ko ga je vlada izpustila. Slovenski liberalci so bili nadvse nezadovoljni in so menili, da je na odločitev vlade vplival predvsem Anton Korošec. Zanimivo je, da si je Korošec, kljub vsem nasprotjem, očitno zares prizadeval za Radićevo osvoboditev, saj je Radić svoji ženi Mariji v pismu 9. novembra 1919, zapisal: "Dr. Korošec je sporočil, da mu bo v najslabšem primeru uspelo, da nas bodo spustili v hišni zapor."¹⁵ Liberalci so Radićevi osvoboditvi še posebej nasprotovali zaradi tega, ker so se znova razširile govorice, da želi Radić Hrvate združiti v samostojno republiko s pomočjo Italijanov ter da do sodnega procesa Radiću ni prišlo, ker bi bilo v procesu razkrita, da je Radić želel za samostojno hrvaško republiko žrtvovati del slovenskega ozemlja.¹⁶

Liberalci so na temelju trditev, da je Korošec vplival na Radićevo osvoboditev, na vsak način poskušali najti povezavo med HPSS in SLS, vendar pa se je prav med tema strankama nasprotje vse bolj poglobljalo. Katoliška *Stráža* je zapisala, da je za vsakega, ki ne želi, da bi država razpadla, vsak stik z Radićem izključen.¹⁷ SLS pa je že takrat opozarjala, da je podcenjevanje Radićevega gibanja in političnega vpliva Stjepana Radića nadvse kratkovidno in nevarno. Da je bilo to točno, so pokazale volitve v Ustavodajno skupščino 28. novembra 1920, na katerih je HPSS doživela velik uspeh.¹⁸

Predstavniki SLS so Radiću sicer priznavali, da je kmete razredno prebudil, vendar pa so dvomili v njegovo politično taktiko. *Slovenec* je njegovo stranko označil kot konglomerat vseh nezadovoljnejšev, hrvaške kmete pa je opozoril pred Radićevo "nevarno in brezupno igro".¹⁹ Pa vendar so po Radićevi zmagi na volitvah predstavniki SLS izražali navdušenje nad tem dejstvom. Na nekaterih slovenskih cerkvah naj bi se celo pojavili letaki, ki so vernikom sporočali, da je na Hrvaškem na volitvah zmagala HPSS, kar so slovenski liberalci razumeli kot dokaz, da so tudi med slovensko duhovščino obstajali zagreti zagovorniki republike.²⁰ Ne glede na to ali so bile te navedbe resnične ali ne, je Radić vsekakor verjel, da je bila z njim vsa Slovenija, kot je izjavil v svojem intervjuju za slovenski časnik *Jutro*.²¹ Na izredni skupščini Hrvatske republikanske seljačke stranke (dalje HRSS)²² 8.

14 Obzor (dalje: O), 4. 4. 1919, št. 77, str. 3, Zagreb, 3. travnja; NP, 20. 5. 1919, št. 132, str. 1, Položaj u Sloveniji.

15 Krizman, Korespondencija Radića, str. 388.

16 SN, 29. 2. 1920, št. 49, str. 2, Radić na svobodi.

17 Krizman, Korespondencija Radića, str. 128, 194; Prunk, Radić in Slovenci, str. 26.

18 Rudolf Horvat: Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1992 (dalje Horvat, Hrvatska na mučilištu), str. 99-100; Krizman, str. 38.

19 S, 3. 11. 1920, št. 251, str. 4, Radić in njegovo delo.

20 SN, 2. 12. 1920, št. 276, str. 3, Česa se klerikalci vesele?.

21 Jutro (dalje: J), 1920, št. 98, str. 2, Pri Radićevcih; H, 15. 12. 1920, št. 245, str. 1, Radićeva izjava ljubljanskemu "Jutru".

22 Prav na tej skupščini je stranka spremenila svoje ime iz Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) v Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS).

decembra 1920 v Zagrebu je napovedal, da bo na naslednjih volitvah ponovno zmagal s še večjim številom glasov, in to ne samo na Hrvaškem in v Slavoniji, ampak med drugim tudi v Sloveniji. Postalo je očitno, da se je stranka odločila svoje delovanje dejansko razširiti tudi v Sloveniji.²³

V raznih krajih po Sloveniji so se začeli pojavljati Radićevi "agenti", ki so ljudi seznanjali s političnim programom HRSS. Vendar to ni bila njihova edina naloga. Eden izmed agentov, ki se je decembra 1920 mudil v Mariboru, je namreč izjavil, da je v Slovenijo prišel, da bi se sestal z neimenovanimi slovenskimi politikami, saj naj bi HRSS po mirni poti ustanovila kmečko republiko, zaradi česar naj bi navezala stike z drugimi strankami, da bi v Beogradu dosegli večino, ki bi jim omogočila enakopravno sodelovanje v oblikovanju države. Upoštevač nekatere Radićeve izjave v tem času, je bilo mogoče sklepati, da se je Radić hotel povezati predvsem s SLS.²⁴

Radić je na shodu v Humu ob Sotli januarja 1921 slovenske politične stranke opozoril, da bo delo svoje stranke prenesel tudi v Slovenijo, če v delu Ustavodajne skupščine ne bodo začele zastopati republikanske politike. To "grožnjo" je v samem Beogradu ponovil tudi njegov poslanec Djuro Basariček, ki se je v tem času mudil tam.²⁵ Poslanec Radićeve stranke Lovreković, ki se je udeležil okrajne seje SKS na Ptuj, je udeležencem seje potrdil, da bo HRSS na naslednjih volitvah v Sloveniji prav gotovo nastopila s svojo listo.²⁶ Liberalci so ob tem hladno zatrdili, da slovensko ljudstvo nikoli ne bo nasedlo Radićevim frazam, pristaši SLS pa so napadli politiko HRSS, pri čemer so najbolj pogosto omenjali, da je z odsotnostjo v Beogradu omogočila prevlado Srbov.²⁷

Zaradi tega so bile toliko bolj neverjetne govorice, ki so prišle iz liberalnih vrst, da naj bi na veliko noč leta 1921 uporniške skupine pod vodstvom HRSS izvedle državni udar in razglasile Hrvaško republiko, to gibanje pa naj bi se s pomočjo SLS preneslo tudi med Slovence. Govorilo se je, da je celo antanta podprla odločitev o ustanovitvi slovensko-hrvaške države "Ilirije", nad katero naj bi imela protektorat Italija ali Francija, v Sloveniji in na Hrvaškem pa naj bi vsak trenutek pričakovali splošno mobilizacijo.²⁸

Liberalce so zaradi širjenja govoric napadli ne le pristaši SLS, ampak tudi predstavniki Hrvatske zajednice (dalje HZ), ki so ocenili, da so liberalci na ta način želeli uničiti opozicijo.²⁹ Vendar pa je k zmedi prispeval tudi sam Stjepan Radić, saj je bila 9. aprila 1921 na skupščini HRSS sprejeta "Ustava nevtralne kmečke republike Hrvatske", ki je navajala, da državno ozemlje republike Hrvaške obsega vseh osem županij banske Hrvaške ter otok Krk in Kastav v Istri. Za Slovence pa je bil zanimiv del, v katerem je bilo zapisano, da bi se omenjeno ozemlje lahko razširilo na temelju priznanega načela o pravici do samoopredelitve, s plebiscitom v ob-

²³ S, 10. 12. 1920, št. 281, str. 1, Skupščina Radićeve stranke.

²⁴ SN, 12. 12. 1920, št. 284, str. 4, Radićevi agitatorji v Mariboru.

²⁵ SN, 27. 1. 1921, št. 21, str. 2, Radić pride v Slovenijo!; SN, 10. 2. 1921, št. 32, str. 2, Kdo kliče radićevce v Slovenijo?.

²⁶ Straža (dalje: ST), 28. 1. 1921, št. 11, str. 1, Radićevci v Sloveniji?.

²⁷ SN, 30. 1. 1921, št. 24, str. 4, Radićevci in Slovenci; S, 19. 3. 1921, št. 64, str. 1, Radićevi uspehi.

²⁸ SN, 26. 3. 1921, št. 69, str. 2, Pozor, državne oblasti!.

²⁹ S, 2. 4. 1921, št. 74, str. 3, Provokacije; O, 31. 3. 1921, št. 87, str. 3, Zagreb, 30. ožujka.

mejnih področjih v Dalmaciji, Sloveniji ali BiH, če bi ta plebiscit odobrile njihove vlade.³⁰

Slovenski liberalci so te incidente izkoriščali za napade na Radića in njegovo stranko. *Slovenski narod* je kar naprej objavljala članke o delovanju Radićevih agentov na slovenskem ozemlju, ki so v tem času najbolj aktivno delovali v sodnih okrajih Kozje, Šmarje in Rogatec, vendar pa se je gibanje širilo tudi po Dravskem polju vse do Slovenskih goric. Podlaga za širjenje gibanja je bila prav v teh krajih najbolj ugodna, saj je tu živelo precej priseljenih Hrvatov, gibanje pa so podprli tudi "Štajercijanci", ki so se zaradi varnosti pridružili različnim slovenskim strankam, v resnici pa naj bi bili pristaši HRSS in s tem Stjepana Radića.³¹

Obdobje od združitve v Kraljevino SHS 1. decembra 1918 do sprejetja vidovdanske ustave je Radić Slovincem označil z bojem za svobodno opredelitev slovenskega in hrvaškega ljudstva, s širitvijo svojega gibanja med Slovenci ter z bojem proti ustavi, ki je bila sprejeta brez sodelovanja Hrvatov in Slovencev in proti njihovi volji.³² Po sprejemu vidovdanske ustave in začetku ostrega boja proti njej, pa se je Radić odločil za odkrito politično akcijo v Sloveniji, s katero je želel ali razširiti svojo volilno in politično bazo ali pa pritisniti na SLS, da bi se ta radikalizirala v svojem političnem boju in skupaj z njim vstopila v proticentralistično, protibeograjsko fronto.³³

Pravzaprav je to v svojem časniku *Slobodni dom* Radić napovedal že februarja 1921, ko je v pismu "Slovenskim republikancem u Štajerskoj i Kranjskoj" zapisal, da je iz Slovenije dobil precej pisem, v katerih so slovenski republikanci pisali o tem, kako so jih prevarale nekatere slovenske stranke in politiki, še posebej socialist Kristan, ki jih je prepričeval, da je ne le republikanec, ampak da tudi osebno sodeluje z Radićem, kar se je izkazalo kot laž. Prav zaradi tega se je med republikanci pojavila želja po neposrednem sodelovanju z Radićem. Del teh se je, kot je trdil Radić, že politično organiziral in je HRSS poslal prošnjo po aktivnejši vlogi te stranke v popularizaciji republikanskega gibanja v Sloveniji. Radić je zato v *Slobodnem domu* obljubil, da bo v bližnji prihodnosti na Kranjsko in Štajersko poslal nekaj dobrih govornikov, ki naj bi povsod organizirali zaupne sestanke in shode, hkrati pa je napovedal, da bo zaradi boljše informiranosti slovenskih republikancev *Slobodni dom* začel objavljati članke v slovenščini.³⁴

Časnik *Straža* je komentiral, da je Radić pravzaprav napovedal, da bo "zavojeval" Slovenijo, vendar pa je dvomil v resničnost njegovih trditev, da so se njegovih zborovanj ob slovensko-hrvaški meji udeleževali tisoči Slovencev. Po

³⁰ Krizman, Korespondencija Radića, str. 51; Mužič, Radić u Kraljevini SHS str. 304.

³¹ SN, 24. 5. 1921, št. 115, str. 2, Radićeva nesramnost; SN, 29. 5. 1921, št. 118, str. 2, Nasilstvo radićevcev; J, 3. 6. 1921, št. 130, str. 2, Radićevsko gibanje na Štajerskem.

³² Aleksandra Berberih-Slana: Slovensko-hrvaški stiki po prvi svetovni vojni. Magistrsko delo, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru. Maribor 2000, str. 162.

³³ Prunk, Radić in Slovenci, str. 25-26.

³⁴ Po sprejetju vidovdanske ustave je *Slobodni dom* velikokrat objavljala pisma slovenskih republikancev, kar je bil brez dvoma del taktike pri širjenju vpliva HRSS v Sloveniji. Tako je bilo konec julija 1921 objavljeno pismo Franja Bibiča iz Pišceev, ki je med drugim zapisal: "Tudi i mi Slovenci želimo, da se bo tu načinila ova junaška Radićeva Seljaška republikanska stranka, koja je najpravija stranka, i naj Bog derži i živi predsednika i sve zastupnike Radićeve seljaške republikanske stranke, da bi mogli dobro voditi ves slovenski republikanski narod". *Slobodni dom* (dalje: SD), 23. 2. 1921, št. 8, str. 1, Slovenskim republikancem u Štajerskoj i Kranjskoj; SD, 20. 7. 1921, št. 29, str. 4, Iz slovenske Štajerske.

mnenju *Straže* je bilo slovensko ljudstvo dovolj politično izšolano, da je razumelo razliko med programom in "frazami", "brbljanjem" in dokazi. Slovenski kmet naj bi imel razvito narodno in državno zavest in je razumel, da bi bila republika nemogoča, v tem primeru pa naj bi bilo, po mišljenju *Straže* bolje, da "takoj vse zasedejo Italijani (!) in bi prebivalstvo imelo vsaj ono oporo, katero lahko velika država podeli svojim pokrajinam". Slovensko delavstvo je bilo že tako strankarsko opredeljeno, strokovno organizirano in zavedno, slovenska inteligenca pa se, po mnenju *Straže* ni tako oddaljila od ljudstva. Pa tudi vpliv duhovščine na deželi naj bi preprečeval širjenje Radičeve stranke. *Straža* je dodala: "Radić zamore pridobiti samo razmeroma majhno število nezavednega in neorganiziranega ljudstva, enako izgubljenih eksistenc, nekaj zmešanih glav in ideoloških teoretikov ter fantastov, kakor se pojavljajo v večjem številu vedno po velikih političnih preobratih ter nekaj podkupljenih duš". *Straža* je še opozorila, da bi Radičeva zmaga pomenila: razpad vere in verskega mišljenja,³⁵ razpad države ter razpad socialne ureditve.³⁶

Spomladi 1922 je Stjepan Radić v Sloveniji začel intenzivno iskati zaveznika. Ker ga v tem času v SKS ni mogel najti, čeprav je ta stranka imela podoben socialni program kot HRSS, vendar pa je v času konstituante in še malo kasneje iz osebnih karierističnih razlogov podpirala centralistični režim, ga je našel v disidentu iz SKS, pisatelju dr. Antonu Novačanu.³⁷ Novačan je 10. novembra 1921 z naslonitvijo na srbsko Zemljoradniško stranko in njenega vodjo Avramovića začel izdajati novo glasilo *Naša vas*. Ker ni želel biti preveč odvisen od svojih srbskih prijateljev, se je ozrl tudi po vezi z Zagrebom, oziroma z Radićem.³⁸

Novačan se je s svojo politiko vse bolj približeval Radiću in 19. marca 1922³⁹ je bila v Celju ustanovljena Zemljoradniška stranka za Slovenijo. *Naša vas* je poročala, da se je v hotelu Union ta dan zbralo 300 ljudi. Kot zaveznici novoustanovljene stranke sta bili imenovani med Srbi Zveza zemljoradnikov, med Hrvati pa HRSS, z željo, da bi ta stranka začela delovati za zблиžanje vseh slovenskih, hrvaških in srbskih kmetov. Pristaši stranke so se izjavili kot republikanci, vendar pa se je stranka za prehodno obdobje opredelila za boj za konfederativno ureditev države.⁴⁰

Bolj kot sam dogodek so oblast zanimala govorice, da bo v Celje prišel tudi sam Stjepan Radić. Celjska policija je bila mobilizirana, orožništvo je bilo pripravljeno,

³⁵ "Radić je na Hrvaškem največji nasprotnik vere, duhovščine in katoličanstva sploh. Radić ni liberalac, kakor so drugi. On izpodkopuje med ljudstvom katoličanstvo praktično, ne pa teoretično. Zna se prilagoditi celo vsem verskim zunanostim, on se javno prekriža in moli, vse svoje shode začenja s: hvaljen Jezus in Marija. Za njega je vse to samo stara, častitljiva, narodna šega, kakor jurjevanje ali kresovanje. Radić je veren človek, toda njegova vernost je brez krščanstva in katoličanstva, katoličanstvo mu je samo častitljiva narodna šega, katero spoštuje in se ji klanja. Predvsem pa skuša sistematično izriniti duhovščino iz javnosti in ji izpodkopati vpliv". ST, 31. 1. 1921, št. 12, str. 1, Radičevščina.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prunk, Radić in Slovenci, str. 26.

³⁸ Igor Grdina: Kratka zgodovina Slovenske Zemljoradniške in Slovenske Republikanske Stranke Antona Novačana. Zgodovinski časopis, 1989, št. 1 (dalje Grdina, Kratka zgodovina SZ in SRS), str. 78.

³⁹ Zečević navaja datum 18. marca 1921. Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki Jugoslovanske države 1918-1929. Maribor 1986 (dalje Zečević, Na zgodovinski prelomnici), str. 99.

⁴⁰ Grdina, Kratka zgodovina SZ in SRS, str. 84; H, 25. 3. 1922, št. 621, str. 1, Republikanska stranka u Sloveniji.

tajni agenti so pregledovali vsak hrvaški avtomobil, ki se je znašel tam. Vendar Radića ni bilo.⁴¹ Zato pa je njegov časnik *Slobodni dom* poročal o ustanovitvi nove stranke. Jasno je bilo, da se je HRSS še distancirala od politike nove stranke, še posebej zaradi Novačanove izjave, da je sicer velika večina slovenskih kmetov za republiko, pa vendar stranka ni bila ustanovljena kot republikanska. Po mnenju *Slobodnega doma* je to bila posledica tega, da glavni ustanovitelji stranke niso bili kmetje, ampak so bili ti le gledalci in poslušalci, torej so bili znova potisnjeni na stranski tir.⁴²

Kmalu je časnik *Hrvat* poročal, da je glasilo SZS *Nova vas* objavilo članek, v katerem je bilo odločno poudarjeno slovenstvo stranke in njena naklonjenost republikanski ideji. Vodstvo stranke je prav tako poudarilo, da stranka ni sestavni del Saveza zemljaradnikov, ker je bila ta stranka monarhistična.⁴³ *Hrvat* je to komentiral z besedami: "Slovenski zemljaradniki se zavedajo, da je velika večina našega naroda republikanskega prepričanja. Zato se je brez strahu na levo in desno izjavila v svoji resoluciji za republiko, ki je ideal državne ureditve, in to za federativno republiko Jugoslavijo, za katero se bo borila z vsemi zakonitimi sredstvi".⁴⁴ V *Slobodnem domu* pa je sam Stjepan Radić zapisal: "Ta naša kmečka človeška sloga spušča korenine na vse strani kakor akacija. Že zdavnaj je proniknila na vse strani v Slovenijo ter že močna skupina in slovenska gospoda na sred Ljubljane visoko dviga slovensko zastavo slovenske narodne in državne politike, ki mora biti - pravijo - vsekakor kmečka, kot tudi republikanska, če to želi slovenski kmet. A slovenski kmet to hoče".⁴⁵

Na belo nedeljo, 23. aprila 1922 je v Pristavi ob Sotli okoli 1000 zborovalcev ustanovilo Slovensko republikansko stranko (SRS). Slovenski in hrvaški časniki so poročali, da se je dr. Novačan na shodu odpovedal kakršnikoli zvezi s srbskimi zemljaradniki in "prešel z razvitimi zastavami v Radićev tabor".⁴⁶ Predlagana je bila resolucija,⁴⁷ ki je izrekala nezaupnico vsem slovenskim političnim strankam ter napovedala boj za republikansko konfederacijo "svobodnih in samostojnih držav(nosti) Slovencev, Hrvatov in Srbov ...". Zborovalci so dali tudi pobudo, da resolucija posebej pozdravi Radićevo HRSS kot prvo zaveznico SRS.⁴⁸

Vendar pa je Radić ostal zadržan. *Slobodni dom* je poročal, da je bil dan po ustanovitvi SRS Novačan v Zagrebu, kjer se je želel sestati z Radićem, vendar mu to ni uspelo, zato pa se je na kratko sestal s podpredsednikom HRSS dr. Mačkom. Iz vsega, kar je bilo znanega, je Radić ocenil, da so slovenski kmetje v resnici republikanskega prepričanja, da pa je slovenska gospoda nepopravljiva, pri čemer naj Novačan ne bi bil nobena izjema. Novačan je namreč zavrnil idejo, da bi v ime stranke dodali besedo "seljačka", češ da bi s tem izgubili delavce, beseda pa mu ni bila všeč tudi zaradi tega, ker je bila hrvaška. Zaradi tega je bilo v *Slobodnem domu* zapisano: "Očitno je torej, da je dr. Novačan resnično dober pisatelj, vendar pa je

⁴¹ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 84.

⁴² SD, 2. 4. 1922, št. 14, str. 7, Političke i kulturne vesti, Slov. zemljaradnička stranka.

⁴³ Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 99.

⁴⁴ H, 6. 4. 1922, št. 631, str. 1, Iz Slovenije.

⁴⁵ SD, 9. 4. 1922, št. 15, str. 2, Samo vi odgadjajte izbore!

⁴⁶ SN, 26. 4. 1922, št. 95, str. 2, Politične vesti, Slovensko republikansko stranko.

⁴⁷ Hrvatska sloboda (dalje: HS), 19. 5. 1922, št. 20, str. 1, Političke vijesti i bilješke, Slovenska republikanska stranka.

⁴⁸ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 86.

slab ali nikakršen slovenski politik. Ne preostaja nič drugega, kot da nekdo drug prevzame vodstvo tega slovenskega republikanskega gibanja, če pa tega ne bodo naredili Slovenci sami, bomo to naredili Hrvati, vendar tako, da naši ljudje, katere bomo določili sporazumno s slovenskimi kmeti - da ti Hrvati v Sloveniji vodijo Slovensko seljaško politiko".⁴⁹

SLS pa se je kljub temu ustrašila širitve Radićevega gibanja v Slovenijo skozi Novačanovo SRS. Korošec je zaradi tega 9. maja 1922 k Radiću poslal svojega emisarja, ki je poskušal preprečiti kakršnokoli sodelovanje med HRSS in SRS. Radiću je v ta namen celo obljubil, da bo SLS prevzela republikanski politični program in stopila v blok s HRSS. Vendar pa intervencija ni uspela, saj se je Radić kljub vsem svojim pomislekom glede Novačana 12. maja 1922 sporazumel z njim.⁵⁰ Na Novačanovo prošnjo je Radić v glasilu SRS *Naša vas* objavil proglas Slovincem, katerega je ponatisnil tudi *Slobodni dom* in v katerem je zapisal, da sam kot Hrvat ni mogel in ne hotel organizirati slovenskega republikanskega gibanja, čeprav so ga prosili, naj to naredi, ker so Slovenci popolnoma samostojen in samosvoj narod ter dodal: "Z Novačanom sva govorila že večkrat, danes 12. maja pa sva se sporazumela v tem: 1. Da Vi Slovenci organizirate čisto samostalno svojo Slovensko republikansko stranko. 2. Da bo temeljila ta Slovenska republikanska stranka na isti človečanski in kmetski podlagi kakor Hrvatska republikanska seljaška stranka in bi tako bilo najboljše, da bi se imenovala Slovenska republikanska seljaška stranka. 3. Da bosta obe stranki v neposredni medsebojni zvezi, tako da Vi slovenski republikanci prihajate na najvažnejše republikanske seje v Zagreb, mi Hrvati republikanci pa da prihajamo na najvažnejše Vaše seje v Ljubljano ali Celje. 4. Da se mi Hrvati in Vi Slovenci, ko pride za to čas, skupno sporazumemo s takšno srbsko stranko, ki bo imela ravno tako človečansko podlago in program kakor mi".⁵¹

Še bolj zanimivo je, da je kljub pisanju *Slobodnega doma* o pokvarjenosti gospode, ki je vodila slovenske republikance, sedaj Radić zapisal: "Slišim in berem, da se je tudi med Vami našla taka gospoda, ki vidi, da je ves slovenski seljaški narod za republiko, prav tako pa je za republiko tudi slovensko delavstvo. Ta pametna, verjamem pa da tudi poštena gospoda je sedaj začela organizacijo Slovenske republikanske stranke...". Hkrati pa je Radić pozval Slovence, "pustite vse demokrate, samostojneže, ali batinaše in liberalce, vse popovce ali klerikalce in normalno vse vladne socialiste, ki so Vaši najogabnejši gospodski politiki" in tako napovedal odkrit spopad vsem drugim strankam v Sloveniji.⁵²

Hrvat je prav tako kakor časnik *Jugoslavija* v tem videl prvi korak k resničnemu zbliževanju Hrvatov in Slovincem v politiki, s tem pa naj bi se končala "romantika", v kateri so se dotedaj sestajali Hrvatje in Slovenci.⁵³ Liberalni *Slovenski narod* je to sprejel s precej manj navdušenja. Poziv Radića Slovincem naj ne bi bil nobeno

⁴⁹ SD, 30. 4. 1922, št. 18, str. 7-8, Političke i kulturne vesti, Slovenska seljaška republikanska stranka; SD, 7. 5. 1922, št. 19, str. 7, Političke i kulturne vesti, Slovenska republikanska stranka.

⁵⁰ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 87; Prunk, Radić in Slovenci, str. 27.

⁵¹ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 87; SD, 21. 5. 1922, št. 21, str. 5, Predsjednik HRSS - Slovincima; HS, 26. 5. 1922, št. 21, str. 2, Radić Slovincima; Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 99.

⁵² SD, 21. 5. 1922, št. 21, str. 5, Predsjednik HRSS - Slovincima; 26. 5. 1922, št. 21, str. 2, Radić Slovincima.

⁵³ H, 20. 5. 1922, št. 667, str. 1, Radić Slovincima.

presenečenje, saj je bila javna skrivnost, da je hodil Novačan v Zagreb, kjer naj bi dobival "bencin za svoj republikanski motor". *Slovenski narod* je dodal: "Ker smo prepričani, da je naše ljudstvo v bistvu trezno in pozitivno, ki razume naš že itak otežkočen mednarodni položaj, dvomimo, da bi imelo radičevsko republikanstvo izven Novačanovih ozkih krogov kaj uspeha".⁵⁴

Radiću naklonjen *Autonomist* je nasprotno ocenil, da je s to nepričakovano objavo na slovensko politično prizorišče stopil nov dejavnik, ki bi lahko bil katastrofalen za nekatere slovenske politične stranke, po njihovi oceni predvsem za SKS, za socialne demokrate in njihovo "kmetско-delavsko zvezo", za bivše komuniste in morda za NSS, JDS pa naj bi v tem procesu popolnoma izginila. Ocenil pa je, da za SLS Radičev prihod ni predstavljal nobene nevarnosti, saj je imela ta stranka podoben političen program in politično tradicijo. Če bi Radić in Novačan uspela z organizacijo nove stranke, je napovedal *Autonomist*, bi v Sloveniji izginile številne stranke, katerih mesto bi zasedla republikanska stranka. Tako bi v Sloveniji ostali le dve večji stranki, Republikanska in SLS, kar naj bi konsolidiralo slovensko politično življenje.⁵⁵

21. maja 1922 je SLS v Celju organizirala zborovanje, na katerem je dr. Korošec med drugim opozoril na dejstvo, da je bila v Sloveniji pod Radičevim okriljem ustanovljena nova republikanska stranka ter da bi morala SLS zavzeti stališče glede njenega programa in taktike. Dejal je, da SLS v kulturnem in gospodarskem oziru ne bi mogla prevzeti Radičevega programa in Radića obtožil, da je njegova abstinencijska taktika zakrivila, da so Slovenci izkoriščani in zatirani, saj bi se stvari po njegovem mnenju povsem drugače razvijale, če bi Radić v parlamentu aktivno sodeloval. V resoluciji zborovanja pa je bilo zapisano: "Vodstvo SLS odklanja vsak poskus razširiti pasivno taktiko hrvatskega bloka na Slovenijo in obžaluje njegovo vmešavanje v slovensko notranjo politiko kot otežkočenje sporazuma, ki bi bil med celo opozicijo gotovo umesten".⁵⁶

Blokaški *Hrvat* je ocenil, da je bilo iz teka razprav na tem zborovanju očitno, da se je republikanska miselnost v SLS razvila iz strahu, da bodo ljudske mase začele množično zapuščati SLS in se včlanjevati v SRS. Zaradi tega je vodstvo SLS to težavo v Celju poskušalo rešiti z resolucijo, v kateri so objavili, da so jim "enako mili republikanci kot tudi monarhisti".⁵⁷ Zaradi dela resolucije, v katerem je SLS obsodila vmešavanje Hrvaškega bloka v slovensko notranjo politiko, je *Hrvat* opozoril, da ni Radić prišel k Novačanu, ampak je Novačan v imenu njegovih pristašev navezal stike z Radićem, torej so bili Slovenci tisti, ki so Hrvatom ponudili vstop v slovensko politiko.⁵⁸ Je pa omenil, da so se v zvezi z republikanskim gibanjem v Sloveniji pojavile izjave simpatij do Hrvatov, saj naj bi se med Slovenci razširila pozitivnejša slika Hrvatov ter spoštovanje in občudovanje hrvaške odločne politike.⁵⁹

⁵⁴ SN, 20. 5. 1922, št. 115, str. 2, Politične vesti, Radić na pohodu v Slovenijo.

⁵⁵ *Autonomist* (dalje: A), 20. 5. 1922, št. 20, str. 1, Radić v Sloveniji; H, 23. 5. 1922, št. 669, str. 2, Radić u Sloveniji.

⁵⁶ S, 23. 5. 1922, št. 117, str. 2, Na pravi poti; Mikuž, str. 226.

⁵⁷ *Slobodni dom* je objavil pismo neimenovanega pristaša SRS predsedniku HRSS, da je njegov razglas Slovincem v Sloveniji deloval kot bomba, zaradi katere so bile vznemirjene vse stranke, predvsem pa socialdemokrati in SLS. Dodal je: "Pod pritiskom Vašega manifesta so oni danes tako za republiko kot za monarhijo - kakor želi katerikoli njihov pristaš". SD, 28. 5. 1922, št. 22, str. 7, Političke i kulturne viesti, Kako je djelovao proglas predsjednika HRSS Slovincima.

⁵⁸ H, 30. 5. 1922, št. 674, str. 2, Slovenska republika.

⁵⁹ Prav tam.

Naša Vas je zapisala, da je SLS po tem zborovanju rotila Radića, naj se ne povezuje s SRS, češ da bo SLS kmalu postala Slovenska republikanska ljudska stranka, vendar hrvaški vodja z vodstvom te stranke ni hotel imeti nobenega opravka, saj naj bi že večkrat izdali slovensko ljudstvo, kakor je trdila *Naša vas*. Ob tem so se spomnili, da je Korošec že pred nekaj meseci poskušal navezati stike z Radićem, pa mu to ni uspelo. Kot razlog je pisec članka navedel Radićev odkrit odpor do Korošca ter njegovo željo, da bi se želel povezati s perspektivnejšo in bolj pošteno slovensko stranko (SRS).⁶⁰

SRS je v tem času organizirala številna zborovanja svojih pristašev, na katerih je bilo večinoma zelo živahno, še posebej zaradi vmešavanja pristašev drugih slovenskih strank. Prihajalo je do raznih incidentov in medtem ko je republikanska *Naša Vas* poročala o tem, da kljub vsem svojim poskusom "klerikalci, samostojneži in demokrati" niso uspeli uničiti shodov in so morali slišati marsikatero kritično na svoj račun,⁶¹ je na primer *Slovenec* pisal popolnoma drugače. Na shodih 28. maja 1922 pri sv. Bolfenku na Kogu in v Središču naj bi republikanci doživeli popoln poraz, saj naj bi zborovalci za predsednika shoda na obeh izvolili pristaša SLS, Novačan so sicer pustili govoriti, vendar pa naj bi javno odklonili njegovo republikanstvo. Najbolj kritično naj bi bilo na zborovanju v Središču, kjer se je Novačanovim pristašem pridružilo približno 120 Radićevih pristašev (*Hrvat* je poročal, da jih je bilo okoli 300⁶²), vendar pa kljub temu niso bili dovolj močni in je bil za predsednika izbran pristaš SLS. Tukaj pa se poročili republikanske *Naše vasi* in *Slovenca*, časnika SLS, popolnoma razlikujeta. Republikanci so poročali, da je kljub nadmoči nasprotnikov Novačan več kot eno uro žigosal pokvarjenost vse slovenske "nerepublikanske politike", čemur naj bi se predstavnik SLS prof. Vesenjajk zoperstavljal z jokajočim glasom. Po poročanju *Slovenca* pa je glavno besedo prevzel prav prof. Vesenjajk, ki naj bi zlasti poudarjal, da je Radić največji krivec za stanje v državi zaradi svoje pasivnosti, on in vsi drugi govorniki naj bi obsojali Novačanovo početje, preprečili pa naj bi tudi, da bi do besede prišel Radićev poslanec dr. Bevčič, kar so utemeljili z izjavo, da Radićevi poslanci med Slovenci ne bodo prišli do besede, vse dokler pristaši Hrvatske pučke stranke na Hrvaškem ne bodo znova dobili svobode zborovanja in govora. Izid teh shodov je po mnenju *Slovenca* natančno pokazal, da "pristaši SLS dobro ločijo zrnje od plevela in da soglasno odklanjajo Novačanovo republikansko stranko."⁶³

5. junija 1922 je SRS organizirala veliko zborovanje v Pristavi, katerega se je udeležilo približno 2000 ljudi, med njimi veliko Hrvatov, ki so okrepili vrste slovenskih republikancev. Na ta način so republikanci demonstrirali, kako čvrsta je bila os Radić - Novačan. Poslanec HRSS Rudolf Herceg je v svojem poročilu z zborovanja za *Slobodni dom* ocenil, da je bilo od dva tisoč prisotnih več kot polovica Hrvatov. Zborovanje je dokazalo, da je SRS postajala vse radikalnejša. Padle so pritožbe zaradi davkov, ki so jih morali plačevati Slovenci in ki so se potem porabili samo za Beograd, v Slovenijo pa se ta denar ni vrnil, govorniki pa so svoje politične nasprotnike obtožili, da želijo z nasiljem in lažjo "poteptati svo-

⁶⁰ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 87.

⁶¹ Prav tam, str. 87-88.

⁶² H, 8. 6. 1922, št. 681, str. 1, Republikanski pokret u Sloveniji.

⁶³ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 87-88; S, 30. 5. 1922, št. 122, str. 3, *Politične novice*, Ljudstvo odklanja dr. Novačanove fraze.

bodno slovensko republikansko misel" in znova zasužnjiti slovenski narod.⁶⁴

Rudolf Herceg je ocenil, da je bil s to skupščino led v Sloveniji končno prebit, potem ko ga je "leto in pol grelo republikansko sonce iz Hrvaške". Zapisal je, da so se (ni jasno ali samo Hrvatje ali tudi vodje SRS) po zborovanju sestali v Humu na Sotli ter po dolgem pogovoru sprejeli naslednje zaključke: 1. da je potrebno v Sloveniji (kot je na začetku delala tudi HRSS na Hrvaškem) organizirati čimveč sestankov zaupnikov; 2. da je na teh sestankih potrebno prisotnim predstaviti in razložiti program in smisel kmečke republike, da bi bili za večno prepričani in ne samo začasno navdušeni; 3. da je potrebno pred ali po vsaki skupščini organizirati sestanek zaupnikov SRS in 4. da morajo pri organizaciji SRS sodelovati tudi organizacije HRSS in to "vse od Medjimurja do čabarskega kotara". To zadnje naj bi uredili tako, da bi vsako nedeljo in praznik ter na vsak sejem vsaka organizacija poslala pet ljudi, ki naj bi med Slovenci širili republikansko misel.⁶⁵

V *Slobodnem Domu* je v tem času izšel izredno zanimiv članek Stanka Miklaužiča, člana glavnega odbora HRSS. Miklaužič je med drugim zapisal, da so se Slovenci v strahu pred svojimi prevarantskimi politiki zatekli k Radiću in njegovim političnim idejam, kar naj bi se še posebej videlo na zborovanju v Pristavi. Napisal je, da je to skupščino organiziral "neki Novačan iz Celja, zemljoradnik (!), ki hoče v Sloveniji ustanoviti ali podružnico Srbske zemljoradničke stranke, ali pa kakšno drugo stranko" (še posebej zanimivo, glede na to, da je bila SRS že ustanovljena, os Radić-Novačan pa naj bi bila trdna, kot je trdil). Miklaužič sploh ni omenil govora, ki ga je poskušal imeti hrvaški poslanec Hercigonja, vendar mu je to vladni poverjenik prepovedal. Pač pa naj bi na skupščini govoril Franjo Kunštek, predsednik mestne organizacije HRSS v Prišlin-Breznu, ki je v svojem govoru opozoril na razlike med govorom dr. Novačana in programa HRSS, zaradi česar se je Novačan znašel v stiski in izjavil, da bo delal sporazumno z Radićem. Miklaužič je v članku Novačana še obtožil, da je svoje sodelavce plačeval z denarjem, ki ga je dobil v Beogradu, in mu sporočil, da bo v Sloveniji uspel le, če bo popolnoma sprejel program HRSS.⁶⁶

Kljub temu je Radić le nekaj dni kasneje za *Našo vas* napisal članek "Apostoli - ne agitatorji", ki ga je kasneje objavil tudi v *Slobodnem domu* in v katerem je zapisal, da je lahko apostol le kmečki sin - delavec in gospod, ki je ostal zvest svojemu kmečkemu domu. To naj bi bili ljudje, ki so ne samo spoznali nauk in ga "sprejeli s celo svojo dušo in s čistim srcem, ta nauk jih je tudi tako razsvetil, da so ti priprosti, nepismeni ljudje živo zakoprneli, da bi to svetlobo nosili drugam na vse strani, da bi podučevali narode". Med apostole pa je prištel tudi slovenske politike, ki so ustvarili SRS.⁶⁷

Vsi pa Novačana in Radića le niso videli kot apostola. Liberalni *Slovenski narod* ju je opisal kot dva politična "kameleona" s sumljivo preteklostjo,⁶⁸ *Slovenec* pa je prav tako opozarjal, da je Novačan prepogosto menjaval svoja politična stališča, njegova "nedorečenost" pa naj bi ga diskvalificirala kot vodjo republikanskega

⁶⁴ SD, 18. 6. 1922, št. 25, str. 4-5, Slovenci se bude!; Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 88-89.

⁶⁵ SD, 18. 6. 1922, št. 25, str. 4-5, Slovenci se bude!

⁶⁶ SD, 4. 6. 1922, št. 23, str. 4-5, Kako uistinu misli i srbski i slovenski seljak.

⁶⁷ *Naša vas*, 1. 6. 1922, št. 29, str. 1, Apostoli - ne agitatorji; SD, 11. 6. 1922, št. 24, str. 5, Apostoli - ne agitatorji.

⁶⁸ SN, 4. 6. 1922, št. 127, str. 2, Politične vesti, Radić - Novačan = apostola!

gibanja.⁶⁹ *Slovenec* je v zvezi s tem objavil članek, v katerem je bilo zapisano, da je papirnati "republikanec" dr. Novačan sanjal, da bo postal slovenski Radić, vendar naj bi že njegovi politični začetki pokazali, da iz te moke ne bo kruha. Ker je bil v mnogih strankah in v nobeni ni dosegel, kar je želel, je upal, da bo to dosegel pod krinko republikanstva. Vsem naj bi bilo jasno, da bo Novačan republikanec le tako dolgo, dokler bo od Radića dobival podporo.⁷⁰

Novačanov položaj se je kmalu začel zapletati. Najprej je liberalni *Slovenski narod* trdil, da so Novačanovi republikanci začeli doživljati poraze, kar naj bi se prvič pokazalo na shodu SKS v Sevnici, kjer so prisotni preprečili nastop predstavnikov SRS,⁷¹ pa tudi Novačan osebno se je znašel v težavah. Iz Maribora je na Radićev naslov prišlo pismo nekega Pavla Lupreta, ki je pisal o dogodkih 9. junija 1922 na sestanku zaupnikov SRS v Mariboru, katerega se je udeležil tudi Novačan. Ta naj bi na sestanku tolmačil program SRS in točke sporazuma s HRSS, vendar pa je sredi razprave vstopil poslanec SLS Žebot z več pristaši in prišlo je do polemike med njim in Novačanom. Ker naj bi Žebot uvidel, da ne more prepričati prisotnih ter da so ti proti njemu, so se pristaši SLS umaknili v drugo sobo. Sedaj pa zgodba postane zanimiva, saj Lupret v pismu trdi, da je videl, kako je eden izmed pristašev SLS zapustil gostilno, ko se je vrnil, pa mu je sledila policija. Po kratkem zaslišanju je policija odšla, vendar se je kmalu znova vrnila in aretirala vse prisotne. Vse te dogodke je Lupret pripisal strahu SLS pred širjenjem republikanskega gibanja, saj je bil prepričan, da je policijo poklical prav eden izmed njih.⁷²

Liberalni časniki so trdili, da je bil Novačan aretirán zato, ker je po prepovedi organizacije javne skupščine poskušal organizirati tajni sestanek svojih pristašev. Radić je aretacijo ocenil kot protizakonito dejanje, saj je bilo po njegovem mnenju neumno trditi, da je sestanek po prepovedani javni skupščini tajen, protizakonito pa naj bi bilo prepovedati sestanek samo zaradi tega, ker je sledil prepovedi javne skupščine. Vendar po njegovem mnenju postopanje oblasti v tem primeru ni bilo posledica nepoznavanja zakona, ampak preganjanje, enako preganjanje v kakršnem se je "rodila in ojačala in v kakšnem je nepremagljiva postala naša Hrvatska seljačka stranka". Seveda je dodal še, kako naivno so slovenski republikanci, z dr. Novačanom na čelu, menili, da ne bodo preganjani, če se ne bodo imenovali "Slovenska republikanska seljačka stranka", ampak samo "Slovenska republikanska stranka". Sedaj so dobili dokaz, je zapisal Radić, da so se grdo prevarali, saj naj bi "pokvarjeni, sebični in nasilni gospodi" republika sama po sebi pomenila konec njihovega vladanja.⁷³

8. junija 1922 je bilo prepovedano tiskanje *Naše Vasi*. V obupu so republikanci za pomoč prosili celo dr. Korošca, da bi jim dal na razpolago Cirilovo tiskarno v Mariboru ali tiskarno v Gornji Radgoni. Vendar pa je Korošec prošnjo zavrnil, češ da je SLS republikansko gibanje prenevarno. Pomagalo ni niti dejstvo, da se je za republikanski list zavzel sam Stojan Protić, demokrat dr. Kukovec pa je bil pripravljen pomagati, če bi se list odpovedal svojemu bistvu, torej republikanstvu.⁷⁴

⁶⁹ S, 8. 6. 1922, št. 129, str. 4, Pismo iz Slovenije.

⁷⁰ S, 17. 6. 1922, št. 136, str. 1-2, Položaj na Slov. Štajerskem.

⁷¹ SN, 13. 6. 1922, št. 133, str. 2, Politične vesti, Republikanska polomija.

⁷² SD, 22. 6. 1922, št. 26, str. 7-8, Političke i kulturne vesti, Slovenski popovci gori od samih batinaša.

⁷³ SD, 22. 6. 1922, št. 26, str. 3-4, Progoni Slovenske Republikanske Stranke.

⁷⁴ Grdina, Kratka zgodovina SZ in SRS, str. 89-90.

Radić je ob ukinitvi časnika *Naša vas* zapisal, da bodo vse organizacije HRSS, še posebej pa tiste ob meji s Slovenijo, naročile časnik *Naša vas*, čim bo začel znova izhajati. Razen tega pa je obljubil, da bo vodstvo HRSS ne samo moralno ampak tudi denarno podprlo vodstvo SRS.⁷⁵

Radić je v *Slobodnem domu* ponudil prostor za slovensko prilogo, da bi na tak način pomagal slovenskim republikancem, o čemer so predstavniki Glavnega odbora in zaupniki stranke razpravljali na sejah 27. avgusta in 1. oktobra 1922.⁷⁶ V prvem članku "Pozdrav in prva beseda", ki je izšel v *Slobodnem domu*, je Novačan pojasnil, kako in zakaj je bilo onemogočeno izhajanje *Naše Vasi* in zapisal: "Tiskarne so v Sloveniji odklonile tiskanje republikanskega glasila in iti smo morali v goste bratom Hrvatom, ki niso tako strahopetni kakor popačena slovenska gospoda".⁷⁷ *Slobodni dom* je izhajanje *Republike* kot priloge pozdravil kot odlično priložnost, da se hrvaški kmetje in njihovi predstavniki naučijo slovenščine. Po mnenju pisca članka bi moral vsaj vsaki predsednik in vsaki odbornik organizacije HRSS dobro razumeti slovensko.⁷⁸

Prav tako je Novačan pozval slovenske republikance, naj se začnejo učiti hrvaško, kar naj bi bila njihova dolžnost, vsaj toliko, da bi razumeli hrvaško govorico. Vendar pa je takoj poudaril, da učenje hrvaškega jezika hkrati ne pomeni, da morajo zanemarjati "naše slovenske govornice" in dodal: "Boj za republikansko misel zahteva od nas slovenskih republikancev, ne da se pohrvatimo temveč, da poleg ljube slovenščine gojimo tudi plemenito in čisto hrvatsko govorico."⁷⁹

Izhajanje slovenske priloge *Republika* pa ni bilo uspešno, saj je pošta ukrepala na ta način, da je "izgubljala" pošiljke hrvaškega časnika, razen tega pa je za posebno prilogo zahtevala plačilo dodatne poštnine, kar je predstavljalo prevelik strošek, ki ga *Slobodni dom* ni mogel pokriti. Medtem pa so vlado dotolkli številni škandali in SRS je izkoristila sproščeno politično klimo ter zbrala dovolj denarja, da je *Republikanca* začela tiskati pri celjskem podjetju Rode.⁸⁰ *Republikanec* je 4. januarja 1923 objavil pozdrav Radiću: "Ko stopaš prvič na slovenska tla kot gost Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev, znaj ti veliki graditelj in bojevnik za kmečke pravice, da ti trepeče nasproti tisoč in tisoč src naših slovenskih kmetov brez razlike strank."⁸¹ Stanko Miklaužić pa je istočasno v *Slobodnem domu* pojasnjeval Radićevo priljubljenost med Slovenci: "Slovenci dobro vedo, kaj je Radić. Oni ga razumejo, in zato ga tudi ljubijo. Hrvaške zastave človečanstva prodirajo v Slovenijo, Slovenci se jim globoko klanjajo. Dobre ideje nimajo meja, zato je postala Sotla v tem smislu samo potoček in Hrvat in Slovenec sta si podala desnico".⁸²

Izkazalo pa se je, da slovenski kmetje niso v velikem številu sledili Novačanu in njegovi politiki, čeprav sta *Slobodni dom* in *Republika* poročala drugače. Časnik *Autonomist* je zatrdil, da Radićeva stranka v Sloveniji ni uspela, ker je bila čisto

⁷⁵ SD, 22. 6. 1922, št. 26, str. 3-4, Progoni Slovenske republikanske stranke.

⁷⁶ Mateja Ratej: Anton Novačan v letih 1921-23.: (diplomsko delo) Pedagoška fakulteta, Maribor 1999 (dalje Novačan), str. 49.

⁷⁷ Republika, priloga SD, 27. 8. 1922, št. 1, str. 1, Pozdrav in prva beseda.

⁷⁸ Republika, priloga za Slovenijo, SD, 27. 10. 1922, št. 35, str. 4, Političke i kulturne viesti.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ SD, 10. 9. 1922, št. 37, str. 7, Političke i kulturne viesti, Slovenski članci.

⁸¹ Prunk, Radić in Slovenci, str. 27.

⁸² SD, 30. 6. 1922, št. 27a, str. 1, Živila Republika!

hrvaška in ker Slovenci, ki so bili navajeni na parlamentarni boj, ne bi mogli vzdržati v pasivni politiki HRSS, ki je bila po mnenju tega časnika nadvse škodljiva.⁸³ Razen tega je dejstvo, da je njegovo prodiranje prav gotovo pomagala zaveziti SLS.⁸⁴ Kljub temu je *Slobodni dom* kar naprej sporočal o uspehih republikanske stranke, še posebej o uspehih v Prekmurju, kjer naj bi zaradi nje Demokratska stranka izgubila prav vse pristaše, na isti poti v prepad pa naj bi se znašla tudi SLS.⁸⁵

Slovenec je vedno pogosteje pisal o raznih Radićevih neuspehih med Slovenci. Tako je avgusta 1922 SLS organizirala shod v Osilnici ob Kolpi, ki se ga je udeležilo tudi večje število Hrvatov, predvsem pristašev HRSS, ki naj bi javno izrekli podporo taktiki Jugoslovanskega kluba in obsojali Radića, ki je "s svojo abstinenco politiko doslej le podpiral sedanji neznosni vladni režim".⁸⁶ V Prekmurju, torej na področju, za katerega je Radić trdil, da je popolnoma republikansko, pa naj bi bili sestanki zaupnikov SLS nadvse dobro obiskani, ljudstvo je odobravalo taktiko Jugoslovanskega kluba, govorniki pa so svarili ljudstvo, da bi se pred volitvami v Sloveniji lahko pojavili Radićevi agenti, katerim naj se ne dajo zapeljati.⁸⁷ Tudi na shodu SLS pri Sv. Tomažu pri Ptujju naj bi zborovalci zavrnilo vse poskuse nekega republikanca Štamparja, da bi prišel do besede, celo tako daleč naj bi njegovi poskusi razburili ljudi, da so prof. Vesenjāk, Žebot in Meško komaj preprečili, da ga niso pretepli.⁸⁸

Vendar pa so republikanci nemoteno nadaljevali svoje delovanje. Ivan Kužnik, član glavnega odbora SRS, je pristaše pozval, naj se mobilizirajo, kot so se na Hrvaškem člani HRSS že mobilizirali pod vodstvom "neustrašenega in jeklenega g. Radića" in dodal: "Za temi bojevniki slovenski kmetje, ki so se že pod vodstvom slavnega Matije Gubca borili skupno s hrvatskimi kmeti proti tedanjim grofom, ne smejo in tudi ne bodo zaostajali. Že se zbirajo štajerski kmetje, da združijo kranjske in hrvatske kmete za skupen nastop proti sedanjim vlastodržcem ...".⁸⁹ "Republikanec iz Kozjega" je v *Slobodnem domu* vsem Slovencem svetoval, naj trezno razmislijo o tem, da se organizirajo v SRS po vzgledu "bratov Hrvatov", gospodi združeni v SLS pa je sporočil, da naj nehajo prodajati zgodbice o avtonomiji, ker jih bodo, če se ne bodo začeli boriti za republiko, na naslednjih volitvah "zapisali med mrtve".⁹⁰

Od razpisa volitev v Narodno skupščino, ki naj bi bile 18. marca 1923, je bilo vse delovanje SRS posvečeno volitvam, kar se je videlo v Novačanovem časniku ter v povečanem številu shodov in sestankov, ki so jih organizirali vodje SRS. Teh sestankov in shodov so se udeleževali poslanci in člani HRSS in tako slovenskim republikancem dajali podporo. *Slobodni dom* je poročal o sestankih in z veseljem ugotavljal, da je SRS postala prav tako "seljaška", kot je to bila HRSS, in da je popolnoma sprejela njen program. Končno naj bi prišlo do tega, je pisal pisec članka v *Slobodnem domu*, da je "tudi vsemu slovenskemu kmečkemu ljudstvu od malega

⁸³ A, 26. 8. 1926, št. 34, str. 1, Kriza slovenskih političnih strank in naloga sedanjosti.

⁸⁴ Prunk, Radić in Slovenci, str. 27.

⁸⁵ SD, 16. 7. 1922, št. 29, str. 2, HRSS u Prekomurju.

⁸⁶ S, 17. 8. 1922, št. 177, str. 3, Dnevne novice, Shod SLS v Osilnici ob Kolpi.

⁸⁷ S, 24. 8. 1922, št. 183, str. 2, Politične novice, Sestanki zaupnikov SLS.

⁸⁸ S, 28. 12. 1922, št. 285, str. 2, Naše ljudstvo proti Radićevim agentom.

⁸⁹ SD, 24. 9. 1922, št. 39, str. 4-5, V boj za človečanske pravice in svobodo zlato.

⁹⁰ SD, 24. 9. 1922, št. 39, str. 6, Dopisi, Iz kozjanskega okraja.

otroka pa do nemočnega starca tako za republiko kot za kmečko pravico najbolj točna in najkrajša oznaka Radić prav tako kot na Hrvaškem".⁹¹

Napeta atmosfera pred volitvami je s seboj prinesla strankarske spopade v tisku. SLS je v svojem tisku Radića opozorila, naj se ne vmešava v slovenske zadeve, ker "ga bomo krcnili po prstih, kakor zasluži".⁹² To opozorilo se je nanašalo na obljubo Stjepana Radića, da se bo udeležil shoda SRS v Celju. Novačan je 7. januarja 1923 sklical shod zaupnikov svoje stranke in Radić je telefonsko obljubil, da se ga bo udeležil, saj naj bi na tem sestanku razpravljali o postavitvi skupne liste obeh republikanskih strank za Štajersko s Prekmurjem.⁹³ Toda v Celje sta prišla le njegova poslanca dr. Pernar in Robić, ki sta sporočila, da se Radić zaradi bolezni ne bo mogel udeležiti zborovanja. Shod v Celju pa je bil kljub temu nadvse zanimiv in živahen. Najprej je policija razgnala zborovalce, vendar se republikanci niso dali prestrašiti in so hitro sklicali sestanek svojih zaupnikov. Kljub temu, da je policija obkolila stavbo, v kateri se je sestanek odvijal, je razširjeno vodstvo SRS vseeno zasedalo. Sestanek pa je bil nadvse buren, saj je dr. Pernar zahteval, naj bo Radić postavljen kot nosilec skupne republikanske liste za volilno okrožje Maribor - Celje. V zameno pa ni bil pripravljen sprejeti, da bi bil Novačan ali kateri drugi slovenski republikanec nosilec skupne volilne liste na Hrvaškem. Zaradi tega je Novačan izjavil: "Kakor mi nočemo, da bi bili nad nami Srbi, tako tudi nočemo, da bi nam komandirali Hrvati ... Verujemo Radiću in smo z vso dušo za njegovo idejo, toda politika je politika. U politiki je treba stati vedno na varnih temeljih ... Radić ni opica, da bi ga kazali okrog (po Slovenskem), zbuja hrup in radovednost ž njim ter z njegovo veliko osebnostjo lovili volilce".⁹⁴

Novačan je izjavil tudi, da bo vedno in povsod branil samostojnost svoje stranke. Ko je dr. Pernar predlagal, naj se 40 odbornikov SRS odpravi na pogajanja k Radiću, ga je Novačan zavrnil, češ da kot gost ne more ničesar predlagati, saj imajo to pravico le odborniki. Pernar je sejo seveda takoj zapustil, kot je zapisal *Slovenski narod*, "ošabno, ne da bi se poslovio ...". Novačan pa je končal shod z besedami: "Živio Radić! Toda Radić ni Bog!",⁹⁵ kar naj bi dokazalo, da so si Novačanovi republikanci hudo segli v lase z Radićem in da ni več upanja, da bi se med seboj pobotali.⁹⁶ *Slovenec* je ocenil, da je Novačan verjel, da si bo z Radićevo pomočjo v Sloveniji priboril mandat, zato se je že pri prvem volilnem aktu skregal z Radićem, ker ga ni zanimal program, ampak ga je gnala le želja po poslanskem mestu. *Slovenec* je še škodoželjno dodal, da se "revežu njegova želja žalibog ne bo izpolnila".⁹⁷ In še kako prav je imel.

⁹¹ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 90; SD, 12. 11. 1922, št. 46, str. 7, *Političke i kulturne vesti*, Slovenska republikanska stranka.

⁹² S, 5. 1. 1922, št. 3, str. 2, *Politične vesti*, *Neresen demagog se oglašava*.

⁹³ Prav tam; S, 9. 1. 1923, št. 5, str. 2, *Politične vesti*, *Politični romantik dr. Novačan*.

⁹⁴ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 93; Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 100.

⁹⁵ Mateja Ratej omenja izrezek časopisnega članka, ohranjen v zapuščini Antona Novačana, iz katerega je razvidno, kako ogorčen in jezen je bil Novačan na Radića. Ta ga je v članku, za katerega ni jasno kdaj in kje je izšel, imenoval "politični goljuf in politični lopov najslabše vrste". Nekatere odstavke je Novačan podčrtal in pripisal svoje komentarje: "Takšen še ne, kakor Stipa!" ter "Stipa, za ta infamni proglas boš odgovarjal osebno meni - in videl boš, kaj se pravi žaliti Novačana!" Ratej, *Novačan*, str. 53.

⁹⁶ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 93; SN; 14. 1. 1923, št. 10, str. 2, *Zanimivosti z zbora sloven. Republikanske stranke*.

⁹⁷ S, 10. 1. 1923, št. 6, str. 1, *Volivno gibanje; Prunk, Radić in Slovenci*, str. 28.

Kljub temu da je časnik *Hrvat* še 18. januarja poudarjal, da je SLS imela največjega tekmeca v republikanskem gibanju, "ki /ga/ je po vzoru hrvaške republikanske seljaške stranke in z njim v zvezi ustanovil dr. Novačan",⁹⁸ je 21. januarja *Slobodni dom* objavil, da HRSS ni več v nikakršni zvezi z Novačanovo SRS, kar je javnost popolnoma presenetilo. Ko je Radić tako javno objavil zlom slovensko-hrvaške republikanske osi, je Novačan svojo propagandno akcijo še posebej ostro usmeril proti njemu. Med drugim je hrvaškemu vodji očital, da je na cedilu pustil delavstvo, česar SRS nikoli ne bi naredila. Sporočil mu je, da želijo slovenski republikanci misliti s svojo glavo in dihati z lastnimi pljuči, razen tega se je uprl temu, da bi Prekmurje, Ormož in Ptuj odtrgali Sloveniji, kar naj bi zahtevali zagrebški kapitalisti, ki so na tak način želeli dobiti neposredno povezavo z Avstrijo in so, da bi dosegli svoje cilje, podpirali Radića. Novačan je zaradi tega HRSS označil kot stranko "zagrebškega judovskega kapitala".⁹⁹

Vsi ti dogodki so precej zmedli slovenske republikance. Novačan se je sicer še naprej pripravljaj na volitve in organiziral zborovanja, toda volilni rezultat je pokazal, da je bila njegova organizacija površna. V Zagreb pa so Radiću prihajala pisma, kot je bilo npr. pismo Martina Lorberja iz Mrzle vasi ob Čatežu, v katerem je predsednika HRSS prosil, naj njemu in njegovim istomišljenikom, glede na zadnje dogodke in razkol med SRS in HRSS, javi, kako in kdaj bi lahko govorili z njim, saj so podpirali njegovo republikansko stranko.¹⁰⁰

Že 3. februarja je blokaški *Hrvat* javil, da se je sestanka glavnega odbora HRSS udeležila delegacija slovenskih republikancev, ki so Radića obvestili, da so ustanovili Slovensko Kmečko Republikansko stranko (SKRS). Zanimivo je, da je na ta sestanek v Zagreb prišel tudi bivši vodja slovenskih republikancev, kakor ga je poimenoval *Hrvat*, vendar mu niso dovolili, da bi prisostvoval sestanku, ker HRSS z njim ni več želela sodelovati. Na sestanku predstavnikov nove stranke in HRSS je bilo med drugim dogovorjeno, da bodo slovenski republikanci delovali brez Novačana.¹⁰¹

Slovenec se je odkrito ponorčeval iz Novačana in ga primerjal s harlekinom, ki je kar naprej menjaval stranke in politična prepričanja. Ker mu ni uspelo s prejšnjo stranko, naj bi si sedaj izmislil "republikansko sovjetsko federativno kmetško in delavsko pacifistično in nihilistično stranko". Po mnenju *Slovenca* je vse to Novačanu predstavljalo le zabavo. Če ne bi uspel, bi verjetno zopet ustanovil novo stranko, če bi uspel, pa bi končno prišel v parlament in morda celo postal minister, kar naj bi si Novačan še posebej močno želel.¹⁰²

Radić je po teh dogodkih samostojno organiziral predvolilne skupščine, večinoma v obmejnih krajih, kot npr. Kraljevac na Sotli, Miljani, Hum na Sotli, Krapina in podobno, da so se jih lahko v velikem številu udeležili tudi republikanci iz Slovenije.¹⁰³ Ena največjih skupščin je bila organizirana v Jurovskem Brodu na meji Slovenije in Hrvaške, 11. februarja 1923, katere se je udeležilo približno 2500 ljudi, od tega približno 300 Slovencev. Iz Slovenije so prišli predstavniki mest Metlika, Črnomelj, Božakovo, Drašiči, Krasinec, Gradac, Radovica, Suhor, Rosalnica

⁹⁸ H, 18. 1. 1923, št. 861, str. 1, Izborne priprave.

⁹⁹ Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 92-93.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 92; SD, 18. 2. 1923, št. 8, str. 7, Iz Slovenije.

¹⁰¹ H, 3. 2. 1923, št. 874, str. 1, Hrvatska izborna akcija.

¹⁰² S, 17. 2. 1923, št. 38, str. 5, Politične vesti, Harlekina igra.

¹⁰³ SD, 18. 2. 1923, št. 8, str. 1, Skupština za skupštinom kao val za valom.

in Novo mesto. Po končani skupščini so se predstavniki HRSS sestali s slovenskimi republikanci na posebnem sestanku, kjer je prisotni duhovnik Herceg poskušal Slovincem dokazati, da nikjer ni zapisano, da morajo v politiki slediti svoji duhovščini, tudi "ko vidijo, da jih vodi zlo". Dr. Benković pa je prisotnim Slovincem prenesel sporočilo predsednika Radića, da jim bo HRSS pomagala le v primeru, če bodo med seboj do 16. februarja izbrali kandidate, ki bi morali biti kmetje, obrtniki ali delavci, v nobenem primeru pa gospoda, ker "politično poštene gospode Slovenci do sedaj na žalost nimajo". *Slobodni dom* je trdil, da so prisotni Slovenci predstavnike HRSS prosili, naj HRSS določi kandidate za Slovenijo, vendar pa so jih radićevci zavrnil, češ da se ne želijo vmešavati v slovenske notranje zadeve, da pa jim bodo na vse načine pomagali.¹⁰⁴

Ko so bile sprejete in objavljene volilne liste za posamezna okrožja, je *Slovenec* ocenil, da je Radić s svojimi pristaši volilne liste sestavil samo zato, da bi se maščeval Novačanu zaradi njunega spora. Ljubljansko sodišče pa je zavrnilo listi SRS in SKRS, ker sta bili napačno sestavljeni in nista bili pravilno opremljeni. Tako ena kot druga stranka sta namreč večino kandidatov pridobili v Beli krajini, ki pa je spadala pod novomeško sodno okrožje in ne ljubljansko. Zaradi tega bi morali volilni listi priložiti potrdila okrožnega sodišča, da so ti kandidati vpisani v stalne volilne imenike, česar pa nista naredili.¹⁰⁵

Ker je bila lista zavrnjena, tako zaradi zapletov z Radićem kot zaradi strankarske nediscipline na Kranjskem, je SRS svojim pristašem svetovala ali volilno abstinenco ali pa glasovanje za naprednjake, saj SLS ne bi smela dobiti niti enega republikanskega glasu.¹⁰⁶ Kar pa se Radića tiče, je *Slovenec* poudaril, so bile zavrnjene tudi njegove volilne liste v Bački, Banatu in Baranji, v Dalmaciji pa naj bi sestavljanje liste onemogočil dr. Drinković, ki je prevzel vse njegove kandidate. Na osnovi tega je *Slovenec* ocenil, da bi bilo čisto možno, da se je "Radić bal kislega grozdja in je zanalašč zafural svoje liste".¹⁰⁷ To naj bi pomenilo, da se je Radić bal poraza na teh področjih in je zato pod krinko zavrjenih volilnih list izničil škodo, ki bi mu jo možni poraz lahko prinesel.

SKRS je uspela postaviti kandidatsko listo za Štajersko s Prekmurjem. *Slobodni dom* je to listo imenoval kar lista HRSS, saj je bil nosilec liste Stjepan Radić. Vendar pa je časnik HRSS z razočaranjem ugotovil, da je svojo listo za to področje postavil tudi Novačan, ki naj bi volilcem trdil in v svojem časniku pisal, da je še vedno v trdni zvezi z Radićem. Zaradi tega je še enkrat poudaril, da je "Novačan nesramen gosposki prevarant", ki že nekaj mesecev nima nobene zveze niti s HRSS niti z Radićem. Novačan naj bi v resnici Hrvate in HRSS, še posebej pa Radića psoval in napadal z najrazličnejšimi lažmi, kar je *Slobodni dom* pripisal "gosposki podlosti in pohlepu po mandatu". Vendar pa naj bi bila Slovincem zadostna tolažba dejstvo, da poleg Novačanove obstaja tudi Radićeva lista in "niti eden slovenski republikanec se ne bo zmotil in glasoval za Novačana".¹⁰⁸

¹⁰⁴ SD, 18. 2. 1923, št. 8, str. 3-4, Javna skupščina HRSS u Jurovskom Brodu na medji Hrvatske i Slovenije.

¹⁰⁵ S, 22. 2. 1923, št. 42, str. 2, Volivno gibanje; S, 23. 2. 1923, št. 43, str. 2, Politične vesti, Radićeva in Novačanova lista.

¹⁰⁶ Grdina, Kratka zgodovina SZ in SRS, str. 94.

¹⁰⁷ S, 24. 2. 1923, št. 44, str. 1, Radićeva volilna smola.

¹⁰⁸ SD, 4. 3. 1923, št. 10, str. 1-2, Najvažnije izborne upute svim organizacijama i pojedinim pristašama HRSS.

Ne samo politične stranke, tudi oblasti so želele preprečiti Radićevo delovanje v Sloveniji. Franjo Vrtar, "kmet in narodni zastopnik", je v *Slobodnem domu* opisal pot po Prekmurju in Medjimurju, kamor se je odpravil, da bi ljudem predstavil program HRSS. Brž ko je prišel v Prekmurje, so ga dosegle govornice, da je bilo radićevcem prepovedano priti v ta del Slovenije. Ker ga je zanimalo, kako je s to stvarjo, se je odpravil k županu vasi, v kateri se je trenutno nahajal, in ta mu je pokazal ukaz okrajnega glavarstva, v katerem je bilo zapisano, da morajo žandarji vse Radićeve agente, če se pojavijo v Prekmurju, aretirati in vrniti v Medjimurje. Prav tako je bilo vsemu prebivalstvu prepovedano sodelovanje na kakršnihkoli političnih sestankih, ki bi jih organizirali radićevci. Vendar pa je Vrtar poročal, da so se ljudje sestankov in zborovanj vseeno udeleževali. Zaradi svojega delovanja je bil Vrtar s sodelavci nekajkrat aretirani in izgnani v Medjimurje. Ker so se pristaši republikancev zaradi tega pritožili oblastem, je to opogumilo tudi predstavnike HRSS, ki so se podali do okrajnega glavarja v Mursko Soboto. Glavarja bi zaradi odsotnosti morali čakati dva dneva, zato so po telefonu poklicali pokrajinskega namestnika Ivana Hribarja v Ljubljano. Na njihovo vprašanje, zakaj so lahko vse druge stranke v Sloveniji agitirale, le HRSS so to poskušali preprečiti, naj bi Hribar odgovoril, da lahko "druge stranke svobodno agitirajo, samo mi ne, ker da smo mi pogibeljna stranka, ker smo in antimonarhisti, pa tudi protidržavni elementi".¹⁰⁹

To ni bil edini primer preganjanja HRSS v Sloveniji s strani oblasti. 11. marca 1923 je HRSS v Brežicah organizirala predvolilno skupščino, katere se je udeležilo približno 10.000 kmetov s Štajerske in Kranjske. Na prošnjo republikanskega kandidata Jurija Pevca se je v Brežice napotil tudi poslanec HRSS dr. Rudolf Horvat. Okrajni glavar v Brežicah pa je skupščino prepovedal, in sicer, kot je zatrdil *Hrvat*, protizakonito. Odredba, ki jo je izdal okrajni glavar, se je glasila: "Prireditev za dan 11. marca t. l. prijavljenega shoda HRSS pod milim nebom na travniku poleg gostilne Bogovič v Črncu ali sploh v kakem drugem kraju tukajšnjega okraja se na podlagi čl. 3 shodnega prava in na postavi Zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi, iz ozirov na javni red in mir prepoveduje". Kot je bilo videti iz odredbe, je okrajni glavar v tem primeru uporabil Zakon o zaščiti države, ki je bil sprejet zaradi komunistov. Blokaški *Hrvat* je ob tem primeru komentiral le, da je "dejstvo, da so slovenski uradniki v nasilju enaki srbskim "državotvorcem"¹¹⁰

Vodstvo SKRS je Radiću pošiljalo poročila o njihovih aktivnostih in pripravah na volitve. Poročali so o vsakem sestanku in skupščini, o številu prisotnih, o tem kdo in o čem je govoril, pa tudi o težavah, na katere so naleteli ob svojem delu. Tako naj bi se npr. na sestanku v Središču proti republikancem organizirale in dogovorile kar štiri stranke: demokrati, SLS, SKS in Narodni socialisti, vendar pa v svoji nameri uničiti sestanek niso uspeli, kot je poročal Matko Kelemina, predstavnik SKRS, kar naj bi pokazalo, da je tudi ta del Slovenije postal popolnoma republikanski.¹¹¹

Pred koncem volilnega boja so se odnosi med političnimi strankami do skrajnosti zaostri. Obtožbe so letele na vse strani. Izkoriščali so prav vse in na dan privlekli tudi najstarejše grehe. Časnik SLS *Slovenec* se je najbolj posvetil Radiću in

¹⁰⁹ SD, 11. 3. 1923, št. 11, str. 3-4, Moj drugi put po Medjimurju i Prekomurju.

¹¹⁰ H, 12. 3. 1923, št. 905, str. 1, Zabranjena skupščina HRSS u Brežicama.

¹¹¹ SD, 14. 3. 1923, št. 12, str. 7, Važno pismo vodstva Slovenske Republikanske Seljačke Stranke - SRSS.

pa seveda Novačanu ter med drugim zapisal: "Glede Radića pribijemo samo eno: Če je kdo vzdrževal Pašić-Pribičevićev režim toliko časa in omogočil ustavo, je bil to Radić, ki je vlekel politično neizobraženega hrvaškega seljaka s "človečansko hrvaško republiko, vsemu svetu diko" za nos. Imel je dve tretjini vseh hrvaških mandatov, a vendar so na Hrvaškem nemoteno ves čas divjali Pribičevićevi pandurji. Radić sam, ki še pred vojno ni imel bora v žepu, se pa koplje danes v milijonih ... Na to zvezo nas nehote opozarja Radićev slovenski učenec, federalist, republikanec in revolucionar g. Ant. Novačan. Njegova lista je bila na Kranjskem zavrnjena in sedaj namiguje svojim kranjskim pristašem, naj volijo ultracentralistične - demokrate. Ali že samo to ne razkrinkuje dovolj njegovega hohštaplerskega pustolovstva, da hoče mož živeti na račun ljudske naivnosti in zaupljivosti?"¹¹²

Isti časnik je Radića obtožil tudi, da je želel svojo Hrvatsko republiko, katero bi sestavljale štiri županije, "zakrpati" s kosom ozemlja, katerega naj bi nameraval odvzeti Sloveniji. Prav zaradi tega razloga je postavil svojo kandidaturo na Štajerskem, kjer naj bi uvedel svoje metode in razširil teror. Tako so v Rogatcu njegovi agitatorji prišli na shod SLS, je trdil *Slovenec*, in strahovali zborovalce, da je moralo poseči celo orožništvo, da bi jih zavarovali pred nasilneži. V Dobovi in okolici naj bi radićevci hodili po hišah, strahovali kmečko prebivalstvo in jim grozili, da bodo tistim, ki so imeli vinograde na Hrvaškem, vse uničili, če ne bodo glasovali za Radića.¹¹³

In v takem tekmovalnem in sovražnem vzdušju je prišel dan volitev. Slovenija je volila 26 poslancev. Kot zmagovalka je iz predvolilnega boja vsekakor izšla SLS, ki je prej imela 14, sedaj pa je dobila 21 poslanskih mest. Največji poraženec je bila Pucljeva SKS, ki je prej imela 9, sedaj pa le enega zastopnika.¹¹⁴ Republikanci SRS so na Štajerskem dobili le 1461 glasov, SLS 56.665, HRSS pa celo 10.186. Čeprav je SRS zagotavljala, da bodo za Novačanove republikance volili "vsi ponižani, vsi razžaljeni, vsi teptani, vsi revni in ubogi, vsi, katerim /so vladinovci vseh vrst/ prizadejali ... u nebo vpijoče krivice in končno vsi katerih tilnik se ukloniti noče", pa se je izkazalo, da takšnih ljudi ni bilo veliko.¹¹⁵ Zato pa je na Štajerskem SKRS (Radićevi republikanci) dobila dva mandata. Izvoljen je bil Stjepan Radić oziroma njegov namestnik Jakob Hrupič v Dolnji Lendavi in pa Štefan Čizmešija iz Preloga.¹¹⁶ Posebno veliko glasov je SKRS dobila v volilnem okraju Brežice (1391), v volilnem okraju Dolnja Lendava (1920) ter še posebej veliko v volilnem okraju Murska Sobota (3495).¹¹⁷

Liberalni *Slovenski narod* je zapisal, da ni nihče pričakoval, da si bo Radić zagotovil podporo volilcev ne samo na Hrvaškem, ampak celo v Sloveniji.¹¹⁸ Vendar pa je ocenil, da je k Radićevi zmagi na Slovenskem pripomogla vlada sama, saj bi mu morala, če je že dovolila, da je sestavil volilno listo, dovoliti tudi agitacijo v mejah zakona. Pametneje bi bilo, če bi vlada ljudem razložila, kaj pomenijo Radi-

¹¹² S, 15. 3. 1923, št. 60, str. 1, Za čast slovenskega naroda gre.

¹¹³ S, 16. 3. 1923, št. 61, str. 2, Volivno gibanje, Radićev teror na Štajerskem.

¹¹⁴ Horvat, Hrvatska na mučilištu, str. 158.

¹¹⁵ Grdina, Kratka zgodovina SZ in SRS, str. 94; Slovenska kronika, str. 286.

¹¹⁶ Horvat, Hrvatska na mučilištu, str. 158; SN, 21. 3. 1923, št. 66, str. 2, Radićeva poslanca v Prekmurju.

¹¹⁷ S, 19. 3. 1923, št. 63a, str. 1-6, Sijajna zmaga slovenskega ljudstva!.

¹¹⁸ SN, 19. 3. 1923, št. 65, str. 1, Po volitvah.

čevi nauki in kam vodijo, saj naj ljudi njegov program sploh ne bi zanimal. To je po mnenju slovenskih liberalcev dokazalo dejstvo, da ni dobil Novačan v primerjavi z Radićem skoraj nič glasov, čeprav je bil njegov program isti. Pri Radiću je torej ljudi privlačila le "mikavnost prepovedanega in mučeniškega".¹¹⁹

Vzroke za Radićev uspeh je iskala tudi SLS. Ugotavljali so, da je Radić pridobil pristaše kompaktno le na meji Štajerske in Hrvaške ter v Prekmurju. Na hrvaški meji naj bi Radićevi agitatorji uporabljali ista sredstva kot na Hrvaškem pod geslom "neodvisnost od Beograda in samostojnost v republiki". Znova so poudarili, da so v brežiškem okraju in v Halozah uporabljali tudi teror in grožnje. V Prekmurju pa naj bi šli celo še dlje, saj so, kot je zatrdil *Slovenec*, madžaronom obljubljali, da bodo Prekmurje vrnili Madžarski. Celo kandidat radikalne stranke Benko naj bi agitiral za Radića, saj je v svojem volilnem letaku zapisal, da "njemu najbolj ugaja Radićeva stranka, ker pa Radić ne sme imeti volivne liste v tem okraju, kandidira on za radikalno stranko". Pristaši SLS so se strinjali s slovenskimi liberalci, saj so menili, da bi morali te agitatorje zapreti zaradi veleizdajniškega delovanja, ker pa so jih samo preganjali, se je radićevizem še hitreje in skrivoma širil med ljudstvom.¹²⁰

Novačana je popoln polom na volitvah silno potrl. Takoj je ustavil izhajanje *Republikanca*. Nato nekaj časa o njem ni bilo nobenih novic, vse dokler julija 1923 iz Beograda niso prišle novice o tem, da se je tam pojavil "bivši Radićev eksponent na Štajerskem" dr. Novačan. Novačan je poskušal navezati stike z različnimi političnimi, parlamentarnimi in novinarskimi krogi, še posebej pa s predstavniki Radikalne stranke. Namen njegovega obiska naj bi bilo iskanje finančne podpore za novo "protiklerikalno stranko". Na sestanku z novinarji je Novačan poudarjal, da sta Radić in Korošec predstavljala največjo nevarnost za državo, zaradi česar naj bi prav on ustanovil novo slovensko neodvisno stranko, ki bi se borila prav proti tema dvema državi nevarnima politikoma.¹²¹

V razgovoru z enim od urednikov časnika *Balkan*¹²² je Novačan poudaril, da je njegova stranka prekinila vse zveze z Radićem, ker kot navdušena zagovornica enotnosti in države (!) ni več mogla sprejemati njegovih predlogov, ki naj bi bili pravo veleizdajalsko delo. Dodal je še, da so slovenski (Novačanovi) republikanci raje žrtvovali dve poslanski mesti kot pa da bi žrtvovali državne interese. Zaradi

¹¹⁹ SN, 22. 3. 1923, št. 67, str. 1, Pismo iz Prekmurja.

¹²⁰ SN, 21. 3. 1923, št. 64, str. 3-4, Politične vesti, Radić v štajersko-prekmurjskem okraju.

¹²¹ SN, 20. 7. 1923, št. 163, str. 2, Politične vesti, Dr. Novačanova pot v Beograd; Grdina, *Kratka zgodovina SZ in SRS*, str. 94.

¹²² Novačanova izjava je bila v celoti nadvse zanimiva, saj je kazala, kako hitro in popolno je Novačan spremenil svojo politično smer: "Za enkrat vam še ne morem dosti reči, ampak vam bom vseeno dosti rekel. Obveščam vas, najprej, da smo mi, naša stranka, prekinili vse odnose z g. Stjepanom Radićem, ker nismo, kot navdušeni pristaši enotnosti in države, mogli pristati na nekatere njegove predloge, ki so, naše rodoljubje ne samo privedli pod vprašanje, ampak so predstavljali pravo izdajalsko delo v državi. Zaradi tega smo raje žrtvovali dve poslanski mesti, da ne bi žrtvovali državne interese in mislim, t.j. prepričan sem, da smo ravnali pošteno, prav tako, kakor se spodobi rodoljubom.

V nevarnosti da, ob pomoči izdajalcev, žrtvujemo državo, smo dosti raje žrtvovali, ne samo mandate, ampak tudi svoje republikansko prepričanje z željo konfederativne državne ureditve in vse, kar je v nasprotju z državotvorno politiko, z rodoljubno mislijo, v tem trenutku. Osvobojeni, srečno, ene prevare, mi sedaj iščemo novo, pošteno, koristnejšo, bolj nacionalno pot. S tem namenom smo se odločili, da kot vedno, v takšnih primerih za nasvet povprašamo v Beogradu. Beograd je bil do sedaj središče naše nacionalno-državne misli, to pa bo ostal tudi v prihodnje...". *Balkan*, 20. 7. 1923, št. 196, str. 1, "Vračaju se ...".

nevarnosti, da bi pomagali izdajalcem, je poudaril Novačan, pa so žrtvovali ne samo poslanska mesta, ampak tudi svoje republikansko prepričanje (!). Dodal je še, da sedaj "srečno osvobojeni jedne prevare iščejo novo poštenjšo, koristnejšo nacionalno pot", ter izjavil, da je bil zelo zadovoljen z razgovorom s predsednikom Ljubom Jovanovićem, načrtoval pa je še razgovor z Nikolom Pašićem, nato pa naj bi v Sloveniji s prijatelji začel "mnogo iskrenejšo in intenzivnejšo široko akcijo za jedinstvo, za ljubezen med brati, za državo".¹²³ *Slovenec* je to ponovno spremembo v Novačanovi politiki komentiral le z besedami: "Novačan je in ostane Novačan ...".¹²⁴

10. avgusta 1923 je Novačan v *Slovenskem narodu* objavil spis "Vsi pridete za menoj!", v katerem je zanikal vse obtožbe, da je šel v Beograd po denar ter da je postal "izdajalec domovine". V Beograd naj bi odšel, da bi pokazal, da je zagovornik najekstremnejše politične smeri priznanja državne in narodne enotnosti, da bi tako pokazal pot vsem, ki "se še drže gnile deske demagogije". Medtem ko je menil, da Korošec in Spaho nista talentirana politika in svojih strank nista ustvarila sama, ampak naj bi bila le nosilca "turškega oziroma slovenskega klerikalizma", pa je bil zanj Radić vrhunski politični talent, ki je sam ustvaril ideologijo svoje stranke in jo sam tudi organiziral. Zaradi tega, je bil prepričan Novačan, bi Radić dal vse, "ako bi se danes mogel oteti iz objema svojega otroka, ki se je razrasel v Herkula", ter stopiti na pot državotvorne politike. Menil pa je, da je bil Radić prevelik, da bi lahko postal spokornik kot Novačan in je skoraj preroško napovedal dan, ko bo Radić "ali smešen ali pa tragičen".¹²⁵ Tako eno kot drugo se je tudi uresničilo. Bil je smešen ob Markovem protokolu in kot minister v Pašićevi vladi ter tragičen ob atentatu v skupščini.¹²⁶

Novačan je dodal, da ve, koliko pristašev ima Radić v Sloveniji, vendar so si vsi njegovi prijatelji zakrivali oči pred resnico, saj bi sicer uvideli, kakšne posledice bi imeli Radićevi načrti, saj so težili k razpadu enotne države na dva dela. Vzhodni del z glavnim mestom Beogradom bi imeli Srbi, zahodni del z Zagrebom kot glavnim mestom pa bi imeli Hrvati. To bi po Novačanovem mnenju pomenilo, da bi bili Slovenci v taki državi "hrvaška pritiklina", katero bi izkoriščal zagrebški "židovski kapital". Menil je, da so Hrvati Slovence, če že ne sovražili, pa prav gotovo prezirali in v njihovi državi bi se morali Slovenci čez noč odpovedati svojim kulturnim stremljenjem, saj bi bili Hrvati prav gotovo hujši centralisti, kot so bili v skupni državi Srbi.¹²⁷

Novačan se je obregnil še ob Radićev "seljački program", v katerem naj bi ta svojo "ljubezen" do kmeta "demagoški, s pravo hrvaško kričavostjo nadul do absurda". Radić se je zavedal, kot je trdil njegov nekdanji zaveznik, da bi ta njegov program v praksi propadel v desetih dneh, česar naj bi se zavedala tudi vsa hrvaška gospoda, saj bi ga ta že zdavnaj uničila, če bi le zaslutila kakršnokoli nevarnost z njegove strani.¹²⁸ Še najbolj skeptičen pa je bil Novačan v vprašanju Radićevega republikanizma, za katerega je menil, da je bil popolnoma zlagan. V dokaz svojim trditvam je navedel pogovor ob njegovem zadnjem obisku pri Radiću. Ko sta se

¹²³ S, 23. 7. 1923, št. 166, str. 2, Politične vesti, Dr. Novačan se vrača zadovoljen iz Beograda.

¹²⁴ S, 24. 7. 1923, št. 164, str. 3, Politične vesti, K.k. Republik ali: Dr. Novačan je zadovoljen.

¹²⁵ SN, 10. 8. 1923, št. 181, str. 1, Vsi pridete za menoj!, dr. Anton Novačan.

¹²⁶ Grdina, Kratka zgodovina SZ in SRŠ, str. 95.

¹²⁷ SN, 10. 8. 1923, št. 181, str. 1, Vsi pridete za menoj!.

¹²⁸ Prav tam.

pogovarjala o sporazumu s Srbi, naj bi Radić Novačanu dejal: "Veš Novačan, mi se bomo morda republikanstvu odrekli, vendar mora to Beograd drago plačati" ter dodal še: "Pa vendar nismo mi toliko Hrvaška republikanska kmečka stranka, ampak smo v resnici Radićeva kmečka stranka in v vsakem trenutku se lahko znova preimenujemo, če bi bilo to potrebno!"¹²⁹

Ta Novačanov spis, v katerem je razen Radića napadel tudi Korošca, je razburil pristaše slovenskega političnega katolicizma. *Slovenec* je Novačana primerjal s političnim romantikom, ki je propadel na volitvah in ni mogel priti do svoje največje želje - ministrskega stolčka - ter se zaradi tega odpovedal republikanizmu in se ponudil Pašiču. Zanimivo pa je, da je *Slovenec* branil Radića, saj je zapisal, da se je Novačan spravil nanj v službi radikalne stranke. Podvomil je v resničnost zgodbe z obiska pri Radiću in se ponorčeval iz tega, kako je Novačan sam priznal, da je bilo njegovo republikanstvo zlagano, v isti sapi pa je bil ogorčen, ko je isto govoril o Radićevem republikanizmu.¹³⁰ Za Novačana se je s tem spisom končalo obdobje njegovega najplodnejšega ukvarjanja s politikom.¹³¹ Spor med HRSS in SRS pred volitvami pa je potrdil, da je bilo njuno kratkotrajno sodelovanje neiskreno, da je pomenilo le boj za oblast in ni bilo v ničemer povezano z idejo in interesi enotnega slovensko-hrvaškega kmečkega gibanja.¹³²

HRSS je po velikem uspehu na volitvah, ki so se odvijale 18. marca, 25. marca izdala "Proglas HRSS po volitvah", katerega del je bil namenjen posebej Slovencem. V tem proglasu je med drugim pisalo: "Sedaj imate tudi vi Slovenci svojo močno večino v Sloveniji (21 poslancev od 25). Zbralo se vas je 100.000 volilcev. Vaše vodstvo vam je reklo, da ste privatno lahko republikanci", kar se je nanašalo na izjave voditeljev SLS na skupščini v Celju, "sedaj pa vam mora reči, da ste to lahko in morate biti tudi javno. Najpomembnejše pa je to, da kot slovenski narod nastopite nerazdružljivo in enodušno z nami Hrvati, kot s hrvaškim narodom. Samo tako bomo Hrvati in Slovenci, kot dva bratska naroda, kmalu izvojevali popolno enakopravnost z bratskim srbskim narodom, ker se te enakopravnosti ne da izprostiti. Torej skupaj v boj za sporazum!"¹³³

Aleksandra Berberih-Slana

STJEPAN RADIĆ AND THE REPUBLICAN MOVEMENT IN SLOVENIA. FROM THE FOUNDATION OF THE KINGDOM OF SCRS TO THE NATIONAL ASSEMBLY ELECTIONS IN 1923

S u m m a r y

The question of slovene-croatian political relations after the 1st World war is mainly a question of relations between the political parties and it's leaders.

Stjepan Radić with his Croatian Republican Peasant's Party largely influenced the slovene-croatian political contacts and political relations of that time. Stjepan Radić's wish was to spread the activity of his political party to the territory of Slovenia. These attempts were not greeted with enthusiasm by other slovene political parties, especially by Slovene People's Party and the liberals.

¹²⁹ Prav tam.

¹³⁰ S, 10. 8. 1923, št. 179, str. 2, Politične vesti, Spokorni dr. Novačan.

¹³¹ Grdina, Kratka zgodovina SZ in SRS, str. 94.

¹³² Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 100.

¹³³ SD, 27. 3. 1923, št. 13b, str. 1, Proglas HRSS poslije izbora.

Nevertheless there was something about Radić and his ideas that attracted many. His rebellious behaviour, his opposition to the centralistic government, his promises were attractive to people. But they often forgot that Radić promised a lot but mostly did not fulfil his promises.

Although Radić had some problems with finding a suitable collaborator in Slovenia and with organization of his followers, his republicans were quite successful in 1923 elections. These elections proved that it was Radić as a person that attracted people more than his ideas. This was proved by a sad destiny of his ex-follower Anton Novačan. After a dispute with Radić, Novačan tried to succeed by himself but failed.

But the 1923 elections were only the beginning of expansion of republican ideology and an influence of the Croatian Republican Peasant's Party among Slovenian people.

1.01
Prejeto 7. 3. 2005

UDK 323/497.1)JRZ:JNS"1937"

Darko Friš*

Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937

IZVLEČEK

Razprava v uvodu prinaša kratek pregled najpomembnejših političnih dogodkov v Kraljevini Jugoslaviji po odstopu predsednika vlade Bogoljuba Jevtića junija 1935 in prikaz odnosa med novonastalo vladajočo stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), v kateri so bili tudi pripadniki nekdanje Slovenske ljudske stranke (SLS), in opozicijsko Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS). Glavni poudarek je avtor namenil podrobnemu prikazu ter analizi dogodkov in odmevov ob enotedenski turneji Petra Živkovića, predsednika JNS, junija 1937 po slovenskih krajih, ki se je izkazala kot zadnji, neuspeli poskus, da se ponovno oživi delovanje stranke.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, politika, Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS), Petar Živković, Slovenija, umor Rudolfa Dolinarja, junij 1937

ABSTRACT

A TOUR BY PETAR ŽIVKOVIĆ AND THE LEADERSHIP OF THE YUGOSLAV NATIONALIST PARTY IN THE SLOVENE TOWNS IN 1937

In the introduction, the paper gives a short review of the most important political events in the Kingdom of Yugoslavia after the resignation of Prime Minister Bogoljub Jevtić in June 1935 and shows the relationship between the newly emerged ruling Yugoslav Radical Party (YRP), which also included the members of the former Slovene People's Party (SPP) and the oppositional Yugoslav Nationalist Party (YNP). The author focuses on a detailed presentation and analysis of the events and reactions surrounding a week-long tour of Slovenia in June 1937 by Petar Živković, the YNP president, which proved to be the last of his unsuccessful attempts to revive the party.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, political history, Yugoslav Radical Party (YRP), Yugoslav Nationalist Party (YNP), Petar Živković, political rallies

Predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije Bogoljub Jevtić je bil 20. junija 1935, po mesecu in pol od zmagovitih volitev v Narodno skupščino, prisiljen prvemu kraljevemu namestniku knezu Pavlu ponuditi odstop. Mandat za sestavo nove

* Dr. izr. prof. Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160; e-mail: darko.fris@uni-mb.si.

vlade je dobil dr. Milan Stojadinović; sestavil jo je iz pripadnikov Glavnega odbora radikalov, Slovenske ljudske stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije. Načelnik nekdanje SLS dr. Anton Korošec je v novi vladi prevzel mesto notranjega ministra, v vlado pa so stopili tudi pomembni akterji iz prejšnjih režimov, npr. armadni general Petar Živković. Iz nekdanjih strank, ki so pristopile v vlado, so sredi avgusta 1935 ustanovili novo državno stranko Jugoslovansko radikalno zajednico. Po vstopu v vlado je vodstvo nekdanje SLS zelo okrepilo svoj položaj in vpliv v Sloveniji. Večji del članov, ki so v času vladavine JNS prestopili k vladajoči stranki, so se zdaj vrnili v SLS, oziroma JRZ. V Sloveniji je pomenila ustanovitev JRZ praktično samo spremembo imena SLS. Po vstopu v vlado so zamenjali vse funkcionarje - pristaše šestojanuarske diktature - s svojimi člani.¹

Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS) je bila vržena z oblasti že konec leta 1934 in Stojadinovićevi vladi ni pomenila resne opozicije, ker njene organizacije niso imele baze. JNS je z ustanovitvijo JRZ postala opozicijska stranka, ki se ji v novem položaju ni obetalo nič dobrega. Svojo programsko usmeritev so v JNS izrekli v t.i. Pohorskih punktacijah. Čeprav JNS Stojadinovićevi vladi ni mogla pomeniti resnega nasprotnika, so težave predsednika vlade Milana Stojadinovića z Glavnim odborom radikalov in z generalom Petrom Živkovićem vzpodbudile prvake JNS, da so v Narodni skupščini in Senatu začeli napadati predsednika ministrskega sveta.² Narodna skupščina in Senat sta postajala prizorišče vedno ostrejših debat in pogostih interpelacij, ki so dosegle višek ob proračunski debati konec februarja 1936, ko je poslanec iz Jevtičevega kluba Damjan Arnautović neuspešno streljal na ministrskega predsednika Stojadinovića.³ Za neuspehim atentatom na Stojadinovića naj bi stal minister v njegovi vladi Petar Živković, zato je predsednik vlade to dejanje izkoristil za obračun z generalom. V rekonstruirani vladi (7. marca) ni bilo več prostora za generala Živkovića.⁴

Med 10. in 15. februarjem 1936 so v Beogradu organizirali konferenco JNS, ki pa se je je udeležil le del strankinih prvakov. Najvažnejši zaključek konference je bil v apelu pristašem JNS po obnovi političnih dejavnosti. V začetku maja 1936 so na sestanku t.i. akcijskega odbora JNS pod predsedstvom Jovana Banjanina objavili sporočilo pristašem JNS in v njem pojasnili vzroke vodstva po obnovi delovanja stranke. Kot glavni vzrok so navedli politično situacijo, ki se je razvijala v nasprotju s temeljnimi načeli, na katerih je nastala država. Svojim pristašem so sporočili, naj se aktivirajo in pripravijo na kongres stranke. Pred kongresom so organizirali konference v posameznih banovinskih središčih. Organizirali so jih politiki z vrha stranke, vendar njihovi napor, da pred kongresom dosežejo vsaj navidezno enotnost stranke, niso uspeli. 28. junija 1936 so v JNS organizirali kongres in na njem izvolili novo vodstvo - za predsednika so izbrali Petra Živkovića, ki se je takoj po tem, ko so ga odstavili z mesta ministra, pridružil opoziciji.⁵

¹ Todor Stojkov: Vlada Milana Stojadinovića (1935-1937). Beograd 1985, str. 13, 33, 146.

² Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918-1978. Beograd 1980, str. 135, 439 in 440; Stojkov, n.d., str. 44, 157, 158, 439 in 440.

³ Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 442, 443.

⁴ Milan M. Stojadinović: Ni rat ni pakt : Jugoslavija između dva rata. Rijeka 1970, str. 351-358.

⁵ Stojkov, n.d., str. 138, 159, 161 in 162; Jurij Perovšek: Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1935-1936. Prispevki za novejšo zgodovino, št. 1, str. 12-15.

Politični spopadi med obema strankama so potekali tudi v Sloveniji. Pred občinskimi volitvami oktobra 1936 so se pristaši JNS spustili celo tako daleč, da so minirali in podirali evharistične križe, ki so jih v katoliškem taboru postavljali v spomin na evharistični kongres leto poprej;⁶ spori pa so se nadaljevali tudi v letu 1937, ko se je maja razvnela časnikarska vojna ob povodu dvajsetletnice Majniške deklaracije.⁷ Spor med nacionalnim in katoliškim taborom je v Sloveniji doživel višek v začetku junija 1937, ko je JNS organizirala banovinsko konferenco v Ljubljani.⁸ Dogodku so v JNS pripisovali velik pomen, saj so se ga udeležili vsi najpomembnejši strankarski voditelji. Banovinska konferenca v Ljubljani je bila organizirana v sklopu konferenc in zborovanj po celi državi - z namenom obnoviti moč in ugled opozicijske stranke, ki si je nedvomno želela kmalu spet stopiti na oblast.⁹

V JRZ so ob Živkovičevem prihodu v Ljubljano organizirali velike demonstracije.¹⁰ Pristaše JNS, ki so pred kolodvor prinesli veliko jugoslovansko zastavo, so napadli demonstranti. Napadalcem je uspelo zastavo iztrgati in jo razcefrati,¹¹ kar so v taboru JNS izkoristili za obtožbe, da so demonstranti namenoma uničili simbol jugoslovanske države.¹²

Na prihod Petra Živkovića in banovinsko konferenco JNS v Ljubljani so se odzvali tudi v Slovenskem ljudskem gibanju (SLG).¹³ V začetku junija so izdali letak in v njem pozvali pristaše bivše SLS in druge demokratične sile na skupno akcijo proti JNS in generalu Živkoviću.¹⁴ Poziv SLG so v katoliškem taboru ostro zavrnil. Deklarativno so odklonili pobudo za sodelovanje z ljudskim gibanjem, saj so v njem prikrito delovali komunisti.¹⁵

6. junija 1937 je v Kazini potekala banovinska konferenca JNS, ki se je je po uradnih ocenah udeležilo okoli 800 povabljenih članov stranke iz celotne Dravske banovine.¹⁶ Na konferenci so imeli govore Petar Živković, Jovan Banjanin, dr. Petar Zec, Daka Popović in dr. Grgo Andželinović. Udeležence pa so nagovorili še

⁶ Slovenec, 8. 7. 1937, str. 1, Izkoreninjenci; Mikuž, n.d., str. 447; Bojan Godeša, Ervin Dolenc: Izgubljeni spomin na Antona Korošca : iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana 1999, (dalje Izgubljeni spomin), str. 159-166.

⁷ Jutro, 30. 5. 1937, str. 1. O dogodkih ob dvajsetletnici Majniške deklaracije Pred dvajsetimi leti; str. 2, Za kaj prav za prav gre; str. 1, Slovensko ženstvo ob dvajseti obletnici majniške deklaracije; Jutro, 29. 5. 1937, str. 1, Slovenska žena v deklaracijski dobi; Jutro, 31. 5. 1937, str. 1 Deklaracijska proslava JRZ v kinu Unionu; Jutro, 2. 6. 1937, str. 1, "Slovenec" krije z bombardiranjem svoj umik; Mikuž, n.d., str. 450.

⁸ Mikuž, n.d., str. 451-453; Slavko Kremenšek: Slovensko študentsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972, str. 234-235; Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978, str. 84-85; Ciril Žebot: Neminljiva Slovenija. Ljubljana 1990, str. 177, 386; Anka Vidovič Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Ljubljana 1994, str. 88 in 215.

⁹ PAM, fond Antona Korošca, Stenografiral in dešifriral Franc Hribar, Poročilo, 6. junija 1937.

¹⁰ Dr. Albert Kramer: Junjski dogodki v Sloveniji. Ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslovanskim naprednim in nacionalnim postojankam. Ljubljana 1937, str. 4 in 5 (dalje Kramer, Junjski dogodki).

¹¹ Prav tam.

¹² PAM, fond Antona Korošca, Demonstracije v Ljubljani.

¹³ O ljudsko frontnem gibanju v: Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978.

¹⁴ PAM, fond Antona Korošca, Živković jugoslovanski Franko na delu!, Plakat, izdali pristaši Slovenskega ljudskega gibanja.

¹⁵ Slovenec, 8. 6. 1937, str. 1, JNS, Kominterna in mi.

¹⁶ PAM, fond Antona Korošca, Min. notr. poslov, Kabinetu g. min. notr. posl., G. banu drav. Ban. v Ljublj, Kr. Ban. upravi v Ljubljani, Kante Vladimir, Poročilo, 6. junija 1937.

gostitelji dr. Albert Kramer, Ivan Pucelj in Andrej Uršič v imenu nacionalne mladine.¹⁷ V njihovih govorih so se vrstile kritike vladi ter stališča do aktualno-političnih in ekonomsko-socialnih problemov. Prevladovala je teza o narodni in državni enotnosti in uvedbi decentralizacije in samouprave. Pozornost pa so namenili tudi takratni aktualni temi - praznovanju dvajsetletnice Majniške deklaracije, ki je že dodobra razburkala politični prostor v Dravski banovini. Ostro pa so protestirali tudi proti 'nahujskani drhali', ki je raztrgala državno zastavo.¹⁸

Po končani banovinski konferenci se je predsednik Petar Živković s člani vodstva stranke in gostitelji dr. Albertom Kramerjem, Ivanom Pucljem in drugimi predstavniki dravskega banovinskega odbora JNS z avtomobili odpeljal na turnejo po Notranjskem, Dolenjskem, Gorenjskem in Štajerskem. "*Da se še natančneje spoznajo s političnimi delavci po slovenskem podeželju*", kot so v napovedniku turneje zapisali v *Jutru*.¹⁹

Prvi dan se je vodstvo JNS na čelu s Petrom Živkovićem odpravilo na Vrhniko, Logatec, Rakek, Cerknico, Sodražico, Ribnico, Velike Lašče, nato pa so se vrnili v Ljubljano, kjer so prenočili. Naslednji dan so turnejo nadaljevali na Gorenjskem in se zaustavili v Vižmarjih, nadaljevali pot do Škofje Loke in se nato odpeljali v Kranj, od tam pa v Domžale. Po pisanju časnika *Jutro* so predsednika Živkovića in vodstvo JNS somišljeniki pozdravljali ob cesti z vzkliki, z mahanjem z rokami, z robci, s klobuki, ponekod pa je udeležence pričakala množica kolesarjev in konjenikov. Turneja je bila načrtovana tako, da so se na poti ustavljali v vseh večjih krajih, kjer so jih pričakali ugledni domačini iz vrst JNS in množice somišljenikov. Po zagotavljanju *Jutra* je bil sprejem v vseh krajih veličasten, vihrale so jugoslovanske zastave, govori gostov pa so bili pospremljeni z ovacijami.²⁰

Pisanje *Slovenca* o turneji vodstva JNS po Sloveniji je bilo seveda diametralno nasprotno. V članku, ki so ga naslovili "*Živkovićeve beg po Sloveniji*", so karikirali namene turneje voditeljev JNS in zadovoljno ugotovili, da so končno tudi v JNS spoznali, kako se je zmanjšalo število njihovih pristašev. Ti naj bi bili tako maloštevilni, da so predsednik Živković in strankini voditelji vsakega izmed njih osebno poznali. Turneja, ki so jo primerjali s potovanjem italijanskega maršala Pietra Badoglija²¹ po Abesiniji, je potekala po pisanju *Slovenca* po naslednjem scenariju: iz kraja, kjer je vodstvo JNS sedelo ob zakuski v zastraženi hiši kakšnega krajevnega veljaka, se je v naslednji kraj odpeljal izvidniški avto, ki je preveril ali je pot varna. Nato se je vodstvo posedlo v šest avtomobilov, ki so se v koloni odpeljali v naslednji kraj. Tudi pred kolono je vozil izvidniški avto, za njim v dveh avtomobilih spremstvo "*sa štapovima*", šele nato v preostalih avtomobilih politiki. Živkovićeve spremljevalci naj bi na shodih "*štapove*" s pridom uporabljali, ko so fizično obračunavali s političnimi nasprotniki. Pri *Slovincu* so se zelo čudili, zakaj *Jutro* v svojih visoko donečih poročilih ni objavilo nobene fotografije s turneje, ki bi do-

¹⁷ *Jutro*, 8. 6. 1937, str. 1, Petar Živković v Sloveniji; *Slovenski narod*, 7. 6. 1937, str. 1, Petar Živković v Sloveniji: Temelji, cilji in naloge JNS.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ *Jutro*, 8. 6. 1937, str. 3, Obisk borcev za jugoslovansko misel.

²⁰ *Jutro*, 8. 6. 1937, str. 2, Pot Petra Živkovića po slovenskih krajih.

²¹ <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/2WWbadoglio.htm>

kazovala njihove trditve, da so Živkovića povsod "*sprejemale silne množice, kole-sarji, pešci, dekleta z rožami in še fantje na konjih - pa nič slik*".²² Poročilo *Jutra*, so komentirali, da je pisano z bujno politično fantazijo v slogu fantazijskih romanov Karla Maya, ki tudi ni nikoli obiskal krajev, o katerih je pisal.²³

O poteku turneje vodstva JNS po Notranjskem in Gorenjskem so v *Slovenecu* zapisali še nekaj podrobnosti in v celoti demantirali pisanje *Jutra* o veličastnem uspehu le-te. Tako naj bi bil velik obisk v Velikih Laščah posledica zahteve Ivana Puclja, da so morali udeleženci srečanja pisno zagotoviti svojo udeležbo. V *Jutru* naj bi 'pozabili' zapisati, da so med govori udeležencev vzkliki "*Živijo Korošec!*" preglasili druge, tako da Živković ni mogel dokončati govora. Prav tako niso omenili, da je med udeleženci prišlo do fizičnega obračunavanja. Tudi zastave v Ribnici naj ne bi bile izobešene v čast prihoda Živkovića, temveč zaradi birme, ki je bila isti čas v kraju. Na splošno turneja po njihovi oceni naj ne bi bila deležna večje pozornosti in še med maloštevilnimi udeleženci so bili mnogi prisiljeni k udeležbi, saj so podjetniki iz vrst JNS grozili svojim zaposlenim z odpustom.²⁴

V *Jutru* jim seveda niso ostali dolžni in so pisanje *Slovenca* označili kot škodljivo in neresnično. Pisanje o demonstracijah proti predsedniku Živkoviću in njegovemu spremstvu na poti po Notranjskem, Dolenjskem in Gorenjskem so demantirali in ga označili kot popolno izmišljotino. Po pisanju *Jutra* je le v Velikih Laščah 'razgrajala' skupina šestih fantov, ki pa so bili odstranjeni.²⁵

Turnejo so v JNS nadaljevali na Štajerskem in se odpravili prek Trojan, Žalca in Celja na Ptuj, od tam pa v Ljutomer, kjer so prenočili. Tudi na Štajerskem so bili voditelji JNS, po *Jutru*, deležni veličastnega sprejema, v Žalcu celo s streli možnarjev, mesta pa so bila povsod okrašena z zastavami. V Ljutomeru so zjutraj gostom priredili promenadni koncert, nato pa so se odpravili proti Sv. Lenartu, ki jih je pričakal "*ves v zastavah in nacionalne politične voditelje je tudi tu pričakala velika množica ljudi*".²⁶

Po trditvah nacionalistov so v katoliškem taboru izdali navodila, da naj v vseh krajih, koder se je mudilo vodstvo JNS, pripravijo demonstracije. Toda med ljudstvom za demonstracije naj ne bi bilo odziva, zato so sklenili na vsak način onemogočiti napovedane sreske konference JNS v Mariboru, Konjicah in Celju. V ta namen so organizirali skupino okoli 60 katoliških 'akademikov',²⁷ ki so že sodelovali v demonstracijah v Ljubljani in so krenili v dveh avtobusih iz Ljubljane proti Mariboru. Demonstrantom naj bi bilo za sodelovanje obljubljeno denarno nadomestilo in dano zagotovilo, da se jim ni treba bati oblasti.²⁸

V Mariboru je potekala sreska konferenca JNS v hotelu Orel, kjer se je vodstvo stranke sestalo z delegati strankarskih organizacij iz mariborskega okrožja. V mestu ob Dravi se je konference udeležilo okoli 140 udeležencev. Sejo je odprl dr. Fran Lipold na njej pa so veljaki JNS imeli podobne govore kot v Ljubljani, Živković je govoril o namenu JNS, Banjanin o vtisih, ki so jih dobili v Ljubljani, dr. Kramer o Maj-

²² Slovenec, 9. 6. 1937, str. 3, Živkovičev beg po Sloveniji.

²³ Slovenec, 9. 6. 1937, str. 3, Novi roman.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Jutro, 9. 6. 1937, str. 2, Poročila o ljubljanskih dogodkih.

²⁶ Jutro, 9. 6. 1937, str. 2, Petar Živković na Štajerskem; Jutro, 13. 6. 1937, str. 2, Sestanek JNS na Ptuj; Jutro, 20. 6. 1937, str. 2, Še o ljutomerskem bivanju Petra Živkovića.

²⁷ Akademik - nekdanji izraz za študenta, visokošolca.

²⁸ Kramer, Junjski dogodki, str. 8.

niški deklaraciji, Popović pa o parlamentu in banovinskih samoupravah.²⁹ Med sestankom je prišla pred hotel skupina kakšnih 50 mladeničev s slovensko zastavo, ki so se pripeljali z avtobusom iz Kranjskega. To naj bi bili demonstranti - med njimi je bilo le nekaj domačinov - ki so sodelovali že v demonstracijah v Ljubljani. Med demonstracijami so razbili nekaj šip na hotelu, ko pa so zborovalci po končanem sestanku prišli na ulico, so se demonstranti umaknili v poslopje podružnice Zadrugne gospodarske banke. Ko so jih policijski stražniki potisnili v stran od hotela Orel, so se odpravili proti Narodnemu domu ter razbili šipe na sokolskih pisarnah. V demonstracijah naj bi imel pomembno vlogo mariborski podžupan Franjo Žebot, med demonstranti pa so opazili tudi konjiškega arhidiakona Franca Tovornika in bivšega ministra Ivana Vesenjaka. Po pisanju *Jutra* so vzbudile demonstracije med Mariborčani le pomilovanje saj je "pri odhodu mariborsko prebivalstvo po ulicah in zlasti na mostu čez Dravo izletnike iskreno pozdravljalo."³⁰ V kasnejši interpelaciji se je Albert Kramer pritoževal, da policija kot v Ljubljani tudi v Mariboru ni posredovala in zaščitila pristašev JNS, zato je "moralo nastopiti nekaj nacionalistov, da so razgnali junake".³¹

Slovenec je dogodke v Mariboru videl takole: takoj po začetku zborovanja so pred hotelom pričeli demonstranti vzklikati proti Živkoviću in JNS in jih zmerjati s fašisti. V dvorano so pričeli metati kamenje in jajca, udeleženci konference pa so jim vrnili z metanjem hotelskega inventarja. Konferenco so nadaljevali šele, ko je policija potisnila nekaj sto demonstrantov iz neposredne bližine hotela. Po zaključku konference se je vodstvo JNS, ob bučnih demonstracijah, s pomočjo policije odpeljalo proti Celju, ko so jih na Tržaški cesti demonstranti napadli s kamenjem. V Mariboru so se tudi po odhodu Živkovića nadaljevale demonstracije in policija naj bi še komaj obvladovala položaj. Ko je bila na obeh straneh 'kri že precej vroča', je mesto zajelo silovito neurje, ki je ohladilo pregrete glave. V Mariboru vest o prihodu Živkovića ni bila splošno razširjena, "šele ko je bil v mestu, so ljudje pričeli vreti skupaj, da dajo izraza svoji užaljenosti nad tako brezobzirnim izzivanjem JNS".³²

Iz Maribora so se voditelji JNS odpeljali v Konjice in se po pisanju *Jutra* po 'veličastnem sprejemu' odpravili še v Celje, kjer so jih pričakali 'nacionalni borci' iz mesta in okolice v dvorani hotela Union. "Z viharnim odobravanjem so pritrjevali govornikom, ko so Živković, Banjanin in dr. Andjelinović govorili o nalogah in ciljnih nacionalne politike in današnji politični situaciji v državi ter posebej v Sloveniji". Tudi v Celju je prišlo do demonstracij. V *Jutru* so zapisali, da so demonstrirali isti mladeniči kot v Mariboru - demonstranti pa naj bi se v Celje pripeljali z vlaki - pridružili pa so se jim Celjani in okoličani. Turneja JNS se je v Celju končala. Po pisanju *Jutra* je ob odhodu okoli 200 razgrajčev s kamenjem napadlo avtomobile, s katerimi so se voditelji JNS odpeljali v Zidani Most. Pri tem so se demonstranti spopadli z udeleženci zborovanja, tako da je avtomobilom komaj uspelo odpeljati iz mesta. Zidani Most je bil zadnja postaja Živkovićeve turneje, saj se je z večernim vlakom vrnil v Beograd. *Jutro* se je na koncu prispevka opravičilo bralcem, da so zaradi prekinjenih telefonskih zvez o turneji vodstva JNS po Sloveniji tega dne objavili le krajše poročilo, da pa je turneja vodstva JNS po Sloveniji dokazala, "da

²⁹ Slovenec, 9. 6. 1937, str. 3, Hude demonstracije proti Živkoviću v Mariboru.

³⁰ *Jutro*, 10. 6. 1937, str. 2, Zaključek Živkovićevega obiska v Sloveniji, V Mariboru; *Jutro*, 10. 6. 1937, str. 2, Beleške. Značilna poročila 'Slovenca'; Kramer, Junjski dogodki, str. 9.

³¹ Kramer, Junjski dogodki, str. 9.

³² Slovenec, 9. 6. 1937, str. 3, Hude demonstracije proti Živkoviću v Mariboru.

so ostale postojanke jugoslovanske misli močne in trdne in da jih preveva le še večja borbenost." O demonstracijah, ki so spremljale turnejo, so tega dne zapisali le: "Poskusi, da bi se ta pot motil, so dosegli prav nasprotni učinek".³³

V *Slovincu* so o dogodkih v Celju pisali: v 'knežjem mestu' sta organizirala sprejem vodstva JNS v Celjskem domu poslanec Ivo Prekoršek in krajevni predsednik JNS dr. Ernest Kalan, udeležili pa so se ga "množica uradnikov in drugih od bivše JNS odvisnih ljudi". Prvi avtomobil iz Živkovičevega spremstva je pripeljal po stranskih ulicah do platane pred Putnikovo poslovalnico in iz njega je "boječe poskočil tresočih nog bivši minister dr. Kramer in hitro skočil za platano". Ko se je prepričal, da ni nevarnosti, je 'junaško stopil v varno zavetje' Celjskega doma, ki ga je varovala celjska policija, okrepljena z ljubljanskimi oddelki. Po prihodu Kramerja so 'prihrumele' proti Celjskemu domu z vseh strani množice demonstrantov s slovenskimi zastavami pojoč slovenske pesmi. V *Slovincu* so se čudili, kako se je Petar Živković uspel mimo takšne množice sploh prebiti v Celjski dom? "*Vihar 5000 glave množice*", ki je vzklikala za demokracijo ter dr. Korošcu in proti Živkoviću, naj bi popolnoma onemogočil zborovanje. Medtem je nezadovoljstvo demonstrantov na trgu naraščalo, zato so zborovalci mednje vrgli petarde in jih tako skušali preplašiti, vendar brez uspeha. Množica razjarjenih demonstrantov je, po pisanju *Slovenca*, zaprla vse izhode iz Celjskega doma in Živkoviću onemogočila odhod, zato so organizatorji zborovanja poklicali rešilni avto, ki je z veliko hitrostjo privozil do stranskega vhoda doma, "ter še z večjo naglico odpeljal junškega predsednika JNS zdravega in čilega, a zelo prestrašenega in zbeganega, ki ga je vodstvo z združenimi močmi 'položilo' v rešilni avtomobil, ki je bil zdaj res rešilni". Zborovalci so ostali v domu še dolgo v noč, saj so množice demonstrantov vsak poskus izhoda pospremile z 'nalivom' gnilih jajc.³⁴

V *Slovincu* so v poročilu ob koncu turnee zapisali, da se je Živković lahko prepričal, kako Slovenci niso pozabili njegovega diktatorskega režima in fašističnih metod. V časnikih katoliškega tabora naj ne bi namenoma pisali o strahotah, ki jih je njegov režim storil nad Slovenci, ker ljudstvu niso želeli obuditi spomina na vse krivice. Namenoma naj bi v medijih tudi zamolčali potek same turnee, saj bi turnea lahko postala še mnogo bolj neprijetna, kot sicer: "*Le zmernosti in politični treznosti naših krajevnih političnih voditeljev se je treba zahvaliti, da ni nikjer prišlo do hujšega*".³⁵ V *Slovincu* so 10. junija objavili notico o Živkovičevi vrnitvi v Beograd, kjer je vodstvo JNS pozvalo svoje organizacije, naj predsednika pričakajo v čim večjem številu, pričakalo pa naj bi ga le okoli 20 študentov.³⁶ V časniku so z velikim veseljem komentirali domnevni manjši incident, ki se je dogodil ob vrnitvi Živkovića v Beograd. Pred postajo naj bi namreč Jovan Nenadović izjavil orožniku, ki ga je opozoril na nepravilno parkiranje: "*Jaz sem ustvaril to državo, jaz jo bom porušil!*"³⁷ Istega dne so v *Slovincu* objavili še sklepni komentar turnee JNS po Sloveniji in jo označili kot zadnji poskus propadle stranke, da bi si povrnila nekdanji vpliv in pridobila priljubljenost. Ob tem naj bi spretno izrabljali naključne okoliščine, kot: velesjem v Ljubljani, sokolsko tombolo na Rakeku, birmo v Ribnici, in te slavnosti v

³³ Jutro, 9. 6. 1937, str. 2, Petar Živković na Štajerskem; Jutro, 11. 6. 1937, str. 2, Člani vodstva JNS v Konjicah.

³⁴ Slovenec, 9. 6. 1937, str. 3, Živković beži v rešilnem avtu iz Slovenije.

³⁵ Slovenec, 9. 6. 1937, str. 3, Živković je zapustil Slovenijo.

³⁶ Slovenec, 10. 6. 1937, str. 2, Petar Živković se je vrnil v Beograd.

³⁷ Slovenec, 13. 6. 1937, str. 5, Živkovičev poslanec: "To državo bom porušil".

svojem tisku prikazovali kot slavnostne sprejeme JNS-jevskih politikov. V Slovincu so bili prepričani, da bi nacionalisti v primeru, če ne bi bilo nasprotnega tiska, svoje laži razširili doma in tujini, tako kot v času svoje vladavine. "*Ob tem potovanju se je pokazala tudi vsa zločinska nprav te garde, ki gazi vse, kar ji je na poti*",³⁸ je pisec zapisal v *Slovincu* še ne vedoč, da je turneja vodstva JNS v Sloveniji zahtevala smrtno žrtev.

"Akademik Rudolf Dolinar smrtna žrtev političnega sovraštva"³⁹

10. junija so v *Jutru* objavili komuniké Kraljeve banske uprave iz Ljubljane o uboju katoliškega 'akademika', t.j. študenta Rudolfa Dolinarja, v naslednjih dneh pa je bila vest objavljena tudi v večini drugih časnikov. V njem je banska uprava sporočala, da se je incident pripetil 8. junija ob 20. uri, ko je na državni cesti blizu Prihove okoli 15 pristašev JNS iz zasede napadlo dva avtobusa, ki sta vozila proti Celju pristaše JRZ, večinoma 'akademike'. Napadalci so bili oboroženi z revolverji, boksarji, noži in kamenjem. Napadeni so se uspeli obraniti, pri čemer sta bila dva lažje ranjena, ostali pa so jo odnesli le s praskami. Po odbitem napadu sta oba avtobusa nadaljevala vožnjo proti Celju, pogrešali pa so 'akademika' filozofa Rudolfa Dolinarja,⁴⁰ za katerega so domnevali, da so ga napadalci zajeli in odpeljali s seboj. Naslednjega dne je našla žandarmerijska patrulja Dolinarjevo truplo petdeset korakov od kraja napada. Dolinar je imel rane na glavi in po telesu udarce s topim predmetom. Ugotovljeno je bilo, da je napad organiziral in vodil Slavko Reja,⁴¹ urednik *Mariborskega večernika Jutra*, med napadalci sta bila tudi Miha Orožim, jurist iz Ljubljane, in Benc, trgovski pomočnik iz Maribora. Na kraj dogodka je odšla sodna komisija, poleg nje pa še 'organi policijskega oblastva' pod vodstvom upravnika policije v Ljubljani. Ob izdaji komunikeja so že aretirali Slavka Rejo, za ostale udeležence pa so izdali zaporna povelja.⁴²

Uboj Rudolfa Dolinarja in tragični dogodek so v *Slovincu* in drugem režimskem časopisu temeljito izrabili za politični obračun z JNS. Zapisali so, da ni več dvoma o 'uspehu' turneje JNS: "*Rezultat imamo sedaj v najotiplivejši in najpretrseljivejši obliki pred seboj: truplo akademika Rudolfa Dolinarja [...], ki je moral turnejo predsednika JNS plačati z življenjem.*" Tako naj bi vodja JNS prinesel v miroljubno slovensko deželo terorizem in neznosno politično stanje, ki je bilo rezultat političnega delovanja skupine, zbrane okoli Petra Živkovića. V celi državi se je pojavila bojazen "*ali se bomo znova klali*" in ali se bodo politična vprašanja ponovno začela reševati s krvjo. "*Mar je to ona 'demokracija', duh medsebojnega poštenega razpravljanja in predstavljanja skupnih državnih interesov nad pohlepi in strastmi posameznikov in posameznih strank in 'skupin', o katerem je govoril na shodu v Kazini gospod Petar Živković?*", so se spraševali v *Slovincu*. Ali se bodo politična nasprotja v državi ponovno reše-

³⁸ Slovenec, 10. 6. 1937, str. 5, Voditelji JNS potujejo.

³⁹ Slovenec, 11. 6. 1937, str. 3. Akademik Rudolf Dolinar smrtna žrtev političnega sovraštva.

⁴⁰ Rudolf Dolinar, rojen 11. 4. 1919 v Lučinah, občina Trata, srez Škofja Loka, študent filozofije, član Slovenskega katoliškega akademskega društva Danica.

⁴¹ Slavko Reja, novinar in urednik. Bil je član borbenih oddelkov Orjune in sodeloval v njenih napadalnih akcijah proti Tiskarni sv. Cirila v Mariboru leta 1923 in "orjunske morije" leta 1924 v Trbovljah. Zločini govore. Ljubljana 1937, str. 32; Darko Friš: Mariborski odbor Orjune in dogodki leta 1923. V: Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 946.

⁴² Jutro, 10. 6. 1937, str. 2, Incident pri Prihovi; Domoljub, 16. 6. 1937, str. 1, Akademik Rudolf Dolinar.

vala s krvavimi razpravami in terorjem, ki je državi že grozil z razpadom? Ali naj "bodeži in krogle" odločijo med pristaši unitaristične in centralistične ureditve ter zagovorniki obstoja treh enakopravnih narodov v državi? Prirediteljem turneje so očitali, da bi se lahko zavedali, kakšno negativno reakcijo bodo izzvali med slovenskim ljudstvom in da ima opozicija pod sedanjo vlado dovolj politične svobode in možnosti konstruktivno delovati pri reševanju političnih in gospodarskih vprašanj. Toda sama izvedba akcije je po mnenju *Slovenca* dokazovala, da najmanjši in med ljudstvom najslabše zakoreninjeni politični skupini, kot so označili JNS, ni šlo za nič drugega kot ustvariti vtis, da se pripravljajo na prevzem oblasti in vzpostavitev 'jugoslovanske demokracije'. Pod 'plašč demokracije' so se zatekli politiki, ki so bili največji podporniki nekdanje diktature, ki so zlasti v Sloveniji uvedli strahovlado, zatrli politične svoboščine in razjarili ljudstvo s poniževanjem in zatiranjem slovenske narodne zavesti, česar po mnenju *Slovenca* ni bilo mogoče kar pozabiti. Nikakor ni bilo mogoče pozabiti delovanja poslancev JNS na enem zadnjih zasedanj Narodne skupščine, ko so udrihali po "*ljudski stranki in pogrevali svoj slovenstvu sovražen jugoslovanski unitarizem*". Prav tako, po pisanju *Slovenca*, ni bilo mogoče pozabiti, kako so se slovenski politiki v JNS vedli ob dvajsetletnici Majniške deklaracije⁴³ in skušali zmanjšati "*njen dejanski globoki pomen za to, da smo postali neodvisen narod in kot tak po svoji svobodni volji in odločitvi ustvarili s Srbi in Hrvati skupno državo*" in v tej politični in kulturni skupnosti ostali enakopraven narod, so spraševali v *Slovincu*. Turneja vodstva JNS, ki je bila organizirana v skrajno napetem političnem ozračju, je pomenila navadno izzivanje. Kljub temu pa naj demonstranti proti JNS ne bi prekoračili meja demonstracij - za razliko od nasprotnikov, ki so se organizirali v borbene oddelke, ki so "*s pestjo in orožjem po glavah našega ljudstva demonstrirali svoj politični program*". JNS so pripisali vso moralno krivdo za tragičen konec turneje in svarili pred metodami, ki bi se povrnile v državo, če bi se avtorji tega političnega gostovanja vrnili na oblast.⁴⁴

V komentarju naslednji dan so v *Slovincu* ugotavljali, da je Dolinarjeva smrt dragocena, saj je Slovence kot Jugoslavijo opozarjala, da je na delu še vedno "*tista zločinska roka, ki z nepopisnim gnjevom streže po življenju tistih, ki bi želeli narodu priboriti mir, varnost, zadovoljnost, skratka lepšo prihodnost v naši domovini*". Nadalje so ugotavljali, da so se pri umoru Dolinarja pojavila imena, ki so sodelovala pri podobnih zločinih tudi v preteklosti, pri čemer jih niso vodili politični ideali, temveč je bilo njihovo gonilo nasilje in teror. Ti "*bolni izrodki družbe*" so instinktivno iskali politična gibanja, ki so se za dosego svojih ciljev posluževala sile - fašizma in komunizma, ki obožujeta silo in brezobzirno diktaturo, in v njih praviloma zasedali najvišja mesta. Takšni zločinski elementi so se v Sloveniji zbirali okoli JNS, vodstvo stranke pa bi se moralo po zločinu od njih distancirati - ali pa nositi soodgovornost za njihovo početje in zločine.⁴⁵

"*Zverinski napad in uboj*" 'akademika' Dolinarja so najostreje obsodili tudi v komunističnem časniku *Delavski list*. Za organizatorja napada, aretiranega Slavka Rejo, so zapisali, da je bil že leta 1924 med osumljenci za uboj rudarja Fakina v Trbovljah in da isti zločinci, ki so ubijali delavce, sedaj ubijajo slovenske 'akademie' in

⁴³ Glej opombo 7.

⁴⁴ Slovenec, 11. 6. 1937, str. 1, Ob padli žrtvi.

⁴⁵ Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Dragocena žrtev.

to samo zato, ker se borijo proti fašizmu.⁴⁶ Na plakatu SLG so sokrivdo za Dolinarjev umor pripisali tudi SLS, ker ni mobilizirala kmečkih množic, ki bi lahko s svojo številčnostjo preprečili izgrede "*JNSarjev izzivačev*", temveč je poslala 'v boj' samo dva avtobusa svojih študentov. Socialdemokrate pa so poučili, da bi se morali zavedati, da bodo pod fašizmom najbolj trpele ravno delavske množice. Bili so prepričani, da bi "*JNSjarski fašisti*" po prevzemu oblasti takoj razpustili vse svobodne sindikate, odvzeli delavcem svoboščine ter organizirali delavska in koncentracijska taborišča.⁴⁷

V socialdemokratski *Delavski politiki* piscem plakata SLG niso ostali dolžni in so jih označili kot levičarsko frakcijo, izšlo iz bivših pripadnikov JNS, ki je v turneji svoje nekdanje stranke JNS videla dobrodošlo priliko za samopromocijo. Drugi levičarji z akcijo niso soglašali, ker so videli v njej le podporo "*jeruzalemcem*", kot so imenovali pristaše JRZ. Le-tem pa se je zdela ideja imenitna, zato so izrinili levičarje in vzeli akcijo v svoje roke. Ker so imeli moč in sredstva, so opremili "*motorizirano brigado*", nabavili jajca in izvedli akcijo, ki pa je omogočila "*znanim orjunsko razpoloženim ljudem*", da so se tudi sami organizirali in tako je prišlo do "*bitke pri Prihovi*." Ob tem naj bi štiri frakcije širile propagando, "*bitka pri Prihovi pa bo imela v politični zgodovini Slovencev žalosten spomin*."⁴⁸

Rudolfa Dolinarja so v slovenskem delu JRZ oklicali za narodnega mučenika⁴⁹ in njegov pogreb spremenili v pravo vseslovensko katoliško manifestacijo. V cerkvi na Prihovi so pokojnemu Dolinarju postavili mrtvaški oder in ob njem častno stražo, ki so jo sestavljali člani Prosvetnega društva in učitelji iz Prihove in Čadrama. Naslednji dan pa so truplo pokojnika odpeljali ob zvonjenju cerkvenih zvonov v Konjice, kjer so v dvorani Okrajne hranilnice katoliška društva pripravila katafalk, obdan z venci, zelenjem in ovit v narodno zastavo.⁵⁰ V častni straži so sodelovali katoliški 'akademiki' iz Ljubljane. Vence je darovala mariborska mestna občina, mariborska Cirilova tiskarna, slovensko katoliško akademsko starešinstvo v Konjicah, JRZ v Konjicah in strankina centrala. Od pokojnika se je v Konjicah poslovila množica tržanov in okoličanov s pevskim zborom in godbo na pihala, kakor tudi štajerski politični vrh JRZ: dr. Josip Leskovar, Ivan Vesenjajk, Franc Hrastelj in vrsta konjiških političnih veljakov. Obredne molitve je vodil konjiški arhidiakon ob asistenci okoliških župnikov. Po pisanju *Slovenca* v Konjicah še ni bilo tako veličastnega in dostojanstvenega pogrebne obreda, ki mu je prisostvovalo več kot tisoč ljudi.⁵¹ V času pogrebnih svečanosti so bile trgovine v Konjicah zaprte, na večini hiš pa so na prošnjo katoliških društev izobesili črne zastave. Vendar pa v trgu niso uspeli preseči politične razdvojenosti, saj kljub pozivu vsi hišni lastniki črnih zastav niso izobesili, na ogorčenje časnika celo na občinski hiši ne.⁵²

⁴⁶ Delavski list, 15. 6. 1937, str. 2, Tolpa fašistov; Delavski list, 15. 6. 1937, str. 2, Fašisti hodijo z revolverji med slovensko delovno ljudstvo. V SLG so striktno ocenjevali JNS kot fašistoidno stranko.

⁴⁷ PAM, fond Antona Korošca, Živković jugoslovanski Franko na delu!, Plakat, izdali pristaši Slovenskega ljudskega gibanja.

⁴⁸ Delavska politika, 21. 6. 1937, str. 2, Doma in po svetu. O izvoru demonstracij proti Živkoviću.

⁴⁹ Slovenec, 12. 6. 1937, str. 1, Narodni mučenik Rudolf Dolinar; Mikuž, n.d., str. 451.

⁵⁰ Slovenec, 11. 6. 1937, str. 3, Akademik Rudolf Dolinar smrtna žrtev političnega sovraštva, Konjice ob krsti akademika Rud. Dolinarja.

⁵¹ Slovenec, 12. 6. 1937, str. 1, Narodni mučenik Rudolf Dolinar, Ganljivo in prisrčno slovo Konjičanov.

⁵² Slovenec, 12. 6. 1937, str. 1, Narodni mučenik Rudolf Dolinar, Slovo od Konjic.

Po pogrebnih svečanostih v Konjicah so krsto s pokojnikom z avtofurgonom odpeljali proti Celju, kjer so zagorele vse javne luči, javni lokali in pisarne pa so bili zaprti. V mestu se je pokojniku poklonila šolska mladina in več tisoč glava množica, ki je napravila 'špalir' od železniškega prehoda v Gaberju do Kralja Petra ceste. Občinstvo je imelo na prsih narodne zastave, ovite s črnino, ženske in dekleta pa so s šopki obsule mimovozeči avto s krsto. Na čelu sprevoda je korakala godba in igrala žalostinke, za njimi so stopali zastopniki fantovskega odseka v krojih in narodnih nošah z zastavo, ovito v črnino, za njimi dekleta v narodnih nošah in s šopki cvetja. Za avtomobilom so stopali predstavniki mestnih oblasti, akademskega starešinstva iz Celja in Maribora ter predstavniki katoliških društev. Pred krsto so korakali dijaki in 'akademiki', ki so nosili dva bela venca, kjer je pisalo: "*Slovenski žrtvi - Celjani*", na drugem pa "*Akademiku tovarišu - nedolžni žrtvi celjski slovenski katoliški akademiki in starešinstvo*". Žalni sprevod se je zaustavil pred magistratom, kjer so imeli zelo čustvene narodnostne govore predstavnik celjskih 'akademikov' Rado Hodžar, v imenu katoliškega starešinstva ravnatelj Mohorjeve tiskarne dr. Jakob Kotnik in v imenu akademske zveze Franjo Žebot.⁵³

Iz Celja so posmrtno ostanke Rudolfa Dolinarja odpeljali v Ljubljano. Po vaseh ob poti so zvonili cerkveni zvonovi, ljudje pa so se odkrivali in sklanjali glave. V Svetem Petru v Savinski dolini in na Vranskem sta tamkajšnja župnika blagoslovlila krsto ter pomolila z vaščani za Dolinarjevo dušo.⁵⁴

V Ljubljani so ustanovili 'Narodni odbor za pripravo pogreba', ki je pozval vse hišne posestnike, javne urade in korporacije, da razobesijo črne zastave,⁵⁵ in zaprosil vse trgovce in obrtnike in podjetja, ki so imela delavnice in poslovne prostore ob ulicah, kjer je potekal pogrebni sprevod, da v tem času zaprejo svoje prostore.⁵⁶ Pozivu, naj hišni lastniki v Ljubljani izobesijo črne zastave, se je pridružil tudi župan dr. Juro Adlešič,⁵⁷ ki je dal zastavo izobesiti tudi na zgradbi mestne občine. Nekateri hišni lastniki pa kljub vsemu pozivom niso sledili, saj zastave niso želeli izobesiti in niso priznavali, "*da je Rudolf Dolinar mučenik našega naroda*". Organizatorji so želeli, da pogreb ne izzveni samo kot katoliška manifestacija, temveč so ji želeli dati vseslovenski pečat, zato so 'neposlušnim' v *Slovincu* celo grozili: "*To si bomo zapolnili. Kdor apelira na naše ljudstvo, pa ne časti spomina njegovega mučeniškega sina, ni več vreden naše pozornosti*".⁵⁸

Tudi v samem katoliškem taboru so želeli animirati čim večje število ljudi, da bi se udeležili vseh obredov in svečanosti, posvečenih pokojniku. Katoliška društva so zato v časnikih pozivala svoje člane: "*Za vsakega katoliškega in slovenskega človeka ter posebno še za nas je to sveta dolžnost*".⁵⁹

Mrtvaški voz s posmrtnimi ostanki je zaradi velikega števila postankov na poti pripeljal v Ljubljano s triurno zamudo, kljub temu pa ga je pričakala množica ljudi. Katoliški 'akademiki' so pripravili mrtvaški oder "*svojemu po zločinski roki umor-*

⁵³ Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Vse mesto Celje se je zbralo ob krsti mlade slovenske žrtve.

⁵⁴ Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Od Celja do Ljubljane; Domoljub, 16. 6. 1937, str. 1, Akademik Rudolf Dolinar.

⁵⁵ Slovenec, 11. 6. 1937, str. 3, Gg. hišnim posestnikom v Ljubljani.

⁵⁶ Slovenec, 11. 6. 1937, str. 2, Trgovcem in obrtnikom; Slovenec, 12. 6. 1937, str. 3, Pogrebni sprevod danes ob 9 bo šel po temle redu in tehle ulicah.

⁵⁷ Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2. Dr. Juro Adlešič, Someščani!

⁵⁸ Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Ljubljana sprejme truplo slovenskega mučenika, Ljubljana v žalnih zastavah.

⁵⁹ Slovenec, 11. 6. 1937, str. 5, Odbor J.K.A.D. "Danice"; str. 3, Odbor J.K.A.D. "Zarje".

jenemu tovarišu" v Akademskem domu na Miklošičevi cesti.⁶⁰ Takoj ko so krsto s truplom prinesli v dvorano, so 'akademiki', tovariši pokojnega mladeniča, molili žalosti del rožnega venca za dušo pokojnika, nato pa so začeli prihajati ljudje kroit pokojnika - v *Domoljubu* so zapisali, da je bilo 12.000 ljudi,⁶¹ v *Slovincu* pa so število ocenili celo na najmanj 20.000.⁶² V Jutru so zapisali, da je pogrebni sprevod štel 1166 udeležencev,⁶³ senator Albert Kramer pa je v interpelaciji zapisal, da je bilo pogrebcev točno 1164 udeležencev.⁶⁴

Ob mrtvaškem odru je bila množica vencev, ki so jih poklonile politične in katoliške organizacije z napisi: "*Slovenskemu mučeniku, Žrtvi za slovenski narod, Našemu borcu*" in podobno.⁶⁵ V stolnici so katoliški možje in fantje imeli molitveno uro, zvečer pa je tiho žalno mašo daroval dr. Lambert Ehrlich. Akademsko zveza je z dovoljenjem škofijskega ordinariata naprosila vse župnije, da opravijo črno sveto mašo za pokojnim Dolinarjem.⁶⁶

Pogrebni sprevod se je začel v soboto ob 9.00 uri izpred Akademskega doma.⁶⁷ Organizatorji so udeležence opozarjali, da imajo kot katoličani in Slovenci sveto dolžnost, da brezpogojno ohranijo popolno disciplino in mir, "*zločin bo sodila pravica*".⁶⁸ V pogrebnem sprevodu so se za križem zvrstili: 'akademska' mladina, možje in fantje, uradni zastopniki akademskih društev, bogoslovci, duhovščina, sledil je voz s krsto, ovito v narodno zastavo, starši in sorodniki pokojnika, zastopniki oblasti in korporacij, nato pa ostali pogrebci.⁶⁹ Procesija je po ljubljanskih ulicah krenila proti stolni cerkvi, kjer so se črne maše udeležili tudi najvišji slovenski predstavniki JRZ ministra dr. Korošec in dr. Krek ter ban dr. Natlačen. Po maši je krenil žalni sprevod proti pokopališču sv. Križa (Žale), kjer je imel govor dr. Lambert Ehrlich. Po govoru so pogrebci molili očenaš za domovino in se mirno razšli.⁷⁰

Narodni odbor je na dan pogreba pozval vso slovensko katoliško skupnost, da organizira žalne spominske svečanosti, na katerih bodo počastili narodnega mučenika Rudolfa Dolinarja in s tem poudarili pomen njegove žrtve.⁷¹ V Mariboru so organizirali žalne slovesnosti še pred tem obvestilom. V mestu so izobesili črne zastave ali državne zastave s črnim trakom, v izložbah trgovin so imeli črno obrobene lepake, ki so pozivali meščane na žalovanje. Zvečer so imeli v stolnici mašo v Dolinarjev spomin.⁷²

Pogrebnemu sprevodu so se želeli priključiti tudi člani SLG - rudarji iz Trbovelj,

60 Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Ljubljana sprejme truplo slovenskega mučenika.

61 Domoljub, 16. 6. 1937, str. 1, Akademik Rudolf Dolinar.

62 Slovenec, 13. 6. 1937, str. 1, Mučeniško seme položeno v zemljo. Slovenska zemlja sprejela vase svojega sina Rudolfa Dolinarja. Na mrtvaškem odru.

63 Jutro, 15. 6. 1937, str. 2, O sobotnem pogrebu.

64 Kramer, Junjski dogodki, str. 20.

65 Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Ljubljana sprejme truplo slovenskega mučenika, Rudolf Dolinar na mrtvaškem odru v Akademskem zboru.

66 Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Ljubljana sprejme truplo slovenskega mučenika, Prošnja vsem župnim uradom.

67 Slovenec, 11. 6. 1937, str. 2, Pogreb rajnega Rudolfa Dolinarja. Red pri pogrebnem sprevodu.

68 Slovenec, 12. 6. 1937, str. 2, Ljubljana sprejme truplo slovenskega mučenika, Poziv udeležencem pogreba.

69 Slovenec, 11. 6. 1937, str. 2, Pogreb rajnega Rudolfa Dolinarja. Red pri pogrebnem sprevodu; Slovenec, 12. 6. 1937, str. 3, Pogrebni sprevod danes ob 9 bo šel po tem-le redu in teh-le ulicah.

70 Domoljub, 16. 6. 1937, str. 1, Akademik Rudolf Dolinar.

71 Slovenec, 13. 6. 1937, str. 2, Slovenskemu narodu.

72 Slovenec, 11. 6. 1937, str. 4, Maribor. Molitve za pokojnega Rudolfa Dolinarja; Slovenec, 13. 6. 1937, str. 5, Maribor spominu ranjkega Dolinarja.

Zagorja in Hrastnika z venci, vendar jim je policija to preprečila. V letaku, ki so ga ob tej priložnosti izdali, so v SLG to početje obsojali, prepričani, "da bodo zdrave sile v taboru SLS napravile konec temu, da se nekateri njeni voditelji pogajajo z JNS in ovirajo združitev vseh Slovencev proti fašističnemu unitarizmu."⁷³ V nasprotju s pričakovanjem, pa v taboru socialdemokratov z namero pripadnikov SLG, da se udeležijo pogreba, niso soglašali. V časniku *Delavska politika* so zapisali: "Kaj so imeli delavci iskati pri pogrebu pok. Dolinarja? Dolinar je padel ne kot žrtev demokracije, ampak kot borec za stanovščino, t.j. od klerikalizma propagirani fašizem, kakor se nam razodeva v sosednji Avstriji. Na tem ne izpremeni ničesar dejstvo, da je padel zaklan od orjunaške roke. Ako bi se tisti, ki so prinesli vence iz revirjev tega zavedali, bi si bili prihranili blamažo, da jih šele stanovski fantje morajo podučiti, da ne spadajo v njihove vrste."⁷⁴

V taboru JNS so v odgovor na katoliško manifestacijo ob pogrebu Rudolfa Dolinarja izdali letak, ki se je v Ljubljani in drugod po Sloveniji pojavil dan po pogrebu. V njem so zapisali, da pokojni Dolinar ni umrl od vboda z nožem, temveč da je bil tako pijan, da ni mogel obrniti glave in se je zadušil. Krivili so tudi njegove kolege, da so ga ranjenega kar pustili na njivi. V *Slovenecu* nad takim pisanjem niso mogli skriti ogorčenja in so liberalce primerjali s Kajnom, ki si izpira znamenje. "Umor leži na njih in ta se z lažnivimi letaki ne odpravi."⁷⁵ Že tako napeto politično ozračje v Sloveniji pa je postajalo še bolj napeto. Kljub temu so v *Slovenecu* ostali dovolj trezne glave, da so pozvali na prenehanje nasilja, ki ne vodi v demokratizacijo Jugoslavije, mladine pa ne vzgaja v duhu pravega demokratičnega mišljenja, ki zapoveduje, "da spoštujemo vsako pošteno in moralno utemeljeno politično in kulturno prepričanje."⁷⁶ V JNS so poskušali na vsak način omiliti uboj Rudolfa Dolinarja, zato so razširili vest, da je njegov oče Janez članom JRZ očital: "Vi ste ga tam ubili in ga kar v Ljubljani pokopljite. Jaz ne maram imeti z njim nič opravka". Užaloščeni oče Janez Dolinar je te govornice kategorično zanikal in zagrozil, da bo proti raznašalcem sodno ukrepal.⁷⁷

Preiskava o uboju Dolinarja je bila končana že po enajstih dneh in uprava policije v Ljubljani je sodišču izročila 21 osumljencev: Slavko Rejo, upravnika Mariborskega večernika Jutra iz Maribora, Viktorja Dugino, pomožnega delavca državnih železnic iz Maribora, Slavka Brajkoviča, pekovskega pomočnika iz Peker pri Mariboru, Josipa Bunca, slugo v pekarni Nabavljalne zadruga iz Maribora, Franca Klanjščka, ključavničarja državnih železnic iz Pobrežja pri Mariboru, Franca Kodriča, nezaposlenega zasebnega uradnika iz Radvanja pri Mariboru, Ivana Mlinarja, trgovskega slugo iz Maribora, Antona Parovana, pekovskega pomočnika iz Maribora, Filipa Primeca, ključavničarja državnih železnic iz Hoč pri Mariboru, Mirka Primeca, posestniškega sina iz Hoč pri Mariboru, Miroslava Rennerja, knjigoveza državnih železnic iz Maribora, Ivana Siliča, upokojenega policijskega stražnika in slugo pri Mariborskem večerniku Jutra iz Maribora, Draga Štancerja, krojaškega pomočnika iz Maribora, Ludvika Urbančiča, ključavničarja iz Maribora, dr. Milana Goriška, ml., odvetniškega pripravnika iz Sv. Lenarta v Slov. goricah,

⁷³ PAM, fond Antona Korošca, Živković jugoslovanski Franko na delu!, Plakat, izdali pristaši Slovenskega ljudskega gibanja.

⁷⁴ *Delavska politika*, 24. 6. 1937, str. 4, Proti krivim naukom in zablodam!

⁷⁵ *Slovenec*, 13. 6. 1937, str. 5, Kajni si izpira znamenje.

⁷⁶ *Slovenec*, 13. 6. 1937, str. 5, Opomin ob gmajni.

⁷⁷ *Slovenec*, 18. 6. 1937, str. 3, Oče našega Dolinarja proti lažem.

Ivana Beigotta, trgovca iz Sv. Lenarta v Slov. goricah, Mirka Korošca, odvetniškega uradnika iz Sv. Lenarta v Slov. goricah, Vinka Markeža, mehanika in šoferja iz Sv. Lenarta v Slov. goricah, Feliksa Neuwirta, šoferja iz Sv. Lenarta v Slov. goricah, Milana Orožna, pravnika iz Celja. Ivan Krajnc, mehanik iz Sv. Lenarta v Slov. goricah, in Hans Klug sta po dejanju pobegnila v Avstrijo, Krajnc pa se je kasneje predal organom pregona. Iz pisarne kraljeve banske uprave iz Ljubljane so sporočili, da je Viktor Dugina, član in odbornik mladinske organizacije JNS iz Maribora priznal, da je pokojnega Rudolfa Dolinarja zabodel z nožem v hrbet.⁷⁸

Proces proti enaindvajsetim obtoženim je potekal med 28. in 30. julijem 1937 na Okrožnem sodišču v Celju. Obtoženim so sodili, ker so v skupini napadli iz zasede z dolgimi kuhinjskimi noži, gorjačami, palicami, samokresi in nabranim kamenjem napadli ljubljanske 'akademike' in poškodovali potniški avtobus. Slavko Reja je bil obsojen na pet mesecev strogega zapora, Viktor Dugina na tri leta 'robije' in na izgubo častnih pravic za tri leta, Slavko Brajkovič, Josip Bunc, Franc Klanjšček, Franc Kodrič, Ivan Mlinar, Anton Parovan, Filip in Mirko Primec, Miroslav Renner ter Ludvik Urbančič so bili obsojeni na štiri mesece strogega zapora, Ivan Silič na tri mesece in pol strogega zapora, Drago Štancer na štiri mesece strogega zapora, Vinko Markež na pet mesecev strogega zapora. Sodišče je obtožene Milana Goriška, ml., Ivana Beigotta, Mirka Korošca Ivana Krajnc in Feliksa Neuwirta oprostilo.⁷⁹ Na razsodbo so se pritožili tako državni tožilec kot vsi obsojeni. Ponovno sojenje je bilo na kasacijskem sodišču v Zagrebu, ki je marca 1938 vse pritožbe zavrnilo.⁸⁰

Požig sokolskega glasbenega paviljona in demonstracije, ki so mu sledile

V noči iz 12. na 13. junij 1937 je zagorel glasbeni paviljon na telovadišču ljubljanskega Sokola. Naslednjega dne je prišlo v Ljubljani do manjših spopadov med nacionalisti in pristaši katoliškega tabora, ki so tudi to pot imeli v gumbnici razpoznavno slovensko trobojnico. V taboru JNS so znova napadli policijo, da je surovo ravnala z njenimi pristaši zaradi vzklikov "*Dol Korošec*" in "*Živela Jugoslavija*".⁸¹ V uradnem komunikeju banske uprave so za požig sokolskega paviljona obtožili nacionaliste, češ da "*so paviljon zažgali nasprotniki sedanjega režima in sicer z namenom, da bi odvrnili pozornost javnosti od uboja Dolinarja na drugo stran.*" V prvih izsledkih preiskave so ugotovili, da je takoj po začetku požara prišla na telovadišče skupina okoli 300 pristašev JNS, ki jih je vodil narodni poslanec Rajko Turk.⁸² V

⁷⁸ Zgodovinski arhiv Celje (dalje ZAC), Okrožno sodišče Celje, AŠ 131, Kzp 347/37, Predsednik sodišča dr. Vidovič Franc, V imenu njegovega veličanstva, 30. 7. 1930; Slovenec, 20. 6. 1937, str. 1, Objava banske uprave. Dugina Viktor, član in odbornik JNS v Mariboru priznal, da je zabodel akademika Dolinarja; Jutro, 20. 6. 1937, str. 2, Prihovski aretiranci izročeni sodišču.

⁷⁹ ZAC, Okrožno sodišče Celje, AŠ 131, Kzp 347/37/2, Predsednik sodišča dr. Vidovič Franc, V imenu njegovega veličanstva, 30. 7. 1930.

⁸⁰ ZAC, Okrožno sodišče Celje, AŠ 131, Kzp 347/37, Predsednik kasacijskega sodišča dr. Konda Jakob, V imenu njegovega veličanstva kralja, 15. 3. 1938.

⁸¹ Kramer, Junjski dogodki, str. 21 in 22.

⁸² Jutro, 14. 6. 1937, str. 1, Sokolski paviljon zgorel. Zločinska roka je zažgala paviljon na letnem telovadišču Ljubljanskega Sokola v Tivoliju; Slovenec, 15. 6. 1937, str. 3, Sokolski paviljon zgorel. Zločinska roka je zažgala paviljon na letnem telovadišču Ljubljanskega Sokola v Tivoliju, Slovenski narod, Uradno sporočilo o požigu sokolske lope; Slovenec, 17. 6. 1937, str. 2, Izjava dr. M. Kreka; Kramer, Junjski dogodki, Klerikalci besne dalje. Požig sokolskega paviljona, str. 21; Kramer, Junjski dogodki, str. 27 in 28.

nacionalnem taboru so nenavadno nagli prihod tako velikega števila svojih pristašev na kraj požara pojasnili s tem, da so bili le-ti v tem času v organizirani skupini na bližnjem ljubljanskem velesejmu, od koder so prišli pogledat, kaj se dogaja. Zanimiva je še ena okoliščina tega zločina: v času zažiga paviljona je v tem delu mesta zmanjkalo električne energije, tako da so lahko storilci neopazno pobegnili.⁸³

Narodni poslanec Rajko Turk je svojo povezavo s požarom v 'Izjavi', objavljeni v *Slovenskem narodu*, najostreje zanikal. Imel naj bi stotine prič, da je bil v času izbruha požara na ljubljanskem velesejmu in da je po začetku požara priteknel na telovadišče z množico, ki je "brez obzira na politično opredeljenost glasno obsojala gnusni akt napram plemeniti z državnim zakonom ustanovljeni ustanovi, kateri načeluje sam kralj Nj. Veličanstvo Peter II." Poslanec Turk je bil prepričan, da so ga vpletenosti v požig Sokolskega paviljona obtožili zaradi maščevanja, ker je posredoval pri navzočem upravniku policije, da naj izpusti aretirane osebe in ker mu je uspelo pomiriti razburjeno množico.⁸⁴

V Kramerjevi interpelaciji so se nacionalisti pritoževali, da so lahko njihovi časniki o dogodku objavljali le uradna sporočila banske uprave, medtem ko so časniki JRZ pisali o zločinskih izzivanjih JNS, češ da se začinja prava gonja proti sokolstvu.⁸⁵ Po požigu sokolskega glasbenega paviljona je banska uprava sestavila predlog, naj se sokolska organizacija v dravski banovini razpusti.⁸⁶ Položaj v banovini je bil resnično napet, ljudje so bili vznemirjeni in zbegani, zato so v *Slovenskem narodu* objavili opozorilo, da naj 'Sokoli' ohranijo mirno kri, saj bodo pri pristojnih posredovali "poklicani sokolski čimitelji".⁸⁷

Predstavniki Sokolov so bili zaradi tega 15. junija na sprejemu pri predsedniku vlade in mu pojasnili položaj sokolskih žup v Dravski banovini. Po pisanju *Jutra* se je Stojadinović strinjal z njihovim zagovorom in jim obljubil polno varstvo.⁸⁸ Sokoli so v bran svojega združenja organizirali velike manifestacije po celi Sloveniji, ki pa se niso posebej posrečile. Delno tudi zaradi tega, ker je v vodstvu sokolskih vrst že prišlo do delitve med levo in desno usmerjene.⁸⁹

"Živković, jugoslovanski Franko na delu"

Tako so v SLG naslovili plakat, ki so ga natisnili po koncu turneje JNS po Sloveniji. Čeprav so v taboru JRZ sodelovanje s pristaši SLG pri demonstracijah proti Živkoviću ostro zavrnilo in tudi preprečili njihovo prisotnost na Dolinarjevem pogrebu, so se njihovi člani aktivno udeleževali demonstracij (kljub policijskemu preganjanju) v "*tednu dni boja slovenskega ljudstva proti Živkoviću in proti fašistični JNS*". JNS je, po mnenju pristašev SLG, doživela na turneji po Sloveniji hud poraz. Ob tem so opozarjali, da JNS nikakor še ni pokopana, kar so dokazali z zahrbtnim umorom Dolinarja in požigom Sokolskega paviljona. Ti dogodki naj bi dokazovali, da so v JNS začeli s fašističnimi in terorističnimi akcijami po vzoru Hitlerja, ki je dal zažgati nemški parlament. Po mnenju članov SLG so bile te akcije "*uvod v fašistični*

⁸³ Jutro, 15. 6. 1937, str. 2, Požig sokolskega paviljona v Ljubljani.

⁸⁴ Slovenski narod, 17. 6. 1937, str. 1, Rajko Turk, Izjava.

⁸⁵ Kramer, Junijski dogodki, str. 28.

⁸⁶ Kramer, Junijski dogodki, str. 21.

⁸⁷ Slovenski narod, 17. 6. 1937, str. 1, Opozorilo.

⁸⁸ Jutro, 16. 6. 1937, str. 2, Sokoli pri predsedniku vlade.

⁸⁹ Mikuž, n.d., str. 451.

prevrat po vzgledu generala Franka v Španiji. Pred letom je nemški in italijanski fašizem z generalom Frankom pripravil in izvedel v Španiji fašistični udar. Danes pripravlja isti fašizem z generalom Živkovičem državni udar v Jugoslaviji". Bogati podjetniki iz vrst JNS, Westen, Woschnagg, Laurich, Kramar, Praprotnik in drugi, naj bi s tajnimi Hitlerjevimi agenti pripravljali tla Hitlerju in Živkoviću, ki je želel prevzeti oblast skupaj s pomočjo večstoletnih sovražnikov slovenskega naroda. V SLG so zahtevali razpust vseh fašističnih organizacij v državi: JNS, Zbora, ki ga je vodil Dimitrije Ljotić, in Jugoslovanske narodne stranke (Borbaše) Svetislava Hodžere in pozvali v skupni boj proti fašizmu, za svobodo, za demokracijo vsega javnega življenja, za svobodo tiska, govora, združevanja, za razpust Jevtićevega parlamenta, razpis tajnih svobodnih volitev in za politično in gospodarsko samoupravo slovenskega naroda v okviru Jugoslavije. V zunanji politiki so zahtevali prenehanje dvoličnosti zunanje politike in odločno naslonitev na blok protifašističnih, demokratičnih in miroljubnih držav.⁹⁰

Interpelacije

Iz zapisanega sledi, da je bilo politično dogajanje v juniju 1937 zelo razgibano. Slovenijo so pretresali banovinska konferenca JNS v Ljubljani in turneja vodstva stranke po slovenskih krajih, umor 'akademika' Rudolfa Dolinarja in požig sokolskega paviljona v Ljubljani, V juliju se je prerekanje iz Slovenije preneslo v Narodno skupščino in Senat v Beogradu. V obeh političnih taborih so interpelacije kar deževale. Slovenski poslanci JRZ so vložili več interpelacij in jih naslovili na različne ministre. Anton Kersnik je vložil interpelacijo na notranjega ministra "*radi bestialnega umora akademika Rudolfa Dolinarja iz zasede od plačane bande JNSarjev*". Na notranjega ministra sta vložila interpelacijo tudi dr. Koce zaradi državne zastave, ki so jo raztrgali trije pristaši JNS v Laškem, in Mihael Brenčič zaradi požiga Sokolskega doma in demonstrantov, ki so onemogočili gašenje. Rudolf Pevec je vložil interpelacijo zaradi požiga Sokolskega paviljona v Ljubljani na ministra za telesno vzgojo, poslanci dr. Andrej Veble, dr. Šemrov in Gajšek pa še eno interpelacijo na notranjega ministra zaradi širjenja "*klevetniških letakov proti predstavnikom državne oblasti*".⁹¹

Množico interpelacij so vložili tudi v taboru JNS. Rajko Turk na ministra za notranje zadeve zaradi požiga glasbenega paviljona na letnem telovadišču Sokola v Ljubljani in besedila komunikeja Kraljevske banske uprave Dravske banovine.⁹² Poslanec Milan Mravlje pa je vložil interpelacijo na predsednika vlade na ravnanje bana dravske banovine in šefa ljubljanske policije ob banovinski konferenci JNS v Ljubljani.⁹³ Senator iz vrst JNS dr. Albert Kramer je 8. julija 1937 v senatu vložil interpelacijo na predsednika ministrskega sveta dr. Milana Stojadinovića. Celotno besedilo interpelacije je dr. Kramer izdal v drobni knjižici v samozaložbi.⁹⁴

⁹⁰ PAM, fond Antona Korošca, Živković jugoslovanski Franko na delu!, Plakat, izdali pristaši Slovenskega ljudskega gibanja.

⁹¹ Slovenec, 3. 7. 1937, str. 7, Seja Narodne skupščine.

⁹² Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije, II redovan saziv za 1936/37 godinu, knjiga III, od 16. marta do 17. jula 1937 godine, Beograd 1937 (dalje Stenografske beleške), str. 186.

⁹³ Slovenec, 3. 7. 1937, str. 7, Seja Narodne skupščine; Slovenec, 4. 7. 1937, str. 7, Seja Narodne skupščine; Stenografske beleške, str. 187.

⁹⁴ Julijski dogodki v Sloveniji. Ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslo-

V odgovor na objavo interpelacije senatorja Kramerja so v JRZ izdali knjižico z naslovom *Zločini govore in v njej opisali "zgodovino nasilij slovenske JNS 1924-1937"*. V njej so najprej podrobno opisali politično pot Alberta Kramerja, nato pa našteli vse zločine nekdanjih slovenskih liberalcev - trboveljske umore, procese proti slovenskim kmetom in delavcem in vsa politična nasilja v zadnjih dvajsetih letih. Umor 'akademika' Rudolfa Dolinarja so pripisali "*stranki Orjuncev, nasilnežev in protidemokratov in sovražnikov slovenskega ljudstva*", kot so poimenovali JNS. Morilca Viktorja Dugino in glavnega organizatorja Slavka Rejo so označili za orjunca, slednjemu pa pripisali sodelovanje v orjunski moriji leta 1924 v Trbovljah.⁹⁵

Posledica interpelacij obeh političnih taborov je bila policijska preiskava, ki jo je naročil notranji minister dr. Anton Korošec.⁹⁶ Preiskava je pokazala, da so bili krivci za vse nemire, ki so pretresali Slovenijo v prvi polovici junija 1937, v taboru JNS. Drugačne ugotovitve glede na razmerje politične moči niti ni bilo pričakovati.⁹⁷

V JNS so skušali oživiti delovanje stranke že od februarskega kongresa 1936. V ta namen so nemoteno, bolj ali manj uspešno, organizirali turneje po celi državi (20. junija 1937 je vodstvo JNS z Živkovičem na čelu organiziralo veliko manifestacijo v Sarajevu),⁹⁸ na najostrejši odziv pa so nacionalisti naleteli ravno v Dravski banovini. Seveda se postavlja vprašanje, zakaj. V mariborskem časniku *Neodvisnost*, glasilu kmečko-delavskega gibanja, ki ga je povzel tudi *Slovenski narod*, so zapisali: "*Ta odpor izhaja predvsem iz vrst sedaj vladajoče stranke, ki vidi v stranki Petra Živkoviča svojega najnevarnejšega tekmeca. Če je taka ocenitev pravilna, ne bomo tu razpravljali. Zdi pa se nam vendarle čudno, da se je morala ravno v Sloveniji vršiti ta vroča bitka med pristaši JRZ in JNS. Če more v drugih krajih države Živkovič, usaj kar se tiče pristašev sedanje vlade, nemoteno zborovati, moramo logično sklepati, da se drugod ali podcenjuje ali pa da nima sedanja večina v drugih pokrajinah dovolj pristašev za organizirano akcijo proti javnim prireditvam Živkovičeve stranke. Z drugimi besedami bi to pomenilo, da ima sedanja vlada nekaj več pristašev samo v Sloveniji, kar je pa z obzirom na vsedrjavno obsežnost in pomen stranke JRZ vse premalo*".⁹⁹

O namenih turneje vodstva JNS v Sloveniji so se spraševali tudi v časniku *Slovenec*, ker da je bilo splošno znano, "*da 88% ljudi v Sloveniji pripada naši stranki, kakor tudi to, da Živkovič med Slovenci sploh nima svojih pristašev. [...] Zakaj je Živkovič sploh odšel v Slovenijo, če je bil Kramer že v naprej prepričan, da bo ta 'pohod' imel neljube posledice. Očividni namen tega pohoda je bil, da se narod izživja*".¹⁰⁰

Dejstvo je vsekakor, da so v JNS junija 1937 slabo ocenili politične razmere v Dravski banovini. Podcenjevali so moč vladajoče JRZ, ki je imela v Sloveniji vso

vanskim naprednim in nacionalnim postojankam, Ljubljana 1937, 44 strani; *Slovenec*, 17. 7. 1937, str. 2, Seja senata in skupščine. Senat.

⁹⁵ Zločini govore. Ljubljana 1937, 32 str.

⁹⁶ Jutro, 3. 7. 1937, str. 2, Živahna seja narodne skupščine. Interpelacije.

⁹⁷ PAM, fond Antona Korošca, Min. notr. poslov, Kabinetu g. min. notr. posl., G. banu drav. Ban. v Ljublj., Kr. Ban. upravi v Ljubljani, Kante Vladimir, Poročilo, 6. 6. 1937.

⁹⁸ Jutro, 21. 6. 1937, str. 1, Mogočen zbor JNS.

⁹⁹ *Neodvisnost*, 15. 6. 1937, str. 1, Po zadnjih demonstracijah v Sloveniji; *Slovenski narod*, 17. 6. 1937, str. 1, Politični obzornik, Odmev dogodkov preteklega tedna.

¹⁰⁰ *Slovenec*, 12. 6. 1937, str. 4, "Samouprava" o "izzivanju JNS po slovenski deželi".

oblast trdno v svojih rokah na eni strani in krepko precenili svojo moč na drugi. Ali je bila slaba politična ocena JNS posledica razburjenja v stranki, ker so si v vladajoči JRZ ob praznovanju dvajsetletnice Majniške deklaracije prilastili večino zaslug za nastanek Jugoslavije, ali morda kakšnih drugačnih političnih iger v državi?

V časniku Neodvisnost so o JNS in Živkoviću so ter politični prihodnosti stranke objavili: "Zanimiv je ta proces: najprej je Živković izgubil oblast in JNS; nato je JNS izgubila oblast, končno sta se našla v objemu oba faktorja avtoritativnega režima, toda brez oblasti, v želji, da si jo zopet priborita." In nadaljevali: "Po politični moči v narodu, po sposobnostih in po političnem pojmovanju, niti Živković, niti njegovi nimajo pogojev, da bi zopet dobili oblast v svoje roke..."¹⁰¹

Turneje JNS po slovenskih krajih junija 1937 lahko štejemo za enega zadnjih neuspešnih poskusov ponovno oživiti stranko. Na skupščinskih volitvah leta 1938 se je del JNS vezal na vladno listo Milana Stojadinovića, del pa na opozicijsko listo Vlada Mačka. Marca 1941 je stranka stopila v vladno generala Dušana Simovića in med drugo svetovno vojno sodelovala v begunskih vladah.¹⁰²

Darko Friš

"A WEEK OF STRUGGLE BY THE SLOVENE PEOPLE AGAINST ŽIVKOVIĆ AND THE FASCIST JNS". A TOUR BY PETAR ŽIVKOVIĆ AND THE LEADERSHIP OF THE YUGOSLAV NATIONALIST PARTY IN THE SLOVENE TOWNS IN 1937

S u m m a r y

Following the resignation by the Prime Minister Bogoljub Jevtić in June 1935, Dr Milan Stojadinović was given the mandate to form the government. The new government was formed by the members of the Main Committee of the Radicals, the Slovene People's Party and the Yugoslav Muslim Organisation. In August 1935, the former parties which entered the government founded a new all-national Yugoslav Radical Party (YRP).

Among the ministers of the new government was also Petar Živković, an army general who had played a prominent role in the former regimes. He was deposed from his ministerial post in March 1936, under the suspicion of being involved in a failed assassination attempt on the Prime Minister. Živković joined the considerably weakened oppositional Yugoslav National Party (YNP) which elected him president in June that year in the hope of regaining, under his leadership, its former power, reputation and the leading role in the country. The political struggle between the ruling YRP and the oppositional YNP also took place in Slovenia. There, the confrontation between the parties and their followers reached a climax in June 1937 when the YNP organised a provincial conference in Ljubljana. In the wake of the conference, which was accompanied by loud demonstrations by the opponents of the YNP, Živković and other leading members of the party began a tour of Slovene towns in the hope of strengthening the links with their political sympathisers and reviving the party's activity in Slovenia. However, the nationalists experienced the sharpest of rejections in all places. The party leadership had clearly ill-assessed the political climate in Dravska banovina, grossly underestimating the influence of the ruling YRP which held power in Slovenia firmly in its hands.

The *Slovenec* newspaper was convinced that, during their tour of Slovenia, the nationalists openly provoked their political adversaries, which resulted in a tragic event. On the last day of the tour, a young Slovene "academic" Rudolf Dolinar was killed near Prihova during the skirmishes between the followers of the both parties. The Slovene section of the YRP capitalised on the killing of their fellow member in the settling of accounts with their political adversaries. Dolinar was made into a national martyr and his funeral turned into a real all-Slovene Catholic manifestation which only added to their political superiority.

The YNP tour of Slovenia in June 1937 can be considered one of the last unsuccessful attempts to revive a party which split in two soon afterwards in 1938.

¹⁰¹ Neodvisnost, 19. 6. 1937, str. 4, Peter Živković.

¹⁰² Petranović, n.d., str. 210; F. Fi.: Jugoslovanska nacionalna stranka. Enciklopedija Slovenije 4, Ljubljana 1990, str. 338.

1.01
Prejeto 29. 6. 2005

UDK 001.89:32(436.7)"1938/1945"

Christian Promitzer*

Znanost in zločin - Inštitut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu (1938-1945)**

IZVLEČEK

V razpravi obravnava avtor nacistično znanstveno ustanovo "Südostdeutsches Institut" iz Gradca, ki je od 1938 leta pripravljala zasedbo slovenske Štajerske, in s tem obravnava sklop med znanostjo in zločini nacističnega režima. Inštitut je imel tako uporabno usmerjeno znanstveno kot obveščevalno vlogo. Njegove raziskave so se na začetku osredotočili na demografska in narodnostna vprašanja obmejnih območij pokrajine Štajerske, kasneje pa je s svojimi raziskavami podprl nacistično raznarodovalno politiko na slovenskem Štajerskem; njegov vodja Helmut Carstanjen je bil celo odgovoren za znaten del tamkajšnje hudodelske nemške narodnostne politike. Od nemškega napada na Jugoslavijo se je inštitut tudi ukvarjal s širšim prostorom jugovzhodne Evrope s posebnim pogledom na tamkajšnje nemške manjšine. Ker je arhivsko gradivo o "Südostdeutsches Institutu" pomanjkljivo, članek se metodološko naslanja na ocenjevanje njegovih publikacij. Na koncu zasleduje kariere posameznih člankov inštituta v povojni dobi.

Ključne besede: nacizem, druga svetovna vojna, znanost, raznarodovanje, vojni zločini, Gradec, slovenska Štajerska, Slovenci, jugovzhodna Evropa

ABSTRACT

SCIENCE AND CRIME - THE "SÜDOSTDEUTSCHES INSTITUT" IN GRAZ (1938-1945)

The article deals with the National Socialist scientific institution "Südostdeutsches Institut" ("Institute on Southeast Germanism") in Graz in order to throw light on the connection between science and the Nazi crimes. Since 1938 the institute prepared the occupation of Slovene Styria; its scientific approach was application-oriented, and it worked also as an intelligence service. In the beginning its studies concentrated on demographic and ethnic issues of the border regions of the county of Styria, with its studies it later-on supported the Nazi policy of denationalization in Slovene Styria; its chief Helmut Carstanjen was responsible for essential elements of the criminal German national policy executed there. Since the German attack on Yugoslavia the institute also dealt with the wider space of Southeast Europe with special regard to the German minorities there. Due to fragmentary archival sources on the "Südostdeutsches Institut" the article methodologically is based on the analysis of its publications. Finally, it follows the carriers of individual members of the institute in the post-war period.

Key words: National Socialism, Second World War, science, denationalization, war crimes, Graz, Slovene Styria, Slovenes, Southeast Europe

* Dr., Institut für Geschichte, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Karl-Franzens-Universität, A-8010 Graz, Mozartgasse 3, E-mail: christian.promitzer@uni-graz.at.

** Razprava je predelana in razširjena verzija članka "Täterwissenschaft - Das Südostdeutsche Institut in Graz", ki je objavljen v Mathias Beer/Gerhard Seewann (izd.), Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen - Inhalte - Personen. München 2004, str. 93-114.

Nekaj tednov po 13. marcu 1938, dnevu priključitve Avstrije k "Veliki Nemčiji", je bil v Gradcu, "mestu [nacistične] ljudske vstaje", ustanovljen Inštitut za jugovzhodno nemštvo ("*Südostdeutsches Institut*"). Do sedaj še ni bilo izdelane nobene sintetične analize delovanja te institucije, podatke o njej pa zasledimo v kratkih opombah v strokovni literaturi o znanosti v nacizmu,¹ o zgodovini nemške manjšine v Sloveniji oziroma Jugoslaviji² in o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji.³ Majhen del arhiva *Südostdeutsches Instituta* je bil skupaj z dokumenti obmejnegu urada pokrajine Štajerske ("*Gaugrenzlandamt*") ob koncu druge svetovne vojne prepeljan v Slovenijo in je v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru.⁴

1. Ustanovitev inštituta in njegova ideološka tradicija

Iz poročila iz leta 1943 je razvidno, da je bil *Südostdeutsches Institut* ustanovljen 8. aprila 1938. Veljal je sicer za znanstveno ustanovo, vendar ni bil del graške univerze, temveč je bil vključen v "samoupravo" upravnega aparata pokrajine Štajerske ("*Gauselbstverwaltung*").⁵ To institucionalno zvezo so vzpostavili z namenom, da bi *Südostdeutsches Institut* nudil na razpolago svoje ekspertize nacistične narodnostne politike na Štajerskem. Njegova naloga je bila spremljati politično dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji, pri čemer se je osredotočil na nemško etnično skupino. Inštitut je deloval tudi kot pomožni kolegij ekspertov za štajerske naciste, ki so se zavzemali za čim prejšnjo osvojitve slovenske Štajerske, katera je s sklenitvijo miru v St. Germainu leta 1919 pripadla Jugoslaviji. Po uradni delovni dolžnosti pa je *Südostdeutsches Institut* sodeloval pri posredovanju "poslanstva Nemcev iz Ostmarke kot ustvarjalcev kulture na jugovzhodu."⁶

Ustanovitve *Südostdeutsches Instituta* v Gradcu ne smemo pripisati le zemljepisni bližini jugoslovanske meje. To institucijo je bilo razumeti tudi kot izraz in vrhunec desetletne pokrajinske tradicije "narodnoobrambnih" zaščitnih društev na Štajerskem, katerih delovanje sega v čas narodnostnih bojev v Habsburški monarhiji. Že leta 1889 je bilo kot najpomembnejše združenje osnovano društvo "*Südmark*", ki je od začetka 20. stoletja naseljevalo protestantske družine iz nemškega

1 Michael Fahlbusch: Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die "Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931-1945. Baden-Baden 1999, (dalje Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik) str. 311.

2 Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, (dalje Biber, Nacizem in Nemci) str. 150, 282, 365, op. 91, str. 419, op. 49.

3 Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968 (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), str. 98, 758; isti, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945. Maribor 1980, (dalje Ferenc, Quellen) str. 9, 12-14, 31-35, 43, 84, 275-277; Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997 (dalje Žnidarič, Do pekla in nazaj); Tone Ferenc, Bojan Godeša: Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941-1945. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Ljubljana 2004, (dalje Ferenc/Godeša, Slovenci pod nacističnim gospostvom) str. 177-218.

4 Biber, Nacizem in Nemci, str. 282, 419, op. 49. Fond v Arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor nosi oznako "SODI".

5 Robert Mayer: Das Südostdeutsche Institut in Graz, seine Aufgaben und Arbeiten. V: Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien in der Deutschen Geographischen Gesellschaft, 1943, (dalje Mayer, Das Südostdeutsche Institut) str. 277-279; prim. tudi: Stefan Karner: Die Steiermark im Dritten Reich 1938-1945. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung. Graz 1994, str. 106.

6 Mayer, Das Südostdeutsche Institut.

rajha na jezikovno mešanih predelih nekdanje vojvodine Štajerske. To kolonizacijsko gibanje naj bi vzpostavilo jezikovno homogen koridor med mejo strnjenelega nemškega govornega območja in približno 15 km južneje ležečim spodnje štajerskim mestom Mariborom, ki je bilo sicer po večini nemško govoreče, vendar obdano s slovenskimi podeželskimi občinami.⁷

Z razmejčitvijo leta 1919 pa je takšen načrt propadel. Mesto Maribor je skupaj s pretežno slovensko govorečimi območji nekdanje vojvodine pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Leta 1925 se je v defenzivo potisnjen "*Südmark*" združil z narodnoobrambnim društvom "*Deutscher Schulverein*" in se poslej osredotočil na izvajanje obrambnih ukrepov proti "infiltraciji" slovenskih priseljencev z onstran meje. In ker je tostran državne meje bivalo čeprav številčno majhno, vendar strah vzbujajoče slovensko govoreče prebivalstvo, se je "*Deutscher Schulverein Südmark*" osredotočil na gradnjo ljudskih šol in gospodarsko pomoč na obmejnem območju.⁸

Društvo je v svojem glasilu "*Grenzland*" dokumentiralo položaj nemške manjšine v deželah naslednicah monarhije, pri čemer je bila pozornost usmerjena predvsem na Kraljevino Jugoslavijo. Po drugi strani pa so politične aktivnosti organizacij nenemških priseljencev v Avstriji spremljali sumničavo. V obdobju "krščanske stanovske države" (1934-1938), ko je nacistična stranka morala delovati v ilegali, je bila "*Deutscher Schulverein Südmark*" ena od redkih zakonsko dovoljenih organizacij, v kateri so bili lahko politično dejavni tudi člani te stranke. V tem času so kasnejši sodelavci *Südostdeutsches Institut*a objavljali prva pisanja v "*Grenzlandu*", v katerih so se v glavnem ukvarjali s položajem nemške manjšine v Jugoslaviji.⁹

"*Deutscher Schulverein Südmark*" je bil po priključitvi Avstrije k "Veliki Nemčiji" razpuščen. Svojo zgodovinsko nalogo je izpolnil, in je bil priključen k "Narodni zvezi za nemštvo v tujini" - VDA ("*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*"). Društveni časopis "*Grenzland*" je prenehal izhajati. Njegove naloge je prevzel mesečnik "*Volkstum im Südosten*", ki je izhajal na Dunaju pod vodstvom slikarja Felixa Krausa. Knjižnica društva pa je bila predana novo osnovanemu *Südostdeutsches Institut*u.¹⁰

⁷ Friedrich Pock: *Grenzwacht im Südosten. Ein halbes Jahrhundert Südmark*. Graz - Wien - Leipzig 1940; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 68-78; Eduard G. Staudinger: *Die Südmark. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914*. V: Helmut Rumpler/Arnold Suppan (izd.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1914*. Wien 1988, str. 130-154; Pieter Judson: *Versuche um 1900 die Sprachgrenze sichtbar zu machen*. V: Moritz Csáky/Peter Stachel (izd.), *Die Verortung von Gedächtnis*, Wien 2001, str. 163-174.

⁸ *Südweststeirisches Grenzland. Das Wirken des Deutschen Schulvereines Südmark im Raume von Soboth bis Kleinradl*. Graz 1937; Christian Promitzer: *Verlorene Brüder. Die Geschichte der zweisprachigen Region Leutschach im 19. und 20. Jahrhundert*. Neobjavljena doktorska naloga. Graz 1996, str. 251-258, 263; o "*Deutscher Schulverein*" in o "*Deutscher Schulverein Südmark*" prim. še: Werner Drobesh: *Der Deutsche Schulverein 1880-1914. Ideologie, Binnenstruktur und Tätigkeit einer (deutsch)nationalen Kulturorganisation unter besonderer Berücksichtigung Sloweniens*. V: *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum von Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Ljubljana 1995, str. 129-154; Sigrid Kiyem: *Der deutsche Schulverein "Südmark" 1918-1938*. Neobjavljena diplomatska naloga, Wien 1995.

⁹ Na splošno prim.: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 78-101; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 93-103.

¹⁰ Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*.

Agens movens inštituta je bil zgodovinar Helmut Carstanjen (1905-1991). Po naročilu VDA je že od leta 1928 v gradu St. Martin pri Gradcu organiziral politične tečaje za aktiviste nemške manjšine iz Jugoslavije. V istem letu je pod lažnim imenom opravil informacijsko potovanje po Spodnji Štajerski, pri čemer je izvedel privatno štetje nemške etnične skupine in novačil agente za VDA.¹¹ Leta 1930 je na graški univerzi promoviral z disertacijo "*Die bevölkerungspolitischen Verschiebungen in der Untersteiermark*" ("Narodnopolitični premiki prebivalstva na Spodnjem Štajerskem"). Delo sta aprobirala zgodovinarja Hans Pirchegger in Kurt Kaser. Medtem ko je nemško nacionalno usmerjen Pirchegger v svoji ekspertizi izpostavil le formalne pomanjkljivosti, je Kaser kritiziral sodobno zgodovinski del. Ta namreč izgublja "močno na značaju znanstvene obravnave in dobiva pečat nacionalno propagandnega pisanja."¹² Ker je nenatisnjen original izgubljen, se moramo zadovoljiti s predelano verzijo, ki je izšla pod psevdonimom Gerhard Werner leta 1935 v seriji "*Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde*" ("Raziskave k nemškemu deželoznanstvu in narodopisu") in nosi naslov "*Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*" ("Jezik in narodnost na Spodnjem Štajerskem"). Iz vidika tistega časa se je zdelo, da delo predstavlja inovativen pristop, ker povezuje zgodovino-pisne nastavke z metodami demografije in statistike. Kar se tiče uporabe statističnih podatkov ljudskih štetij se je Carstanjen nedvomno opiral na delo Richarda Pfaundlerja, ki je raziskoval nacionalna razmerja na Štajerskem na začetku 20. stoletja in ugotovil dolgoročen asimilacijski proces slovenskega prebivalstva.¹³ Ta proces je bil v Kraljevini Jugoslaviji prav nasproten, zaradi česar je Carstanjen jugoslovanskima ljudskima štetjema iz 1921 in 1931 očital manipulacijo in z dvomljivimi metodami poskušal ponovno preveriti ustreznost izhodiščnih podatkov in jih v korist nemškega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem dopolniti s podatki, ki jih je sam zbral leta 1928.¹⁴ S svojim zgodovino-pisnim prikazom pa se je Carstanjen postavil v tradicijo graškega zgodovinarja Arnolda Luschin-Ebengreutha, ki je po prvi svetovni vojni iz nemškega stališča ugovarjal razmejitvi v St. Germainu. Pri tem je Luschin izpostavil zgodovinsko vlogo lokalnega nemškega prebivalstva kot "kulturonosca", katero so sedaj Slovenci s svojo državno odcepitvijo zavrnil. Medtem ko je Pfaundler slovensko prebivalstvo Spodnje Štajerske še označeval tako, ga je Luschin opisal kot Nemcem prijazne "vindišarje", med katerimi bi se

¹¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 21 in 44; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 85. Iz doktorskih zapiskov Helmuta Carstanjena je razvidno, da med zimskim semestrom 1927/1928 in poletnim semestrom 1928 ni bil vpisan - prim. Archiv der Universität Graz, Doktoratsakt 1695/1930. Tam se nahaja tudi Carstanjenova vpisna knjiga, iz katere je razvidno, da je bil Carstanjen augsburške veroizpovedi in da je bil rojen v Gradcu kot sin zdravnika. Torej navedba nekega spodnještajerskega nacističnega, podana na zaslišanju na jugoslovanskem vojaškem sodišču leta 1945, ki priča o tem, da Carstanjen domnevno izvira iz spodnještajerskega kraja Ormož pod imenom Kostanjšek, ni pravilna - prim. Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 156, op. 88.

¹² Archiv der Universität Graz, Doktoratsakt, 1695/1930.

¹³ Richard Pfaundler (1906): *Die nationalen Verhältnisse in Steiermark am Ausgange des 19. Jahrhunderts*. V: *Statistische Monatsschrift NS XI* (1906), str. 401-430; isti, *Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks*. V: *Statistische Monatsschrift NS XII* (1907), str. 557-592; isti, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den deutschösterreichischen Alpenländern*. V: *Deutsche Erde* 11 (1912), str. 97-109; isti, *Die Staatsgrenze Österreichs in Steiermark*. Wien 1919 (*Flugblätter für Deutschösterreichs Recht* 2).

¹⁴ O Carstanjenovi disertaciji in o njegovih špekulacijah s številkami prim. tudi Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 21, 98; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 87; Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 320; Janez Cvirn: *Nemci na Slovenskem (1848-1941)*. V: "*Nemci*" na Slovenskem 1941-1955. Ljubljana 2002, str. 111-114.

našlo tudi mnogo slaviziranih Nemcev, ki so se razlikovali od pravih Slovencev na Kranjskem.¹⁵ Carstanjen je zaključil svojo argumentacijo s tem ko je trdil, da nemštvu naklonjena orientacija regionalnega slovenskega prebivalstva ne omogoča prištevanja Spodnje Štajerske le v okvir "nemškega kulturnega prostora" ("*deutscher Kulturboden*"), kot se je do takrat izražala nemško nacionalna stran, temveč celo v "nemški narodni prostor" ("*deutscher Volksboden*") kot "nemška obmejna krajina".¹⁶ Ta poskus parcelizacije prebivalstva Spodnje Štajerske na nemško govoreče, "vindišarje" in "narodno zavedne" Slovence moramo videti v luči bodoče napadalne politike tretjega rajha in je bila že vnaprej v skladu s politiko SS: priznati čim več "ljudskih drobcev" in s tem oslabiti narodnega sovražnika.¹⁷ V primeru Spodnje Štajerske naj bi bili ta "narodno zavedni Slovenci", ki so bili po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 določeni za izgon, medtem ko so bili "nemštvu prijazni vindišarji" določeni za ponemčenje.

Po teh dejstvih bo zanimivo izvedeti, ali obstajajo slovenske reakcije na Carstanjenovo monografijo in katere so. Recenzijo knjige je v *Geografskem vestniku* (letnik 1936/37) objavil slovenski polihistor Franjo Baš (1899-1967), po izobrazbi geograf in takrat v Mariboru banski arhivar ter vodja tamkajšnjega pokrajinskega muzeja. V njej je Carstanjena označil kot epigona nemško nacionalnih znanstvenikov. Med temi je Baš posebej imenoval političnega pisatelja in politika Bartholomäusa von Carnerija, geografa Viktorja Paschingerja in Roberta Siegerja ter zgodovinarje Hansa Pircheggerja, Luschin-Ebengreutha, kot tudi Ernsta Klebela.¹⁸ "Številna tovrstna dela ne podajajo v bistvu ničesar novega ter samo obnavljajo in izpolnjujejo" ideologijo predhodnikov. Njihovo hotenje je omejeno na poskus, da bi zgodovinsko dokazali "nemški značaj" in "nemško kulturno delo cerkve, plemstva in posebno meščanstva" in "nemško posestno stanje" na slovenskem Štajerskem.¹⁹ Baš je poudaril tudi neupoštevanje jezikovnih kriterijev pri Carstanjenu oziroma Wernerju:

¹⁵ Arnold Luschin-Ebengreuth: Die Zerreißung der Steiermark. Zwei Denkschriften. Graz 1921, še posebej str. 41-44. V tem sklopu je potrebno opozoriti na t. i. "vindišarsko teorijo", ki jo je izdelal koroški zgodovinar Martin Wutte; prim. Martin Wutte: Deutsch - Windisch - Slowenisch. Zum 7. Jahrestag der Kärntner Volksabstimmung. Klagenfurt 1927. Za širšo zgodovinsko ozadje te "teorije" prim. med drugimi Tone Zorn: Vloga "vindišarske" teorije na Štajerskem. V: Koroški koledar 1975, str. 54-63; Tom Priestley: Zur Rechtfertigung des Unentschuldbaren: Politische Manipulation ethnischer Bezeichnungen in Gebieten mit slowenischen Minderheiten in Österreich und Ungarn. V: Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten. Wien - Köln - Weimar 1997 (Zur Kunde Südosteuropas 2/23), str. 297-344; Christian Promitzer: Body, Race and the Border. Notes on a Paradigm of German National Thinking about the Slovenes. V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 2003, str. 597-608; isti, The South Slavs in the Austrian Imagination: Serbs and Slovenes in the Changing View from German Nationalism to National Socialism. V: Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe. New York - Oxford 2003, str. 183-215.

¹⁶ Gerhard Werner: Sprache und Volkstum in der Untersteiermark (Leipzig 1935) (Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde XXXI, 3), str. 161. O teoriji "nemških kulturnih in narodnih tal" glej Albrecht Penck: Deutscher Volks- und Kulturboden. V: Carl Christian von Loesch (izd.), Volk unter Völkern. Für den deutschen Schutzbund. Breslau 1925, str. 62-73 in Michael Burleigh: Germany turns eastwards. A study of Ostforschung in the Third Reich. Cambridge in dr. 1988, str. 26-29.

¹⁷ Prim. Götz Aly/Karl-Heinz Roth: Die restlos Erfassung. Volkszählen, Identifizieren, Aussondern im Nationalsozialismus. Berlin 1984 (Rotbuch 282), str. 10.

¹⁸ Prim. Franjo Baš: Werner Gerhard dr., Sprache und Volkstum in der Untersteiermark. V: Geografski vestnik XII-XIII, 1936-1937, str. 226-228, cit. str. 226.

¹⁹ Prav tam, str. 226.

"Načelno odklanja jezik kot določilo za pripadnost kaki narodnosti ter poudarja na podlagi predpostavke o geografski enotnosti nekdanje avstrijske vojvodine Štajerske raso, zgodovinsko skupnost in kulturno sožitje kot merilo za kritično opredeljevanje k posamezni narodnosti. S tem hoče postaviti štajerske Slovence v vrsto Kašubov, Mazurov, moravskih in gradiščanskih Hrvatov ter zgornjih Šlezijcev, ki naj bi skupaj s koroškimi "Vendi" zaključili na jugu vrsto 'jezikovno slovanskih, a narodnostno nemških' vzhodnih sosedov. Redka vrhnja plast izobražencev-Slovencev - tako hoče razlikovati avtor - nima z 'vendstvom' nikake etnične skupnosti. /.../. Tendenca Wernerjevega dela je po navedenem istovetna s predvojno avstrijsko ekspanzivnostjo preko Drave na jug in s povojno nemško iredento; metodično pomeni ta tendenca aplikacijo koroškega političnega in antropogeografskega nastopanja do Slovencev na Štajerskem, in sicer predvsem na podravske Slovence."²⁰

Tudi če se ne bi natančneje ustavljali pri pokrajinskih podrobnostih, ki jih obravnava ta kritika v zvezi s Carstanjenovimi zgodovinskimi dokazili, in ki vključuje tudi ovrednotenje zgodovinskih migracijskih gibanj, se je z Bašem potrebno strinjati, ko izrazi dvom v Carstanjenove trditve, da lahko fevdalizem na Štajerskem služi kot "dokaz nemške antropogeografske posesti Slov. Štajerske".²¹ Prav novejša raziskave so pokazale, da je problematično projicirati morderno nacionalno orientacijo prebivalstva v čas fevdalizma.²² Daleč bolj zanimiva je - današnjim spoznanjem prav tako odgovarjajoča - Baševa ugotovitev, da pojem "nemškega kulturnega prostora" ne počiva na objektivni podlagi:

"Iz nekdanjega političnega gesla se je do danes razvil znanstveni kulturno-geografski pojem. /.../. Tako je tudi Wernerjeva študija samo primer za narodnopolitično usmerjenost nemške iredente; kot taka išče zgodovinskih in zemljepisnih opor za potrditev opravičenosti pred- in povojnih nemških političnih ciljev ter ne podaja analize slovenještajerskega prebivalstva v antropogeografskem ali etnografskem smislu."²³

Temu je treba dodati, da je Carstanjen izrabil dejansko obstoječo negotovost med deli lokalnega podeželskega prebivalstva, ki se je nanašala na njihovo nacionalno usmerjenost in je izvirala iz neenotnega procesa slovenske *nation building* na slovenskem Štajerskem, ki je bil med leti 1848 in 1945 podvržen kar nekaj zgodovinskim spremembam. Kontakti z dejanskimi in potencialnimi "nemštvo naklonjenimi" med slovenskim prebivalstvom in nacistična propaganda o gospodarski obnovi Nemčije so tvorili podlago, na katero se je nekaj let kasneje lahko skliceval nacistični režim na slovenskem Štajerskem. Približevanje in prilagajanje nemški oblasti pa se je brez izjeme odigralo v okvirih strogo hierarhične sheme. Šele znotraj te se je posameznik moral dokazati in povzpeti do "pravega Nemca".

Da bi genezo tega sistema kolonizacije razumeli v vseh odenkih, je potrebno najprej pogledati nadaljnjo Carstanjenovo biografijo in mrežo, ki ga je etablirala. Kmalu po promociji svojega doktorata je Carstanjen skupaj z graškim geografom Ottom Maullom v časopisu za geopolitiko objavil revizionističen članek o avstrijskih "izmaličenih mejah".²⁴ Carstanjen je Maulla podpiral tudi pri osnovanju

²⁰ Prav tam, str. 226-227.

²¹ Prav tam, str. 227.

²² Prim. Ernest Gellner: Nations and nationalism. Ponatis. Oxford 1988.

²³ Baš, n.d., str. 228.

²⁴ Otto Maull/Helmut Carstanjen: Die verstümmelten Grenzen. V: Zeitschrift für Geopolitik, VIII, 1931, str. 54-63. O nadaljnjem Carstanjenovem publicističnem delovanju prim. Ferenc,

Alpenländische Forschungsgemeinschaft leta 1931 v Salzburgu.²⁵ To združenje je bilo del raziskovalne združbe "*Volksdeutsche Forschungsgemeinschaft*", ki je z osredotočenjem na narodnostna vprašanja pomagala pri znanstveni zasnovi nasilne politike tretjega rajha.

V sledečih letih je Carstanjen poskušal v nacističnem smislu vplivati na organizacije nemške manjšine v Jugoslaviji. V letih 1936 do 1938 je bil funkcionar VDA v Berlinu, zato je imel povezavo z Jugoslavijo preko graškega posrednika, geografa Manfreda Strake (1911-1990), ki je v teh letih v okvirih *Alpenländische Forschungsgemeinschaft* osnoval obveščevalni center, ki je anticipiral dejavnosti *Südostdeutsches Instituta*.²⁶ Straka je leta 1933 promoviral na graški univerzi pri Ottu Maullu z raziskavo o prometni geografiji Koroške.²⁷ Medtem je Carstanjen v Berlinu sodeloval pri široko zasnovanem podvigu - pri izdelavi karte "nemškega jezikovnega in ljudskega prostora".²⁸

Straka je bil kratek čas prvi vodja *Südostdeutsches Instituta*, vendar ga je kmalu nasledil Carstanjen.²⁹ Carstanjen in Straka sta zbrala množico znanstvenih sodelavcev iz Gradca in tudi iz nemške manjšine v Jugoslaviji, med njimi univerzitetnega docenta Hermanna Iblerja (1905-1986) s pravne fakultete, ki je pripadal Varnostni službi SS, geografa dr. Walterja Schneefuša (1899-1958) in dr. Wilhelma Sattlerja, kartografskega inženirja Walterja Neunteufela, kot raziskovalca nemštva poznane slavonskega Nemca dr. Andreasa Lutza (1876-1950) in Berlinčana dr. Herberta Otterstädta (1912-1964). Večina imenovanih je bila dejavna publicistično in v primeru Lutza tudi posvetovalno.³⁰ Inštitut je imel tudi statističnega referenta (Heinz Braumüller), rasnega referenta (dr. Walter Walluschek-Wallfeld, ki je leta 1944 kot vojak padel), tiskovnega referenta (Josef Tutter) in referenta za izobraževanje (Michael Strobl).³¹ Zaradi dejavnosti znanstvenih sodelavcev je bil *Alpenländische Forschungsgemeinschaft*, s katerim je *Südostdeutsches Institut* sodeloval, za območje Štajerske opuščen.³² Po drugi svetovni vojni so slovenski eksperti poskušali rekonstruirati notranjo razčlenjenost *Südostdeutsches Instituta*. Ugotovili so, da je znanstvena dejavnost potekala v oddelku "knjižnica-arhiv" ("*Bücherei-Archiv*"). Oddelek "*Varia*" pa je bil podrejen varnostni službi SS, saj so tu izvajali

Nacistična raznarodovalna politika, str. 88; Janez Cvirn: Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinske pisje o Nemcih na Slovenskem (1848-1941), V: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, str. 72.

²⁵ Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 299.

²⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 53, 61, 88, 113; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 85-91; Arnold Suppan: *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien - München 1996, str. 1002-1004; Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 274, 311, 332 - prim. *Die geographischen Dissertationen der Universitäten Graz, Innsbruck, Wien 1918-1940*. Wien 1940 (*Geographischer Jahresbericht aus Österreich XX*), str. 14.

²⁷ *Die geographischen Dissertationen der Universitäten Graz, Innsbruck, Wien 1918-1940*. Wien 1940, (*Geographischer Jahresbericht aus Österreich XX*), str. 14sl.

²⁸ Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 158.

²⁹ Prav tam, str. 311 in 319, 661. Iz navedb Fahlbuscha ni jasno razvidno, ali je Straka vodenje inštituta predal zaradi prostovoljnega odhoda v vojsko ob izbruhu vojne ali se je to zgodilo prej. Po vojnem pohodu na Norveško se je ponovno razorožil in se vrnil nazaj na inštitut; prim. Gerhard Pferschy: *Nachruf Manfred Straka*. V: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 1990, (dalje Pferschy, *Nachruf Manfred Straka*) str. 303-306, posebno 304.

³⁰ Imena teh sodelavcev so vzeta iz sledečih virov: Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*, Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 98; Ferenc, *Quellen*, str. 275. O Iblerjevem članstvu prim.: *Arhiv Muzeja narodne osvoboditve, Maribor, SODI - Graz*, f. 2, 11. 6. 1940.

³¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 134, 758.

³² Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 258, 311, 661.

izključno dejavnosti, ki niso bile namenjene javnosti, zlasti vohunstvo v Jugoslaviji.³³ *Gauleiter* Sigfried Uiberreither je v začetku leta 1939 vzel inštitut iz pristojnosti kulturnega referata (Oddelek za vzgojo, izobraževanje, kulturno in družbeno skrb, *Abteilung für Erziehung, Volksbildung, Kultur- und Gemeinschaftspflege*) in ga izročil v pristojnost *Gaugrenzlandamta* (za Narodnostna vprašanja in skrbstvo za obmejno območje, *Volkstumsangelegenheiten in Grenzlandfürsorge*), ki ga je vodil gradiščanski SSovec Anton Dorfmeister. Tako je bil *Südostdeutsches Institut* v zadnji instanci podrejen državnemu ministrstvu za notranje zadeve.³⁴ S tem je bilo zagotovljeno, da so se lahko politične službe - še posebno varnostna služba - posluževale znanstvenega aparata *Südostdeutsches Instituta*. Pri tem pa je težko reči, kje so se končale pristojnosti *Gaugrenzlandamta* in kje so se začele pristojnosti *Südostdeutsches Instituta*. Carstanjen se tako pojavlja v aktih Muzeja narodne osvoboditve kot vodja *Südostdeutsches Instituta*, kot član *Gaugrenzlandamta* ali kot pokrajinski akcijski vodja urada *Volksdeutschen Mittelstelle*, ki je navezoval Nemce na Spodnjem Štajerskem na rajh.

Poleg knjižnice so na inštitutu vzpostavili tudi časopisni arhiv jugoslovanskega tiska. Časopisne izvlečke so prevajali v nemščino oziroma delali izvlečke v nemškem jeziku in jih posredovali na strankine urade ter na zunanje ministrstvo. Poleg tega so s pomočjo informacij zaupnih oseb iz Jugoslavije sestavljali tajna poročila, ki so jih prav tako posredovali dalje.³⁵ Glede na publicistično dejavnost so bila v ospredju dela, ki so služila "praktičnemu ukvarjanju z jugovzhodnim nemštvom" in tista, ki jih je izdal Carstanjen v knjižni seriji v okviru *Südostdeutsches Instituta*. O tem so posamezni sodelavci inštituta - Carstanjen, Straka, Sattler, Ibler, Lutz - napisali prispevke za "*Handwörterbuch für das Grenz- und Auslandsdeutschtum*". Sodelavci *Südostdeutsches Instituta* bi morali poskrbeti tudi za predavanja o "jugovzhodnem nemštvu", ki so jih organizirali v povezavi z graško univerzo. Voditi bi morali tečaje in delavnice o vprašanih "jugovzhodnega nemštva" ter zagotoviti material za radio in film, ki sta delo inštituta ponesla v javnost.³⁶

Tematsko in pretežno tudi časovno se da delo *Südostdeutsches Instituta* razčleniti v tri točke:

- 1) Narodna in demografska vprašanja obmejnih območij s Kraljevino Jugoslavijo v letih 1938-1939.
- 2) Načrtovanja in ekspertize za osvojitve Spodnje Štajerske, znanstvena dela o tej pokrajini in praktične dejavnosti v okvirih zasedbene oblasti po aneksiji v letih 1940-1943.
- 3) Študije o nemški etnični skupini v bivši Jugoslaviji in znanstveno udejstvovanje z jugovzhodno Evropo od leta 1940.

³³ To izhaja iz nekega dokumenta, prim.: Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Severni oddelek, šk. 65, mapa 629, zvezek 3. V dokumentu so navedeni tudi oddelki za gospodarstvo, socialo, preskrbo, mladino, šport in ženske. Ti so bili verjetno podrejeni neposredno *Gaugrenzlandamtu*.

³⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 160, op. 150.

³⁵ Biber, Nacizem in Nemci, str. 173, 187, 226, 244, 248, 276; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 311.

³⁶ Mayer, Das Südostdeutsches Institut; Biber, Nacizem in Nemci, str. 150.

2. Narodna in demografska vprašanja obmejnih območij s Kraljevino Jugoslavijo

V poletnih mesecih leta 1938 je 18 študentk in študentov graške univerze v okviru terenskih vaj raziskalo šest štajerskih občin ob nemško-jugoslovanski meji v okolici trga Lučane/Leutschach in to z geografskega, etnografskega, medicinskega in demografskega vidika ter z vidika "rasne znanosti". Izsledke raziskave so zbrali v hektografiranem spisu pod naslovom "Vitalna vprašanja obmejnega prebivalstva, raziskana na štajerski južni meji", ki je obsegal 348 strani in je bil razdeljen v štiri zvezke. S tem delom so avtorji sodelovali tudi na "Državnem poklicnem tekmovanju nemških študentov 1938/39" ("*Reichsberufswettkampf der deutschen Studenten 1938/39*").³⁷ Lahko domnevamo, da to multidisciplinarno skupinsko delo ni bilo odvisno samo od lastne iniciative študentov geografije, zgodovine, narodopisja, državoslovja in pravnih ved, saj je bilo k delu istočasno pritegnjenih nadaljnjih 50 sodelavcev in poleg tega še Inštitut za higieno z graške univerze. V uvodu je govora le o "različnih osebnostih, ki imajo neposreden interes do dela".³⁸ Na osnovi kopije študije, ohranjene v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, je bilo naknadno dognano, da naj bi bilo to delo izvršeno "po naročilu S[ü]d[ö]st[ö] D[ö]st[ö] Instituta".³⁹ Zdi se, da tudi ni bilo naključje, da je ministrstvo za notranje zadeve konec leta 1938 dalo štajerskemu *Gaugrenzlandamtu* na razpolago 30.000 nemških mark za raziskavo obmejnih območij z Jugoslavijo in Madžarsko. Dorfmeister je kot vodja *Gaugrenzlandamta* pri ministrstvu za notranje zadeve vztrajal, da naj bi študentje graške univerze za območje okrog Lučan izdelali kar najbolj natančne nacionalne, gospodarske in socialno politične katastre.⁴⁰ Ti študenti so lahko bili le člani že omenjene ekipe "Državnega poklicnega tekmovanja".

Da je bilo delo dejansko izdano po naročilu *Südostdeutsches Instituta* oziroma je njegov nastanek ta inštitut vsaj navdihnil, napeljuje še ena okoliščina. V obmejnih občinah kraja Lučane je namreč živel znaten delež slovensko govorečega prebivalstva. Po eni strani je bilo to prebivalstvo avtohtono, po drugi strani pa je bilo sestavljeno iz priseljencev iz Jugoslavije. Težišče raziskave naj bi tvorila govorno mešana občina Klanci/Glanz, kjer so življenjska območja celokupnega prebivalstva ugotovili s pomočjo vprašalnika, njihova posestva ocenili s pomočjo zemljiških knjig, njihove demografske lastnosti pa s pomočjo cerkvenih matičnih knjig. Poklicni zdravniki so preiskovali dojenčke in otroke, osumljene, da so okuženi s tuberkulozo in "psihiatrično izstopajoče". To ravnanje je doseglo vrhunec v "rasno znanstvenem" prispevku, kjer je bil "slovenski (vindišarski) tip" opisan kot temnolas in temnook ter majhne postave, v življenjskih navadah pa izkazuje "pomanjkljivo higieno, dvoličnost, prekanjenost (nagnjenost k krivoprisežništvu)".⁴¹

³⁷ Lebensfragen der Grenzbevölkerung, untersucht an der steirischen Südgrenze. Arbeit im Reichberufswettkampf der deutschen Studenten 1938/39, 4. zv., prim. Steiermarkisches Landesarchiv Graz (Štajerski deželni arhiv v Gradcu), rokopisi 1858 in L 215 (dalje Lebensfragen). Ostali deli naloge so na razpolago v graški Univerzitetni knjižnici pod signaturo II 199142. "Vodja ekipe" študentov je študijo predstavil tudi javnosti - prim. Willi Schüller: Grazer Studenten an der Südgrenze des Reiches. V: Volkstum im Südosten, 1, 1939, str. 100-105.

³⁸ Lebensfragen, str. 4sl.

³⁹ Steiermarkisches Landesarchiv Graz, rokopis L 215, naslovna stran.

⁴⁰ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 100, 161, op. 159.

⁴¹ Lebensfragen, str. 150sl.

Avtorji študije ugotavljajo, da se sicer med lokalnim slovenskim prebivalstvom ne da najti predstavnikov narodno zavednih Slovencev temveč le Nemcem naklonjene "vindišarje",⁴² kljub temu pa jih skrbi, da se "dejavnost pronemških nazorov" ne bi izkazala kot zadostna pri podpiranju ponemčevalnih ukrepov. Obstajala bi namreč nevarnost, da bi ljudi prepoznavali kot Nemce, "ki to biološko niso."⁴³ Navzočnost slovenske populacije v obmejnem pasu z Jugoslavijo ogroža njegovo primernost v smislu "mejnega okopa in izhodiščnega položaja" in tudi v smislu "centrov širjenja političnega vpliva", ki naj bi bil potreben za "ponovno ponemčenje izgubljene nemške krvi" na Spodnjem Štajerskem.⁴⁴ Zategadelj je bilo nujno potrebno "preprečiti vsako nadaljnje priseljevanje iz Jugoslavije". Predlagali so celo, da je treba "manjvreden človeški material kar se da hitro odstraniti".⁴⁵ Karl Fraiř, eden od organizatorjev pred prvo svetovno vojno uspele naselitve nemških družin v koridor med Mariborom in jezikovno mejo, je konec leta 1938 štajerskemu gauleiterju predstavil istoveten predlog, ki je vseboval "etnično čiščenje" slovensko govorečega prebivalstva s območja celotnega obmejnega pasu. Ta pobuda je bila predana *Südosddeutsches Institutu* v nadaljnjo obdelavo.⁴⁶

Izsledke študentskega dela je vodja ekipe predstavil na delavnem srečanju *Südosddeutsches Instituta*, ki ga je sklical Helmut Carstanjen, in je potekal julija 1939 v St. Martinu pri Gradcu. Ob tej priliki so bili predstavljeni tudi drugi pregledi nemškega "narodnostnega dela" v obmejnih predelih pokrajine Štajerske, sosednjih deželah in v jugovzhodni Evropi (Spodnja Štajerska, Slavonija, celotna Jugoslavija, Slovaška, zahodna Madžarska, romunski Banat, Dobrudža, Bukovina in celotna Romunija).⁴⁷

Leta 1939 je *Gaugrenzlandamt* terjal od ministrstva za notranje zadeve dodatna finančna sredstva za delovanje na štajerskih obmejnih območjih, od tega 100.000 nemških mark za *Südosddeutsches Institut*. Te zahteve so se zviševale nepretrgoma do leta 1941, deloma so bile tudi izpolnjene.⁴⁸ Na podlagi teh sredstev je kartografiranje obmejnih štajerskih predelov doseglo znaten napredek. Leta 1939 je Walter Neunteufel objavil prispevek o "Rasnih premikih prebivalstva v nemško-slovensko-madžarskem obmejnem prostoru", torej v širši okolici Radgone, kjer je s pomočjo analiz ljudskih štetij ugotovil "slovensko infiltracijo" - podobno kot pred tem ekipa študentov z njihovo raziskavo. Pozneje je Neunteufel v knjižni zbirki *Südosddeutsches Instituta* skupaj z Manfredom Strako in Heinrichom Kunnertom predstavil dve jezikovni karti nekdanje avstrijske zvezne dežele Gradiščanske, ki je bila leta 1938 razdeljena na pokrajini Niederdonau in Štajerska. V spremnem tekstu je po eni strani nakazal na "ogroženost" nemškega večinskega prebivalstva s strani etničnih manjšin Hrvatov, Madžarov in Romov, po drugi strani pa je povzdigoval kulturne dosežke lokalnega "nemštva".⁴⁹ Ta dela bi lahko bila v povezavi

42 Prav tam, str. 60, 70, 307, 313-317.

43 Prav tam, str. 324, 326.

44 Prav tam, str. 294, 329, 339.

45 Prav tam, str. 80-91 in 340-343.

46 Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SODI, mapa SOInštitut v Gradcu, Korespondenca Gaugrenzlandamt I-III, St. Johann ob Hohenburgu, 28. 11. 1938.

47 Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SODI - Graz, f. 1.

48 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 101.

49 Walter Neunteufel: Blutmäßige Bevölkerungsverschiebungen im deutsch-slovenisch-madjarischen Grenzraum. V: Blätter für Heimatkunde 17 (1939), str. 57-66. Walter Neunteufel/Manfred Straka: Eine Sprachenkarte des steirischen Burgenlandes. Graz [1941], (Das Joanneum: Schriften des

s predhodnimi prizadevanji organizacije *Volksdeutsche Mittelstelle*, ki je želela precizirati takratne narodnostne karte.⁵⁰ Na podlagi teh sta Straka in Neunteufel ocenila tudi statistične rezultate ljudskih štetij medvojnega obdobja na Koroškem.⁵¹

Leta 1940 je Herman Ibler po naročilu *Südostdeutsches Instituta* napisal hektografski spis "Južna meja rajha na Štajerskem. Posiljevana pravica do samoodločbe". To delo ni imelo nobenega empiričnega značaja, vendar je predstavljalo kumulacijo do takrat objavljene nemške nacionalne literature o razmejitvi z Jugoslavijo, pri čemer je Ibler poudaril njen "krivičen" in "nenaraven" značaj. Iblerjev spis, v katerem je Spodnjo Štajersko predstavil kot pomembnejši del "nemškega življenjskega prostora", bi moral služiti kot pomoč za argumentacijo takrat predvsem s strani štajerskih nacistov zahtevano osvojitve Spodnje Štajerske. Po končani vojni naj bi ta spis v nürnberških procesnih aktih služil kot dokazilo za zločinske dejavnosti *Südostdeutsches Instituta*, pri čemer se tudi v aktih Gestapa v Mariboru nahaja domnevno najdena rokopisna verzija z navedbo 4000 jugoslovanskih državljanov, ki naj bi bili po napadu na Jugoslavijo aretirani.⁵²

3. Spodnja Štajerska - načrtovanje in zločin

Novo težišče, s poudarkom na Spodnji Štajerski, se kaže tudi v seznamih nemško govorečih krajev v Jugoslaviji in Sloveniji, ki sta jih v letu 1940 za službeno rabo izdelala geografa Manfred Straka in Wilhelm Sattler.⁵³ V drugi polovici leta 1940 je na *Südostdeutsches Institutu* nastalo več elaboratov, ki jih je verjetno napisal Carstanjen, in so vsebovali prve konkretne načrte za primer, če bi nemške čete zasedle Spodnjo Štajersko. Ti načrti so bili predloženi tudi Ribbentropu in Hitlerju. Takrat je bila najvišjim strankarskim krogom prvič predlagana deportacija tisočih Slovencev in (ponovna) naselitev po prvi svetovni vojni prebeglih nemških Spodnještajercev in pripadnikov nemške manjšine iz drugih delov Jugoslavije.⁵⁴

Po nemškem napadu na Jugoslavijo in aneksiji Spodnje Štajerske je delovanje *Südostdeutsches Instituta* doseglo višek aktivnosti predvsem kar se tiče praktične uresničitve dotakratnih načrtovanj. Ustanovili so lasten lektorat za izdelavo sporočil, ki so jih vključili tudi v nemško belo knjigo o sporu z Jugoslavijo in Grčijo.⁵⁵ Detajlno delo pri novih razmejitvah in delitvi ozemlja zasedenih območij je gauleiter Uiberreither kot novo imenovani šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko

Südostdeutschen Institutes Graz 1); Walter Neunteufel/Heinrich Kunnert: Eine Sprachenkarte des ehemaligen nördlichen Burgenlandes. Graz 1941 (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 5).

⁵⁰ Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 163sl.

⁵¹ Walter Neunteufel/Manfred Straka: Die Entwicklung des Volksbekenntnisse in Kärnten nach den Ergebnissen der amtlichen Volkszählungen 1923 in 1934. Graz 1941.

⁵² Herman Ibler: Das Reiches Südgrenze in der Steiermark. Vergewaltigtes Selbstbestimmungsrecht, Graz 1940 (*tiposkript*); Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. november 1945 - 1. oktober 1946, zv. XXII, Nürnberg 1948, str. 399; Gerald Lichtenegger: Vorgeschichte, Geschichte und Nachgeschichte des Nationalsozialismus an der Universität Graz. V: *Grenzfeste Deutscher Wissenschaft. Über Faschismus und Vergangenheitsbewältigung an der Universität Graz*, brez navedbe kraja 1985, str. 48-71, cit. str. 63.

⁵³ Manfred Straka/Wilhelm Sattler: Ortsverzeichnis zur Gemeindegrenzkarte von Untersteiermark, Mießtal und Übermurgebiet. Graz 1940.

⁵⁴ Ferenc, *Quellen*, str. 9-14, 31-35; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 110-115; Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 312, 672.

⁵⁵ Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*, str. 279.

poveril inštitutu. Po njegovih nasvetih so bile uvedene tudi topografske oznake v nemškem jeziku.⁵⁶

Carstanjen je postal narodno politični referent tako pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko kot tudi pri Štajerski domovinski zvezi (*Steirischer Heimatbund*). Ta je bila dejavna kot izpostava NSDAP in je združevala pripadnike nemške manjšine s območja Spodnje Štajerske, Nemcem naklonjeno slovensko prebivalstvo pa je ob izkazu lojalnosti in jezikovne asimilacije lahko prejelo le njene začasne članske izkaze. Carstanjen je bil pristojen za "ponemčenje" Spodnje Štajerske in je igral pomembno vlogo pri deportaciji pred vsem tistih, ki so veljali za politično nezanesljive in za ponemčenje neprimerne Slovence. Prav tako pa je bil udeležen pri naselitvi pripadnikov nemške manjšine na zapuščene domove izseljenih Slovencev. Carstanjen je imel zadnjo besedo pri uničevanju slovenskih kulturnih dobrin, predvsem knjig. Tiste knjige, ki niso bile namenjene za uničenje, pa je knjižnica *Südostdeutsches Instituta* vključila v svojo zbirko. Poleg vseh funkcij je bil leta 1942 Carstanjen tudi član nemško-hrvaške komisije za preselitev Hrvatov iz Spodnje Štajerske.⁵⁷

Tudi drugi sodelavci *Südostdeutsches Instituta* so zavzeli vodilne pozicije znotraj Štajerske domovinske zveze. Vodstvo Urada za demografsko politiko (*Amt für Bevölkerungspolitik*), ki je bil leta 1942 preimenovan v "Rasopolitični urad" (*Rassenpolitisches Amt*), je prevzel referent za rasna vprašanja *Südostdeutsches Instituta* Wallushek-Wallfeld. Referent za statistična vprašanja inštituta, Heinz Braumüller, je bil imenovan za vodjo *Führungsamta I Heimatbunda*. Inštitutov predstavnik za tisk, Josef Tutter, je postal zadolžen za področje propagande, inštitutov referent za izobraževanje, Michael Strobl, pa je postal šef urada za šolstvo.⁵⁸ Wallushek-Wallfeld je bil pristojen za vsa naselitvena in rasno politična vprašanja v Spodnji Štajerski, zato je moral tudi preverjati rasno primernost oseb, ki so se potegovale za sprejem v *Heimatbund*. On kot tudi Braumüller sta se zavzemala za dolgoročno sterilizacijo "zaščitencev" (*Schutzangehörigen*), se pravi za nedeportirane "rasno manjvredne" slovenske prebivalce Spodnje Štajerske.⁵⁹ Manfred Straka, ki je bil v tem obdobju namestnik direktorja *Südostdeutsches Instituta*, je postal pooblaščenec za višje šole pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko, hkrati pa je bil odgovoren za izpostavo *Südostdeutsches Instituta* v Mariboru. Jeseni 1942 je šel prostovoljno v nemško vojsko, saj se bojda ni strinjal s "politiko civilne uprave proti Slovincem".⁶⁰ Poleg njega sta imela pomožno vlogo pri načrtovanju izselitve "na-

⁵⁶ Manfred Straka: Verzeichnis der von Krain an Steiermark angeschlossenen Ortschaften, Graz 1941; Ferenc, Quellen, str. 84 in Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 732.

⁵⁷ Ferenc, Quellen, str. 275-277; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 738, 759; Ferenc/Godeša, Slovenci pod nacističnim gospostvom, str. 197-205; o Carstanjenovi vlogi prim. Die Stabsbesprechungen der NS-Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941-1945. Graz 1996 (Unserer Zeit Geschichte 3), (dalje Die Stabsbesprechungen der NS) str. 31, 34, 38, 51, 78, še posebej str. 230, op. 88. V začetku si je Carstanjen v Spodnji Štajerski ustvaril močan položaj v narodnostni politiki, vendar ga je izgubil že po nekaj mesecih. Ta je bila posledje v pristojnosti SS-narodnostne politike oziroma nadrejenega državnega komisarja za utrjevanje nemštva; prim. Hans Hermann Freising: Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer Volksgruppe. München 1970 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 24), str. 31-35.

⁵⁸ Ferenc, Quellen, str. 670; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 758.

⁵⁹ Ferenc, Quellen, str. 304, posebno str. 621; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 742, 755, 759, posebno str. 770; Die Stabsbesprechungen der NS, str. 157.

⁶⁰ Pferschy, Nachruf Manfred Straka, str. 304; glej tudi Ferenc, Quellen, str. 304; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 312.

rodno zavednih Slovencev" s Spodnje Štajerske tudi Wilhelm Sattler in Herbert Otterstädt, ki je postal ravnatelj meščanske šole v Mariboru.⁶¹ Sodelavci *Südost-deutsches Institut* so bili vključeni v izvajanje okupacije Spodnje Štajerske, zato so publikacijsko produkcijo inštituta zaznamovali novi avtorji. Omeniti je potrebno narodopisno habilitacijo Leopolda Kretzenbacherja (rojen leta 1912) "Germanski miti v epskih ljudskih pesmih Slovencev", ki je nastala kot "prispevek k narodopisju jugovzhodnega obmejnega nemštva". Osnovna misel dela v ospredje postavlja idejo nemške kulture kot temeljne in vodilne, vendar je knjiga v glavnem empirično naravnana in si upa podati celo tiho kritiko raziskovanja "nemškega kulturnega prostora", tako da jo lahko izvzamemo iz vrste že omenjenih objav.⁶²

Povsem v drugačno smer je šla študija o demografski in gospodarski podlagi Spodnje Štajerske, ki jo je v sledečem letu objavil Wilhelm Sattler, in kaže, da so bili deportacijski in ponemčevalni ukrepi nacistov tesno povezani z ekonomskimi cilji. Demografska stran tega dela ni namerjena tako zelo na nacionalne kategorije, temveč mnogo bolj na gostoto prebivalstva, njegovo starostno strukturo, odnos med mestom in podeželjem ter tudi na poklicne in socialne členitve. Drugi del študije pa predstavlja natančen opis gospodarske infrastrukture in naravnih virov. Sklep je jasen: nova nemška uprava je odpravila "nesposobnost beograjske vlade" in "srbsko slabo gospodarjenje". Poslej naj bi veljala rešitev "proizvajalne bitke" v okvirih vojnega gospodarstva: "več proizvajati in proizvedeno bolj varčno izrabiti!"⁶³ Neznatno vlogo, ki jo je avtor pripisoval nacionalno političnim vprašanjem, je bila prav gotovo povezana z dejstvom, da je moral tretji rajh zaradi napredovanja vojne iz potrebe po dodatnih delavnih močeh uskladiti "rasno" politiko. "Ponemčenje" prebivalstva, ki je bilo pripravljeno izpolniti potrebe NS vodstva, je bilo poslej razumeti kot povečano konsekvenco ekonomske penetracije zasedenih območij. Götz Aly in Susanne Heim sta pokazala, da je bila gospodarsko naravnana politika vsekakor združljiva z "rasističnimi" osnovami: "polnovredne Nemce se potemtakem nič več ne označuje primarno glede na določeno zunanost, temveč glede na storilnost in pripravljenost prilagoditve. Za tem je stal ideal dvotretjinske družbe z višjo socialno mobilnostjo."⁶⁴ Če so omenjali nacionalno politiko, kot je storil Carstanjen v uvodu k Sattlerjevi knjigi, so jo obravnavali v tem smislu. Carstanjen je sicer verjel, da lahko masovne deportacije "nacionalno zavednih Slovencev" iz Spodnje Štajerske upraviči z zagotovilom, da bo preostalo slovensko govoreče prebivalstvo glede na zgodovinsko pripadnost zagotovo postalo del nemškega naroda: "*Nikjer v Spodnji Štajerski ni mogoče, opirajoč se na jezikovne razlike, potegniti krune ali rasne meje. [...] Vse, kar vidi Spodnještajerc v Srbiji, ko je prisiljen tja v vojaško službo, je zanj tuje. Povsem druga narava tamkajšnjega prebivalstva, ki ga pogojuje njihova rasna različnost, mu razkrije ves nesmisel parol, po katerih naj bi skupaj z njimi tvoril skupnost.*"

⁶¹ Ferenc, Quellen, str. 275-277; Anton Scherer, Schulrat Hermann [sic!] Otterstädt †. V: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 13, 1964, str. 113.

⁶² Leopold Kretzenbacher: *Germanische Mythen in der epischen Volksdichtung der Slowenen*. Ein Beitrag zu einer Kulturgestaltung im deutschen Grenzraum. Graz 1941 (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 3), str. 8 in 102. Od leta 1993 je Kretzenbacher, nekoč profesor narodopisja na Univerzi v Münchnu, dopisni član SAZU v Ljubljani.

⁶³ Wilhelm Sattler: *Die Untersteiermark. Eine Darstellung der bevölkerungspolitischen und wirtschaftlichen Grundlagen* (Graz 1942) (Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 8), str. 70-71.

⁶⁴ Götz Aly/Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung, Ausschwitz und die neuen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Frankfurt/Main 1993, (Fischer Taschenbuch 11268), str. 289.

Poslej naj bi bila porušena "poslednja pregrada", "ki še danes stoji na poti - jezik." Ob tem naj bi "nemški vodilni element" z "novim naseljevanjem nemških preseeljencev", predvsem s Kočevskega, pa tudi iz drugih predelov "jugovzhoda", dosegel "bistveno obogatitev" ter "rešil največjo nacionalno politično nalogo svoje zgodovine in zadostil nalogi firerja, po katerem mora Spodnja Štajerska za vedno postati nemška."⁶⁵

V primerjavi s temi ciničnimi in nadutimi besedami, ki so Slovence na Spodnji Štajerski namenile mračno prihodnost, si je Herbert Otterstädt prizadeval vzpostaviti nostalgichen diskurz, kot bi iskal "nemški krvni delež" v sosednji Kranjski. Ta je bil zaradi slovenizacije zadnjih stoletij izgubljen in celo naravnani proti nekdanji lastni narodnosti: "Vedno znova se v vodilni vlogi pojavlja Slovenec z nemškim imenom, danes v boju zoper še navzoče nemštvo."⁶⁶ Po italijanski okupacije večjega dela Kranjske je moralo to prebivalstvo zapustiti svoje domove, tako Otterstädtu ni preostalo drugega, kot da je dokumentiral etnografsko zapuščino nemške etnične skupnosti s Kočevskega, preseljene na mesto deportiranih Slovencev na Spodnjo Štajersko.⁶⁷

4. Dejavnosti v zvezi z jugovzhodno Evropo

Že pred napadom na Jugoslavijo aprila 1941 se je *Südostdeutsches Institut* ukvarjal z jugovzhodno Evropo, čeprav v znatno manjšem obsegu kot morda *Südosteuropa-Institut* v Leipzigu in *Südost-Institut* v Münchnu. Tako je Johann Wüsch (1897-1976), član vodstva švabsko nemške prosvetne zveze ("*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*") v Jugoslaviji in hkrati vodja statističnega urada *Kulturbunda* v Novem Sadu, napisal in izdal delo o narodnih razmerjih v Vojvodini.⁶⁸ V začetku leta 1941, verjetno še pred napadom na Jugoslavijo, je Straka v okviru *Südostdeutsches Instituta* objavil svojo habilitacijsko nalogo "Narodna razdelitev Jugoslavije". V njej je poudaril, da je namesto fikcije enega enotnega južnoslovanskega naroda treba na kartah prikazati naseljitveno območje Srbov in Hrvatov ločeno.⁶⁹ To je vredno omembe še posebej zato, ker se je javna nacionalsocialistična politika še do konca marca 1941 sklicevala na en enoten jugoslovanski narod.⁷⁰

⁶⁵ Helmut Carstanjen: Untersteiermark, ein deutsches Grenzland. V: Sattler, n.d., str. 10-12. Carstanjen je svoje predstave o novem političnem redu Spodnje Štajerske opisal nekoliko natančneje v brošuri, namenjeni "le za službeno rabo"; prim. Helmut Carstanjen: Die Untersteiermark. Eine politische Aufgabe an der Südostgrenze des Großdeutschen Reiches. Maribor, brez letnice izida [1944?].

⁶⁶ Herbert Otterstädt: Vom deutschen Blutsanteil in Krain. V: Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung V (1941), str. 39-57, posebno 53; to delo je izšlo tudi kot separat z dodatkom: "Arbeiten des Südost-Institutes, Graz". V založbi Südostdeutsches Instituta je izšlo tudi tematsko podobno delo: Herbert Otterstädt, Deutscher Besitz in Krain. Graz [1941].

⁶⁷ Herbert Otterstädt: Gottschee. Eine deutsche Volksinsel im Südosten. Eine Volkskunde in Bildern, Graz 1941 (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 6); o Otterstädtu prim. še Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 665.

⁶⁸ Johann Wüsch: Die völkischen Verhältnisse in der südslawischen Woiwodina, Graz, brez letnice izida; o Wüschu prim. Biber, Nacizem in Nemci, str. 18, 255, 291; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 655.

⁶⁹ Manfred Straka: Die völkische Gliederung Südslawiens. Graz [1941], (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 2), str. 22. Za to delo, pri čemer ni pozabil na druge znanstvene prispevke, ki so služili politični akciji, je leta 1942 šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko, gauleiter Siegfried Uiberreither, Strako predlagal za odlikovanje; prim. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 161, op. 151.

⁷⁰ Malo pred napadom na Jugoslavijo je Joseph Goebbels dotedanjo pozitivno držo rajha do

Zanimanje publikacijske dejavnosti inštituta se je po razbitju Jugoslavije še bolj usmerilo na območje jugovzhodne Evrope. Leta 1942 je izšel zbornik s prispevki znanstvenikov graške univerze o odnosih tretjega rajha do jugovzhodne Evrope. Zbornik je bil plod sodelovanja štajerskega pokrajinskega vodstva visokošolskih učiteljev in *Südostdeutsches Instituta*. Koncipiran je bil kot niz radijskih predavanj, ki pa "iz tehničnih vzrokov" niso mogla biti predvajana. Večina znanstvenikov, če izvzamemo redke izjeme, med njimi Manfreda Strako, Josefa Matla, Leopolda Kretzenbacherja in Walterja Schneefuša, se je do takrat z jugovzhodno Evropo le malo ukvarjala. Njihovi prispevki, ki so obsegali le nekaj strani, se torej niso odlikovali po originalnosti: v ospredju so bili dosežki Nemcev kot kulturonoscev ter "novi red" v jugovzhodni Evropi kot posledica intervencij in okupacij tretjega rajha. Med najbolj konkretne sodita prispevka Walterja Neunteufela in Siegfrieda L. Gabriela, ki prikažeta položaj jugovzhodnih evropskih držav v okvirih nacističnega "komplementarnega gospodarstva", delno ilustriranega s pomočjo statistike.⁷¹ Poudariti je treba tudi vse večje upoštevanje "zgodovinske vloge" Habsburške monarhije, ki jo je v nemškem smislu interpretirala zgodovinarica Mathilde Uhlirz. Zanj o "pomeni naskok panslavizma proti habsburški monarhiji hkrati spopad slovanstva z germanskim svetom in prodor v srednjeevropski prostor. [...] Kot nekoč v turških časih, naj bi bila tudi sedaj zmaga nad sovražnimi valovi mogoča le z združenimi močmi nemškega naroda. Tragična usoda je bila, da zaradi močno izraženih dinastičnih čustev cesar Franc Jožef ni mogel dojeti nemškega poslanstva njegove države in temu ustrezno ukrepati."⁷²

Leto kasneje je kot zadnja monografija knjižne zbirke *Südostdeutsches Instituta* izšla študija Wilhelma Sattlersa o nemški manjšini na Hrvaškem. Temeljila je na toplih občutkih do v letu 1941 osnovane Neodvisne države Hrvaške. V dodatku je avtor nanizal do takrat izdane pravne tekste, ki so obravnavali položaj nemške etnične skupine. Podobno kot prej Madžari v monarhiji naj bi prvotno tudi Hrvati verjeli, da lahko uspešno asimilirajo druge etnične skupine in zategatelj tudi nemško manjšino. "Šele ko so bili 23 let pod srbskim gospodstvom v južno slovanski kraljevini, so takšno obravnavanje občutili na lastni koži. Jasno je, da zaradi takih spoznanj sedaj presojujejo tudi življenje nemške manjšine drugače kot v prejšnjih časih." V Sremu naj bi bila nevarnost asimilacije nemškega prebivalstva z lokalnimi Srbi manjša, ker "njihova drugačna veroizpoved in znatno manj razvita kultura otežujeta rasno čisto zблиževanje, zavoljo česar se mešane zakonske zveze sklepajo mnogo redkeje."⁷³

Jugoslavije spreminil tako rekoč čez noč; prim. Werner Augustinovic/Martin Moll: Deutsche Propaganda im Balkanfeldzug 1941. V: Österreichische Militärische Zeitschrift 38, 2000, str. 459-466, posebno 459.

⁷¹ Walter Neunteufel: Großdeutschlands Wirtschaftsbeziehungen zu Südosteuropa. V: Deutschland und Südeuropa. Die natürlichen, völkischen, kulturellen und wirtschaftlichen Beziehungen des Deutschtums mit den Völkern im Südosten. Graz 1942, (Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 7), str. 112-120; Siegfried L. Gabriel: Zukunftsaufgaben südosteuropäischer Wirtschaftspolitik, prav tam, str. 121-129.

⁷² Mathilde Uhlirz: Das Gesamtdeutschtum und der Südosten von dem Einbruch der Türken bis zum Beginn des Weltkrieges. V: Deutschland und Südosteuropa, str. 35-43, posebno 39; o vlogi Uhlirz v nacizmu prim. Peter Teibenbacher, Mathilde Uhlirz - ein Fall. V: Grenzfeste deutscher Wissenschaft (kot op. 52), str. 88-93.

⁷³ Wilhelm Sattler: Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien. Graz 1943, (Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 9), str. 45, 48. Dve leti pred tem je Sattler objavil študijo o slavonskih Nemcih. Knjiga je bila verjetno napisana pred napadom na Jugoslavijo in ustanovit-

Navidez zadnjo objavo *Südostdeutsches Instituta*, politični zemljepis Hrvaške, je napisal Walter Schneefuß, ki si je ime ustvaril kot publicist prav tozadevnih del.⁷⁴ Rokopis je bil dokončan leta 1942, šele leta 1944 pa je inštitut delo izdal v hektografski izdaji. Podobno kot Sattler je tudi Schneefuß srbsko-hrvaškim nasprotjem pripisal pomembno vlogo. Ta nasprotja je kot "boj za prostor" projiciral v 10. stoletje, ko naj bi prvič prišlo do hrvaškega "bočnega udarca" proti Bosni, katerega bi lahko srbski knezi prestregli le z ohranitvijo svojega centralnega položaja med obema hrvaškima frontama. Po tem vzpostavljena "stalnost prostora" je leta 1941 omogočila hitro izoblikovanje hrvaške države.⁷⁵ Medtem ko so Srbi pod Otomansko vladavino doživeli "stoletja dolgo prekinitev njihove zgodovinske kontinuitete", naj bi Hrvatom bila mogoča "popolna kontinuiteta njihove kulture", katera "je bila bistveno bogatejša in višje razvita kot srbska." Kljub skupnemu jeziku, ki se je sicer izražal v dveh pisavah, jugoslovanska država ni mogla funkcionirati, kajti Srbi in Hrvati so pripadali "dvema različnima kulturnima krogoma". "Za narodnost je potrebno tudi krvno sorodstvo in skupna usoda, ki se izražata v lastni zgodovini in lastni kulturi. Njuna odsotnost pa zanika obstoj neke skupnosti."⁷⁶ Za Schneefuša kot nacista je bilo "pohrvatenje oziroma ponovno pohrvatenje vseh spornih državljanov", kot je evfemistično opisal množične poboje in prisilno spreobrnitev srbskega prebivalstva v Neodvisni državi Hrvaški, povsem razumljivo. Le kar se tiče izгона ("izselitvena politika") opozori, da je ta "mogoč le do določenega števila prebivalstva, namenjenega za izselitev."⁷⁷ Kot hladnega opazovalca izvrševanja oblasti ga niso zanimali kriminalni okviri teh postopkov, temveč ga je mnogo bolj zanimalo, ali bo pohrvatenje Srbov privedlo samo do nastanka takšne nacije, ki bo kot v primeru Jugoslavije in Češkoslovaške v sebi že nosila kal razpada, ali pa bo namesto tega prišlo do pristne "rasne spremembe".⁷⁸ Na enkratni način je Schneefuß v spomin priklical tudi kulturne prednosti Nemcev. Dejstvo, da je bila Bosna in Hercegovina nekaj desetletij pod avstrijsko okupacijo oziroma upravo, ga je namreč pripeljalo do sklepa, da zaradi tega ta dežela - prav tako kot Hrvaška iz srbskega prostora - izstopa kot del "nemških kulturnih tal".⁷⁹ S tem zmazkom je bila publikacijska dejavnost *Südostdeutsches Instituta* zaključena. Knjiga Heinza Brunnerja *Nemštvo na jugovzhodu*, ki je bila še v pripravi, zaradi bližajočega konca vojne ni mogla več iziti.⁸⁰

vijo "NDH", saj je tu vloga Hrvatov v odnosu do nemške manjšine prikazana daleč bolj kritično - prim. Wilhelm Sattler: Die slawonische Drauniederung als Volksinsellandschaft. Leipzig 1941 (Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung 11).

⁷⁴ Prim. Walter Schneefuß (izd.), Des Reiches neue Nachbarn. Salzburg - Leipzig 1939; isti, Donauräume und Donaureiche. Wien - Leipzig 1942.

⁷⁵ Walter Schneefuß: Politische Geographie Kroatiens. Graz 1944, str. 12-14, 23.

⁷⁶ Prav tam, str. 111, 116.

⁷⁷ Prav tam, str. 124.

⁷⁸ Prav tam, str. 124.

⁷⁹ Prav tam, str. 168.

⁸⁰ Izid dela je bil napovedan na zadnji strani platnice Sattlerjeve študije o nemški manjšini na Hrvaškem. Domnevamo lahko, da gre pri tem za drugo izdajo naslednjega dela: Heinz Brunner: Das Deutschtum im Südosten. In Verbindung mit dem Volksbund für das Auslandsdeutschtum. Leipzig 1940 (Bausteine für Geschichtsunterricht und nationalpolitische Schulung).

5. Zaključek

Südostdeutsches Institut je od začetka svojega obstoja deloval kot hibridna institucija, ki je svoje uporabno usmerjeno znanstveno delovanje, prežeto z nacistično ideologijo, povezala z obveščevalnimi aktivnostmi. Svoj politični namen je inštitut izpolnjeval z ekspertizami, ki so podpirale osvajanje Spodnje Štajerske, načrtovale njeno "ponemčenje" in predvidele izselitev dela slovenskega prebivalstva. Po aneksiji tega območja je večina sodelavcev inštituta stopila v službo oblasti, ki je bila odgovorna za okupacijo, izvedeno z zločinskimi sredstvi. Publicistično delovanje inštituta se je takrat preusmerilo na celotno jugovzhodno evropsko območje, vendar njegova dela niso niti kvantitativno niti kvalitativno primerljiva s tistimi z inštitutov v Leipzigu in Münchnu. Razlog za to lahko najdemo tudi v vojnem preobratu, ki je omejil možnost za znanstvene aktivnosti. Inštitut je bil ustanovljen kot del pokrajinske oblasti neposredno ob začetku nacistične oblasti v Avstriji, skupaj z njo pa je bil proti koncu vojne tudi likvidiran. Na tem mestu moramo vsaj na kratko omeniti usodo članov *Südostdeutsches Instituta*. Po prepovedi službe in v nekaterih primerih spremembi kraja bivanja so skoraj vsi sodelavci inštituta naredili kariere: Helmut Carstanjen je postal gimnazijski profesor v Berchtesgadnu.⁸¹ Manfred Straka, ki je leta 1943 padel v francosko vojno ujetništvo, se je leta 1949 vrnil v Gradec. Najprej je bil učitelj v višjih razredih osnovne šole in srednješolski učitelj, angažiral se je kot ekspert za vprašanja etničnih skupin, leta 1969 pa ga je štajerski deželni glavar imenoval za vodjo Štajerske zgodovinske deželne komisije (*Historische Landeskommission für Steiermark*).⁸² Hermann Ibler je bil leta 1969 imenovan za rednega profesorja na Inštitutu za gospodarsko in družbeno zgodovino Univerze v Gradcu.⁸³ Walter Schneefuß je bil tiskovni konzultant štajerske trgovinske zbornice.⁸⁴ Walter Neunteufel je do visoke starosti objavljal - kot tudi Straka - v glasilu *Alpenländischer Kulturverbandes Südmärk*, ki je bilo ponovno osnovano leta 1952. Herbert Otterstädt pa je bil šolski svetnik za osnovne in srednje šole v okrožju Obertaunus.⁸⁵

Fritz Valjavec, starosta nacističnega in povojnega raziskovanja o jugovzhodnem nemštvu, je *Südostdeutsches Institut* v Gradcu javno omenil vsaj enkrat. Menil je, da je osnovanje graškega inštituta pripeljalo do koristne decentralizacije nemškega raziskovanja jugovzhodne Evrope, ki se je do tedaj koncentriralo v Münchnu (*Südost-Institut*), Leipzigu (*Südosteuropa Institut*) in Dunaju (*Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft*). Prav Gradec naj bi bil zaradi svoje zemljepisne lege še posebej primeren za raziskavo jugovzhodne Evrope.⁸⁶

Prevedla Mojca Šorn

⁸¹ Karner, Die Stabsbesprechungen der NS, str. 230 op. 88.

⁸² Pferschy, Nachruf Manfred Straka, str. 304.; Nachruf Manfred Straka. V: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 81, 1990, str. 303-306; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 661sl. Omeniti je treba, da se je Straka še naprej ukvarjal s svojimi stari raziskovalnimi temami - prim. Manfred Straka: Untersteiermark - unvergessene Heimat. Graz 1965.

⁸³ Gerald Schöpfer: Hermann Ibler †. V: Blätter für Heimatkunde 60 (1986), str. 130.

⁸⁴ Kurt Reichl: Lexikon der Persönlichkeiten der Steiermark. Graz 1955, str. 419.

⁸⁵ Scherer, Schulrat Hermann. Tudi Otterstädt je ostal zvest prejšnjim raziskovalnim temam - Herbert Otterstädt, Gottschee. Verlorene Heimat deutscher Waldbauern. Freilassing 1962.

⁸⁶ Fritz Valjavec: Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. V: Jahrbuch der Weltpolitik 1943. Berlin 1943, str. 1055-1092, cit. str. 1086.

Christian Promitzer

SCIENCE AND CRIME - THE "SÜDOSTDEUTSCHES INSTITUT" IN GRAZ (1938-1945)

S u m m a r y

Already since the 1960s Slovene historiography has cursorily dealt with the pivotal role of the "Südostdeutsches Institut" in Graz for the preparation and perpetration of the Nazi denationalization policy in Slovene Styria during the years of 1941-1945. Probably because of fragmentary archival sources until now no concise study on this institution, its staff and its scientific production has been written.

The "Südostdeutsches Institut" stands at the culmination of a German national discourse on the Slovenes as national enemy. Its forerunners were various political associations ("Südmark", "Deutscher Schulverein", "Volksbund für das Deutschtum im Ausland" etc.), which formed the training ground for the future staff of the institute and for its chief Helmut Carstanjen in particular. Carstanjen's doctoral dissertation on language and nationality in Slovene Styria, written in the early 1930s, applied the fatal theory of *German Volks- und Kulturboden*. By his differentiation of the population between Germans, pro-German and nationally conscious Slovenes he already anticipated the procedure for selection after the Nazi occupation of this region in 1941. But at this time nobody who criticized Carstanjen's concept of parceling the population as dubious, as did the Slovene geographer Franjo Baš, knew that its criteria some years later would serve as verdict for being deported, tolerated or well-off under Nazi rule.

After its foundation in spring 1938, shortly after the German annexation of Austria, the "Südostdeutsches Institut" mainly dealt with demographic and ethnic issues in the border regions of the Third Reich vis-à-vis Hungary and Yugoslavia. But it also began with preparations for the occupation of Slovene Styria by producing pieces of biased application-oriented science and working as a Nazi intelligence center vis-à-vis the Yugoslav kingdom.

After the German attack on Yugoslavia members of the staff were engaged in the civil administration of Slovene Styria. While the deportation of Slovenes was finally organized by the SS, Carstanjen was responsible for other measures of the criminal German national policy there.

Since the Third Reich was politically and militarily committed in Southeast Europe the "Südostdeutsches Institut" put additional focus on this broader region, but by its scope and profoundness this engagement could not reach the academic level of research which was conducted by the "Südost-Institut" in Munich and the Institute on Southeast Europe at the University of Leipzig.

The postwar carriers of individual members of the institute, which partly reach into the penultimate decade of the 20th century, reveal an atmosphere, present in Austrian Styria, which has until recently inhibited critical confrontation with the "Südostdeutsches Institut".

1.01
Prejeto 7. 3. 2005

UDK 341.322(497.4 Brkini)"1941/1945"

Vlasta Beltram*

Vojno nasilje v Brkinih in na Bistriškem v času druge svetovne vojne¹

IZVLEČEK

Nasilja v različnih oblikah in na različnih področjih življenja so bili Primorci deležni ves čas od italijanske zasedbe teh krajev ob koncu prve svetovne vojne naprej. Nasilje z ostro kaznovljivo politiko je bilo sredstvo fašistične raznarodovalne politike in način zatiranja odpora protifašistov. Med vojno pa se je nasilje še stopnjevalo. Brkinsko-bistriško območje (jugovzhodni del Primorske) je bil strateško zelo pomemben (pod Kraljevino Italijo je bilo to obmejno območje, pomembna prometna povezava med Balkanom in Italijo, leta 1944 pa so še pričakovali izkrcanje zaveznikov v Istri). Zato sta tako italijanska kot nemška oblast hoteli z najostrejšimi ukrepi uničiti narodnoosvobodilno gibanje. Izvajali sta stalne kontrolne pohode po vaseh, očiščevalne akcije (ofenzive) in povračilne akcije nad civilisti s požigi tudi celotnih vasi, ropanji, poboji, tudi skupinskimi, z zapiranjem in interniranjem civilistov - sodelavcev in podpornikov osvobodilnega gibanja ter njihovih družin. Nemški okupator pa je uveljadal še množično prisilno delo, tako v Avstriji in Nemčiji, kot v bližini doma pri gradnji utrdbene linije v Istri in Čičariji.

Ključne besede: Primorska, Brkini, 2. svetovna vojna, vojno nasilje, internacija, poboji, požigi, prisilno delo

ABSTRACT

WARTIME VIOLENCE IN BRKINI AND ILIRSKA BISTRICA DISTRICT DURING THE SECOND WORLD WAR

After the end of the First World War, the Slovenes in Primorska suffered various forms of violence at the hands of the Italian state throughout its occupation of the area between the former Austro-Hungarian and the so-called Rapal border. This was a result of its fascist policy of forced assimilation as well as the attempts to suppress anti-fascist resistance through severe punitive measures. During the Second World War this violence only intensified.

The area of Brkini and Bistrice (south-east Primorska) was of great strategic importance (under the kingdom of Italy this was a border area and an important connection between the Balkans and Italy. Furthermore, in 1944, the Allies were expected to disembark in Istria.) Because of this, both the Italian and German authorities attempted to destroy the

* Prof. zgodovine in sociologije, muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Koper - Museo regionale Capodistria, 6000 Koper-Capodistria, Kidričeva ulica 19; e-mail: vlasta.beltram@guest.arnes.si.

¹ V prispevku obravnavam medvojno upravno okrožje OF Brkini, in sicer v njenem največjem obsegu kot ga je imelo od januarja do aprila 1944, ko je obsegala 114 krajev od nekdanje jugoslovansko-italijanske meje v občini Ilirska Bistrica do današnje slovensko-italijanske meje v občini Hrpelje-Kozina z Vremsko dolino in Malim Krasom.

partisan movement by using the severest measures - carrying out regular "check-up" raids in villages, cleansing operations (offensives) and retributive actions against civilians, which included arsons of entire villages, looting, individual and group executions, arrests and deportations of those civilians and their families who collaborated with or supported the liberation movement. In addition, the German occupier introduced forced labour in Austria and Germany as well as within the local area for the construction of fortification lines in Istria and Čičarija.

Key words: wartime violence, deportation, executions, arsons, forced labour

Nasilja v različnih oblikah in na različnih področjih so bili Primorci deležni ves čas od italijanske zasedbe teh krajev ob koncu prve svetovne vojne, tako zaradi fašistične raznarodovalne politike, kot zaradi zatiranja odpora antifašistov z ostro kaznovorno politiko, uzakonjeno leta 1926. Po Italiji je raslo število zaporov, v odljudenih krajih in na otokih pa je veliko antifašistov različnih političnih barv preživljalo konfinacijo, mnogi tudi večkrat, ki se ji je med vojno priključila še internacija. Nanje so jih obsojali prefektura, generalni inšpektorat, pretorji in komisije za konfinacijo, Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato, v nadaljevanju PS), redna ter med vojno še vojaška vojna sodišča. Največ težkih obsodb je izreklo PS, ki je delovalo do padca fašizma in obsojalo ljudi zaradi političnih nazorov in terorističnih akcij (kot take je italijanska oblast smatrala akcije organizacije TIGR in zbiranje orožja) na visoke zaporne kazni, nekajkrat tudi na smrt.

V času vojne je nasilje dobilo še drugačne oblike, povzročilo ogromno število civilnih žrtev in veliko materialno škodo. Okupator je z ostrimi ukrepi hotel uničiti partizanske enote na tem zanj strateško zelo pomembnem ozemlju, izvajal stalne kontrolne pohode po vaseh, očiščevalne akcije (ofenzive) in povračilne akcije nad civilisti s požigi celotnih vasi, poboji, tudi skupinskimi, in z internacijo civilistov. Nastajala so nova taborišča za internirance - civiliste, v Nemčiji pa koncentracijska taborišča ali taborišča smrti, kot so jih ljudje imenovali zaradi njihove uničevalne funkcije. Zaradi pomanjkanja delovne sile pa so, predvsem v zadnjem letu vojne, prebivalce odvažali tudi na prisilno delo, tako v Avstrijo in Nemčijo, kot v bližino doma.

Tudi s partizani je ostro ravnal - ujete partizane je takoj pobil, namesto da bi jih pošiljal v nemška taborišča.

V vrstah odporniškega gibanja pa se je nasilje izvajalo nad tistimi, ki so jih smatrali za izdajalce, nevarne za delovanje organizacij narodnoosvobodilnega gibanja ali za svoje politične nasprotnike.

Nasilje okupatorjev in kolaborantov

Obdobje do septembra 1943

Po aretacijah leta 1940 in 1941 so italijanske oblasti ponovno začele izvajati represijske ukrepe spomladi 1942, ko so se zaradi partizanskih akcij zavedale obstoja oboroženih upornikov (ribelli) in skušale upor zatreti s poostrenim nad-

zorom po vaseh in z maščevalnimi akcijami nad civilisti. Tako je Generalni inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino okreplil preventivne in represivne službe premičnih oddelkov policije, ki so bile podrejene temu inšpektoratu: "Ti naj razvijajo ostro akcijo ne samo proti upornikom, ampak tudi proti vsem tistim, ki so jim naklonjeni."²

Tako so zaradi partizanskih akcij izvajali povračilne ukrepe (požigi, poboji, interniranje in ropanje civilnega prebivalstva), proti partizanom očiščevalne akcije (rastrellamento), osvobodilno gibanje so skušali zatreti z aretacijami in z obsodbami sodelujočih in podpirajočih, odhode v partizanske enote pa preprečiti s prisilno mobilizacijo oziroma z interniranjem večine članov družin tistih, ki so že odšli v partizansko enoto.

Vseskozi so tako sorazmerno glede na število prebivalstva Italije najbolj polnili italijanske zapore, konfinacijo in internacijo politični zaporniki iz Julijske krajine. Ti so imeli tudi največ žrtev zaradi slabih pogojev bivanja v internaciji. Tudi po padcu fašizma se jim je godilo najslabše: ker so bili internirani po ukazu vojaških oblasti, niso bili po padcu fašizma osvobojeni, saj je bila Italija še naprej v vojni. Tudi tisti, ki so jih internirale civilne oblasti, niso bili izpuščeni, tako da jih je 8. september 1943 še vedno presenetil v taboriščih.³ Enako je veljalo za zapornike. Po kapitulaciji Italije je del ostal v internaciji oz. zaporih in so jih izpuščali leta 1944 iz različnih razlogov; del se je vrnil domov, del pa je zajela nemška vojska in jih internirala v Nemčiji.

Begunstvo

Pred napadom na Jugoslavijo so Italijani iz preventivnih razlogov za 2-3 tedne izselili v kraje v okolico Firenz in Modene večino prebivalstva iz vasi najbližjih stari italijansko-jugoslovanski meji (Novokračine, Nova vas pri Jelšanah, Fabci, Sušak, Zabiče, Podgraje, Kuteževo, Trpčane, Jablanica). To so bile največ ženske, otroci in starejši moški, saj so bili moški, sposobni za orožje, v glavnem mobilizirani. Problem z živino so rešili tako, da jo je nekaj odkupila italijanska oblast, nekaj so jo spravili po drugih vaseh, ponekod pa je ostala doma kakšna družina ali moški, ki so skrbeli zanjo. Za begunce je italijanska država lepo skrbela, jih naselila pri kmetih ali v praznih dvorcih, palačah in jim dajala hrano. Že na poti so jih na večjih železniških postajah pričakale žene fašistične organizacije "Massaie Rurali" (Kmečke gospodinje) in jih obdarovale s paketi.

V izpraznjenih vaseh pa se je ta čas naselila italijanska vojska, ki je pred odhodom v Jugoslavijo hiše v glavnem izropala (razen v Fabcih).⁴

² Tone Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo 1943 : Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana: 1983 (dalje Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo), str. 264. Podrobnejši podatki so na voljo še v knjigi dokumentov, ki jih je zbral in uredil Tone Ferenc: Neupogljivi zakon Rima : fašizem in osvobodilni boj primorskih Slovencev 1941-43 : dokumenti = La legge inflessibile di Roma : il fascismo e la lotta di liberazione degli sloveni nella Venezia Giulia 1941-43. Ljubljana, 2004.

³ Pericolosi nelle contingenze belliche. Rim: ANNPIA, 1987 (dalje Pericolosi nelle contingenze belliche).

⁴ Arhiv Pokrajinskega muzeja Koper (dalje APMK), izjave domačinov: Milka Prosen (Kuteževo), Ivanka Mavrič (Sušak), Štefanija Hrabar (Novokračine), Ivan Rutar (Fabci).

Aretacije, sojenja, zapori

I.

Z vstopom Italije v vojno junija 1940 se je sprožil val aretacij politično sumljivih in kaznovanih oseb, o katerih so vsa leta med obema vojnama vodili na kvesturah kartoteko z namenom, da jih aretirajo ob posebnih priložnostih (obiski visokih osebnosti, državne in patriotske prireditve) in v primeru vojne. Ta val aretacij je trajal še dolgo v leto 1941 in se zaključil s t.i. drugim tržaškim procesom. Preiskave so spremljala zasliševanja s hudim mučenjem, nekaj oseb so izpustili, veliko poslali v konfinacijo, skupino 60 oseb, v katero je bilo po zasedbi Slovenije vključenih še nekaj primorskih emigrantov, pa so postavili pred Posebno sodišče.

V letu 1942 so fašisti začeli z aretacijami pripadnikov NOG in članov družin partizanov. Februarja in marca so na Bistriškem načrtovali in izpeljali množično aretacijo organizatorjev NOG, vendar se jih je kar nekaj umaknilo v partizane. Ostale so postavili pred PS. Maja in julija je prišlo do pobojev in aretacij zaradi izdaje pripadnika Brkinske čete, znanega kot Stanko "Štajerc" (Suhorje, Ostrožno Brdo). 18. maja 1942 so fašisti zaprli kot talce 26 moških iz vasi Kilovče in Ratečevo Brdo, ki so jih 4. junija 1942 pod Kilovčami tudi ubili. Večji val aretacij se je zgodil zadnje dni januarja, v februarju in marcu 1943 zaradi izdaj vrinjencev OVRA Cvetka Grilanca-Nedeljka iz Saleža (33 oseb iz vasi Hotična, Kovčice, Rjavče, Tatre) in Sergija Živca-Zdravka iz Trebč (12 oseb iz vasi Orehek).⁵ Aretirani so bili predlagani za sojenje pred PS, ta pa jih je zaradi preobilice dela izročil pristojnemu vojaškemu sodišču.⁶ Do sojenja ni prišlo zaradi zloma fašizma in kapitulacije Italije, ki so jo aretirani dočakali v zaporih, po kapitulaciji Italije pa so moške preselili v delovna (največ v Mossburg v Nemčiji) in druga taborišča, ženske pa so se vračale domov do konca leta 1943.⁷

Ves čas so Italijani izvajali še posamezne aretacije, tudi skupinske, krajšega ali daljšega značaja.

Aretirane so ponavadi najprej zaprli v bližnje zapore na karabinjerskih postajah ali v vojašnicah (Ilirska Bistrica, Neverke, Divača, Sežana, Materija, Podgrad, Podgorje), kjer so jih zasliševali, dostikrat tudi mučili. Nekateri so nato spustili domov, hujše "prestopnike" pa poslali naprej v zapore v bližnjih mestih (Reka, Koper, Trst). Njihova nadaljnja usoda je bila različna. Nekateri so ostali še nekaj časa v zaporu in se nato vrnili domov, druge so poslali v internacijo, spet druge v posebne bataljone, oblastem najbolj nevarne pa pred PS.

II.

Po nepopolnih podatkih v knjigi Aula IV (Quarta)⁸ je Posebno sodišče med

⁵ Podrobno je o izdaji teh dveh vrinjencev pisal Tone Ferenc: Velika izdaja pri Trstu in na južnem Primorskem v začetku leta 1943. V: Borec, 31, 1979, št. 1 in 2.

⁶ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS) 1829, Zbirka gradiva kraljevih kvestur Gorica in Trst, šk. 1023a.

⁷ APMK, izjave aretirancev: Branko Lukač (Orehek), Marija Lukač (Orehek) in drugi.

⁸ Iz knjige Aula IV : procesi proti Slovencem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči). Trst 1970 (dalje Iz knjige Aula IV). Original nosi naslov Aula IV in ga je decembra 1961 izdala organizacija ANPPA - Associazione nazionale perseguitati politici italiani antifascisti (Društvo

vojno na 10 procesih sodilo 61 osebam iz nekdanjega brkinskega okrožja, od teh trem v odsotnosti. Na smrt je bilo obsojenih 11 oseb (2 v odsotnosti), oproščenih pa 5. Dva procesa sta bila namenjena dejanjem pred začetkom vojne.⁹ Sojenja so bila tudi pred rednimi sodišči in vojaškim vojnim sodiščem v Trstu, vendar sem zasledila le nekaj podatkov, tako v literaturi kot v pričevanjih.¹⁰ Najbolj odmeven, tudi v Evropi, je bil drugi tržaški proces. Po 11 letih je Posebno sodišče ponovno zasedalo v Trstu in sicer od 2. do 14. decembra 1941. Na procesu so bile izrečene težke sodbe: 9 oseb je bilo obsojenih na smrt (od teh so 4 pomilostili na 30 let zapora, 5 pa so ustrelili naslednjega dne na Opčinah), ostali so bili obsojeni skupno na 976 let in pol zaporne kazni.¹¹ Iz brkinskega okrožja je bilo obsojenih 9 oseb: 1 na smrt (Viktor Bobek iz Trnovega-Ilirske Bistrice), 7 na 30 let (Albin Dujc in Albin Škrj s Škofelj, Vladimir Dujmovič iz Rodika, Ivan Gašperšič iz Famelj, Ludvik Požrl iz Gorič, Jože Ujčič iz Ilirske Bistrice in Janko Vatovec z Zavrhka) in 1 na 8 let (Marija Urbančič iz Trnovega-Ilirska Bistrice). Od teh so bili 3 pripadniki organizacije TIGR, 6 pa komunistične stranke.

Smrtne žrtve so padle še na dveh procesih. 25. junija 1942 so v Rimu obsodili pripadnike Prve primorske partizanske čete, ki so jih zajeli v bitki na Nanosu 18. aprila, nekaterim pa so sodili kar v odsotnosti. Takrat je bilo z obravnavanega teritorija obsojenih na smrt pet oseb, tri od teh so nato ustrelili v trdnjavi Forte Bravetta pri Rimu (Ivan Čekada iz Male Bukovice, Viljem Dolgan s Topolca, Leopold Frank s Kilovč), dva pa sta bila obsojena v odsotnosti (brata Franc in Karlo Maslo). 23. oktobra 1942 je sodilo še 13 osebam z Bistriškega (aretirani zaradi vohunstva decembra 1941) in jih 5 obsodilo na smrt (Anton Gržina, Josip Rojc in Josip Žefrin iz Vrbiče, Vincenc Hrvatin iz Trpčan in Franc Vičič z Velike Bukovice), ki so jih naslednji dan ustrelili v trdnjavi Forte Bravetta pri Rimu. Na sojenje pa je čakalo še veliko obtoženih podpornikov NOG, ki do zloma fašizma niso prišli na vrsto, PS pa si je pomagalo tako, da jih je predajalo vojaškemu sodišču 23. armadnega zbora v Trstu.

Posebna kategorija obsojenih so bili pripadniki redne kraljeve vojske, ki so jim sodili pred vojaškim sodiščem iz političnih razlogov. Z vstopom Italije v vojno je Mussolini s posebnim dekretom ustanovil vojaško sodišče za Sicilijo in Sardinijo ter oba otoka proglasil za vojno cono. Tu je bilo največ posebnih bataljonov, kjer je zaradi slabih razmer v vojski prihajalo do protestov, ti pa so se večkrat zaključili z obsodbami pred vojaškim sodiščem. Znan je primer Vladimirja Čeparja z Barke, ki je bil obsojen aprila 1942 na več let zapora. Obe vojaški sodišči sta delovali še po kapitulaciji Italije, na Sardiniji do jeseni 1944. Tako je bil npr. 7. januarja 1944 obsojen Anton Prelec z Barke na 4 leta zapora.¹²

italijanskih antifašističnih političnih preganjancev). V uvodu so avtorji originalne knjige opozorili, da so lahko pregledali samo tisti del arhiva Posebnega sodišča, ki ga hrani vrhovno vojaško sodišče.

⁹ Analizo procesov je izdelal Lavo Čermelj po izidu knjige Aula IV in jo objavil v članku "Aula IV oziroma vsi procesi pred fašističnim Posebnim sodiščem", ki je izhajal v Primorskem dnevniku v nadaljevanjih: 30. 3., 7., 18. in 20. 4. 1962.

¹⁰ Tudi v publikaciji Antifascisti nel Casellario politico centrale, ki jih je izdajala ANNPIA v 19 zvezkih od 1988 do 1995, so pomanjkljivi sezname interniranih, konfiniranih in obsojenih, ker manjka gradivo iz Osrednjega Državnega arhiva v Rimu. V objavljenih seznamih so zapisani le trije (Anton Benigar iz Ilirske Bistrice, Stanislav Ludvik z Rjavč in Ivan Mršnik iz Poljan).

¹¹ O tem procesu je bilo že veliko raziskanega in napisanega, zato ga ne prikazujem podrobneje. Lavo Čermelj: Ob tržaškem procesu 1941. Ljubljana 1962, Vid Vremec: Pinko Tomažič in drugi tržaški proces leta 1941. Koper-Trst 1988.

¹² Iz knjige Aula IV, str. 12 (predgovor Srečka Vilharja).

III.

Zapori, ki so imeli preiskovalno vlogo in so bili zato aretirani tam zaprti le prehodno za krajši ali daljši čas, so bili v mestih Reka, Koper, Trst (za moške največ Coroneo, za ženske največ Jezuiti) in Udine. Tu so jih zasliševali, mučili, tudi do smrti. Obsojeni na PS pa so kazni prestajali v zaporih po Italiji, ločenih za moške in ženske. Moški največ v krajih Fossano, Civitavecchia, Castelfranco Emilia, Forlì, Rim; ženske pa v Perugii, Modeni, Benetkah, Ravenni, Bellunu, Vidmu, Firencah, Rimu, pa še kje.

Po kapitulaciji Italije se je ženski del vrnil domov (največ septembra, prihajale pa so vse do konca leta 1943), medtem ko je moškemu to le delno uspelo. V večini primerov so ostali v zaporih, ki so jih takoj prevzeli Nemci, domov pa so jih spuščali tja do sredine leta 1944 po posredovanju svojcev ali Rdečega križa. Nekaj so jih odpeljali v delovna taborišča v Nemčijo, kjer so v večini dočakali konec vojne.

Konfinacija

Konfinacija, t.j. kazenska omejitev gibanja politično sumljivih oseb na določen kraj, je bila bolj značilna za obdobje med obema vojnama. Množično je bila uporabljena še v letih 1940 in 1941, nato pa do kapitulacije Italije v manjši meri. Moške so v vojnem obdobju pošiljali na otoke Ventotene, Tremiti in Ustica ter v kraje Gasperina, Istonio, Ivreia in Caprino Veronese, ženske pa na otok Ventotene ter v kraj S. Demetrio nei Vestini, pa še kam.¹³

Internacija

Internacija je v času vojne v vseh državnih zakonodajah nekaj običajnega in je namenjena državljanom sovražnih držav. V fašistični Italiji in nacistični Nemčiji pa je bila namenjena še lastnim državljanom, ki so nasprotovali režimu (politični interniranci), služila je zastrahovalnim namenom (nepolitični interniranci) in genocidu.

Internacija je bila najprej pod kompetenco notranjega ministrstva, z zasedbo in priključitvijo novih pokrajin pa so ukrepi za internacijo prehajali vedno bolj pod kompetenco vojaške okupacijske oblasti. Pred vstopom v vojno so v Italiji predvideli internacijska taborišča za 14.400 internirancev, zanje pa bi uporabili že obstoječa taborišča in nova, ki naj bi jih še zgradili. Pa se je kmalu izkazalo, da so se ušteli: treba je bilo pripraviti še taborišča za Jude, po zasedbi tujih držav pa še za pripadnike partizanskega gibanja in njihove družine. Temu primerne so bile tudi razmere, v katerih so živeli interniranci: taborišča so bila premajhna, v nezdravem okolju (malarični kraji), s stopnjevanjem vojne pa je bilo vedno večje pomanjkanje hrane.

Internacijo bi morale predlagati prefektore, o njej pa odločiti notranje ministrstvo, vendar so predlogi prihajali tudi od drugod (politična policija, generalni inšpektorat, razni inšpektorati), na internacijo pa so obsojali PS, redna in vojaška sodišča, pretorji ter komisije za konfinacijo in svarila.

¹³ Podatki o krajih so povzeti iz seznamov oseb, navedenih v publikaciji *Antifascisti nel Casellario politico centrale*, in iz pisnih pričevanj.

Med interniranci je bilo več kategorij: 1. *politični interniranci* - že med obema vojnama v kartotekah na kvesturah zavedene politično sumljive osebe, ki so se jim pridružili pripadniki odporniškega gibanja in nekdanji konfiniranci (po izteku konfinacije, so jih kar obdržali v internaciji). 2. *nepolitični interniranci* - družinski člani pripadnikov partizanskega gibanja in prebivalci celotnih vasi, ki so jih internirali kot povračilni ukrep za partizanske akcije. 3. *konfiniranci* - nepolitični interniranci, ki so jih pred postavitvijo internacijskih taborišč za internirance iz Julijske krajine razporedili po različnih krajih severne Italije, bili so pod policijskim nadzorom in omejeni v gibanju.

Razlogi za internacijo so bili različni: pripadnost komunistični organizaciji, izvajanje antifašistične dejavnosti, prevratniške dejavnosti, pripadnost upornikom, podpiranje upornikov, kaznovanje družinskih članov zaradi odhoda v partizane, poslušanje tujih radijskih postaj, govorjenje proti režimu, žaljenje oblastnikov, ustrahovanje celotnega prebivalstva, da ne bi podpirali upornikov.¹⁴

Najhujši ukrep, ki so ga fašisti pripravili proti civilnemu prebivalstvu, je bila odstranitev vseh odraslih moških ali celo vsega prebivalstva s širših območij (moških, sposobnih za vojsko od 42. do 55. in nesposobnih do 19. leta starosti; družine partizanov in njihovih pomagačev). Posledica večjega odhoda Primorcev v partizane januarja in februarja 1943 je bil tudi načrt o množičnem interniranju civilnega prebivalstva, s katerim pa so se ukvarjali in ga tudi izvajali že prej.¹⁵

V brkinskem okrožju so izvedli prvo množično interniranje 4. in 5. junija 1942 za večino prebivalcev iz vasi Dolnja in Gornja Bitnja, Kilovče, Mereče, Podstenje, Podstenjšek in Ratečevo Brdo, potem ko so jim fašisti kot povračilno akcijo za partizanski napad na karabinjerje v Merečah požgali domove. Iz Ilirske Bistrice so jih najprej odpeljali v Matulje, kjer so bili 2 tedna zaprti v šoli, nato pa v Milano, kjer so jih razporedili po raznih krajih v severni Italiji.

Naslednji dve bolj množični interniranji sta bili izvedeni v začetku marca 1943 zaradi odhoda večje skupine mladeničev in mož v partizane (v vaseh Brezovo Brdo, Gabrk, Huje, Ostrovica, Podgrad pri Vremah, Rjavče, Tatre, Vareje), in pa 13. marca po spopadu italijanske vojske z Brkinsko četo, ko so pobrali vse moške (Kozjane, Pregarje, Huje).

Skrb za pošiljanje internirancev iz Julijske krajine v taborišča je prevzel Generalni inšpektorat javne varnosti, ki ga je vodil Giuseppe Gueli. V letih 1940-41 so internirali politično sumljive v predvojne konfinacijske kraje (Pisticci, Tremiti, Monteforte Irpino), v letu 1942 pa so internirance pošiljali v različna mesta oziroma kraje, kjer so živeli v hotelih, šolah in zasebnih hišah, se preživljali z živilskimi nakaznicami, nekaterim je celo uspelo poiskati še kakšno delo. Vsako jutro in zvečer so se morali javljati na karabinjerski postaji, pa še vmes so jih nadzorovali. Prebivalci so jih različno sprejeli, vendar je bilo to življenje mnogo boljše, kot tisto kasneje v taboriščih. Nekateri so tam ostali do konca internacije, nekaj od njih se je tudi vrnilo domov še pred kapitulacijo Italije na prošnjo sorodnika, ki jim je nato tudi nudil prebivališče. Druge internirance pa so februarja 1943 preselili v dve taborišči, ki so ju leta 1943 namenili za internirance iz Julijske krajine: za moške je bilo to v kraju Cairo Montenotte v pokrajini Savona (50 km zahodno od Genove), za ženske in otroke pa v kraju Fraschette di Alatri v pokrajini Frosinone (80 km

¹⁴ Pericolosi nelle contingenze belliche.

¹⁵ Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo, str. 286.

jugovzhodno od Rima). To sta bili edini taborišči, ki ju je ustanovilo notranje ministrstvo, v njegovem imenu pa ju je upravljal Inšpektorat za vojne službe.

Medtem ko se je po kapitulaciji Italije uspelo internirancem iz taborišča v Fraschettah vrniti domov, je bilo drugače z interniranci v Cairu Montenotte. To je bilo eno redkih taborišč, kjer jim ni uspelo pobegniti. Dan po kapitulaciji Italije so taborišče prevzeli Nemci in večino jetnikov odpeljali 12. oktobra 1943 v Mauthausen na Gornjem Avstrijskem, v podružnico Gusen. Tu jih je nekaj umrlo, preostale pa so decembra 1943 in januarja 1944 poslali domov. Tako je 24. januarja 1944 odpeljal zadnji transport v Trst - med temi so nekateri umrli po poti, nekateri pa v Trstu, večina pa jih je prišla domov v zdravstveno zelo slabem stanju.¹⁶

Poboji, požigi, ropanje

Fašisti so pri zatiranju odporiškega gibanja udejanjali besede, ki jih je izrekel Mussolini na zborovanju v Gorici 31. julija 1942: "Domače prebivalstvo je prijazno banditom in jim daje vso potuho... Strupeni sad je treba pokončati z ognjem in mečem... Storili bomo, kot je to storil Julij Cezar z nepokorno Galijo: požgal je uporne vasi, poklal je moške, ženske, starce in otroke pa odpeljal v sužnost daleč od doma."¹⁷

Prva hiša je gorela na Ostrožnem Brdu 5. aprila 1942. To je bila Maslova hiša (Bečanovi), iz katere je bil doma takratni vodja partizanske skupine Karlo Maslo. Konec marca so partizani ubili davčnega izterjevalca, zato so Italijani 3. aprila aretirali Maslovega očeta. Maslo je naslednji dan s še nekaj tovariši napadel karabinerje pri Ambrožičevem mlinu pod Ostrožnim Brdom in 2 ubil. Fašisti iz Neverk so tako 5. aprila v povračilni akciji požgali Maslovo hišo, čez 2 dni pa odpeljali še njegovo mater ter ustrelili 2 domačina. 7. aprila so požgali tudi 3 hiše na Suhorju.¹⁸

Posledica izdaje Stanka "Štajerca" je bil pobjoj 20. maja 1942 treh Suhorcev na Ostrožnem Brdu in požig 2 hiš na Suhorju.¹⁹

Najhujši zločini so se dogajali v dneh 4. in 5. junija 1942, ko so fašisti izvedli hudo povračilno akcijo za partizanski napad na karabinerje v vasi Mereče ob železniški progi Pivka-Ilirska Bistrica, v kateri so bili ubiti 3 karabinerji. Takrat so pod vasjo Kilovče v Jerandovi ogradi ubili kot talce 26 moških²⁰, ki so jih 18. maja zaprli v vojašnico v Neverkah, 3 pa so ustrelili v Dolnji Bitnji (2 domačina in enega prodajalca krompirja od drugod). Naslednji dan so v Ilirski Bistrici obesili Čeligoja iz Topolca in Pecmana iz Smrij (pobrali so ju na travniku), v Mali Bukovici pa brata Grk in natararja Sljadova, zaposlenega v Ilirski Bistrici (vse tri so aretirali 19.

¹⁶ Bili so uporni: zaprti, izgnani, ubiti, na suženjskem delu, v koncentracijskih taboriščih. Ljubljana: Koordinacijski odbor žrtev nacističnega nasilja pri GO ZZB NOB Slovenije, 2002 (dalje Bili so uporni), str. 86.

¹⁷ Bili so uporni, str. 45.

¹⁸ Podrobno je ta dogodek opisal Maks Zadnik v obsežnem članku Fašistično pobijanje in požiganje v Brkinih že v aprilu 1942 (Iz dnevnika prof. Diega de Henriqueza), ki je izhajal v Primorskem dnevniku v 7 nadaljevanjih od 10. 9. do 18. 9. 1981.

¹⁹ Podrobno je dogodek opisan v članku Maks Zadnik: Začetki NOB na Suhorju in prve žrtve fašističnega terorja. V: Primorski dnevnik, 29. 8.-5. 9. 1981.

²⁰ Na spomeniku v Jerandovi ogradi pod Kilovčami je napisanih 28 imen, ker sta dodana še ubita brata Avsec v Dolnji Bitnji.

maja, jih odpeljali v reške zapore, junija vrnilo v Ilirsko Bistrico in nato obesili pred Lovričevim hlevom).²¹ 4. junija so požgali večino hiš v vaseh Dolnja in Gornja Bitnja, Kilovče, Mereče, Podstenje, Podstenjšek in Ratečevo Brdo, naslednji dan še 3 hiše v Šmagorju (zaselek, ki spada k Ostrožnemu Brdu), večino ljudi pa izselili.²²

Do kapitulacije so Italijani pobili še nekaj civilistov in požgali nekaj hiš. Tako je v sedmih prej omenjenih vaseh zgorela večina hiš, ponekod vse, v treh vaseh do 10 hiš (Kozjane, Ostrožno Brdo s Šmagorjem, Suhorje), po 1 ali 2 hiši pa v petih vaseh (Čelje, Gornje Vreme, Jasen, Podgrad pri Vremah, Prem).

Preiskave in aretacije, ki so jih opravljali fašisti, je redno spremljalo tudi ropanje premoženja.

Prisilna mobilizacija in posebni bataljoni

Italijani so kot protiukrep množičnemu odhajanju Primorcev v NOV decembra 1942 in januarja 1943 uvedli prisilno mobilizacijo, to je vpoklic v vojsko mladoletnih fantov letnikov 1924, 1925 in 1926. Generalni štab je v začetku februarja 1943 odobril predčasno mobilizacijo letnikov 1924-1926, poveljnik 23. armadnega zbora v Trstu pa je ukazal vpoklicati mladoletne slovenske mladeniče v nekaterih vaseh že konec februarja (Artviže, Ostrovica, Tatre, Brezovo Brdo, Rjavče). 3. marca 1943 so izvedli prisilno mobilizacijo v občinah tržaške pokrajine (Divača, Vremski Britof), 8. marca pa v občinah reške pokrajine (Materija, Podgrad, Prem, Ilirska Bistrica, Jablanica, Jelšane) in v občinah puljske pokrajine (Hrpelje-Kozina).²³

Mladeniče so prišli iskat karabinjerji ponavadi zgodaj zjutraj, obkolili vas, jih naložili na kamion in odpeljali v Trst, kjer so jih razporedili v posebne bataljone, največ v Aquilo v južni Italiji.

25. julija 1943 so mobilizirali še prek 60 moških iz vasi Dolenje, Jelšane, Novokračine, Veliko Brdo, Lipa in Rupa ter jih vključili v posebne bataljone v južni Italiji.²⁴

Oktober 1943 - maj 1945

To je obdobje novega okupatorja - nemške vojske, ki je imel še precej pomočnikov - na eni strani ostanke italijanskih formacij (karabinjerji, finančni stražniki in člani nove fašistične stranke - republikanci in njihove vojaške enote - X^a MAS), na drugi strani pa kvizlinške enote: slovenske (primorski domobranci - Slovenski narodni varnostni zbor) ter srbske (četniki - Četniški odred in nedičevci - Srbski prostovoljni korpus). Ker je bila Primorska z Istro za Nemce strateško zelo pomembno območje, so takoj začeli izvajati ukrepe za utrditev nadzora nad prometnimi potmi. Prvi ukrep je bila ofenziva v začetku oktobra 1943, s katero naj bi uničili partizanske enote. Naslednji je bila gradnja obrambne linije od Trsta proti Reki in Pulju. Ves čas pa so izvajali akcije proti partizanskim enotam (občasne ofenzive in

²¹ Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), fond OLO Ilirska Bistrica, Prijave vojne škode, t.e. 3.

²² Podrobneje so dogodki opisani v Maks Zadnik: Istrski odred. Nova Gorica 1965 (dalje Zadnik: Istrski odred), str. 37-39.

²³ Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo, str. 208.

²⁴ APMK, fond Izjave, spomini - občina Ilirska Bistrica, pisna izjava Milke Udovič iz Jelšan iz leta 1957.

redne kontrole po vaseh). V pričakovanju zavezniškega izkrcanja je nemško poveljstvo Jadranske operativne cone dobilo ukaz, da do skrajnih možnosti brani Primorsko. Zato je vojaški poveljnik Jadranske operativne cone Ludvig Kübler s korpusnim poveljem št. 9 z dne 24. februarja 1944 ukazal: "... teror proti terorju, oko za oko, zob za zob...".²⁵ Vrhovni poveljnik nemške armadne skupine v Italiji Albert Kesselring je 17. maja 1944 pooblastil podrejene poveljnike, da zaradi partizanskih akcij izvajajo represalije nad civilnim prebivalstvom. Višji vodja SS Odilo Globocnik je v načrt uničevanja osvobodilnega gibanja vključil poleg nemške policije tudi vse italijanske formacije in slovenske domobrance. K tem represivnim elementom je treba prišteti še italijanski Posebni inšpektorat javne varnosti z Giuseppom Guelijem in Gaetanom Colottijem na čelu (ustanovljen aprila 1942 kot Generalni inšpektorat), ki so si ga ljudje zapomnili zaradi krutosti in mučenja pri zasliševanjih.²⁶

Tako je prihajalo do masovnih požigov tudi celih vasi in poboja civilnega prebivalstva (največ moških in starejših ljudi), veliko jih je prestajalo muke nemških taborišč, še več pa so jih odpeljali na prisilno delo, največ mladino. V vsem tem nečloveškem nasilju pa so se našli tudi posamezni sovražni vojaki, ki so rešili nekatere domačine, npr. pred odgonom v internacijo. Marsikdaj pa so ljudje ostali živi ali hiše cele zaradi posredovanja duhovnikov ali posameznikov, ki so znali nemško in so se pred Nemci iznajdljivo izgovorili in jih prepričali, da vaščani niso krivi.

Požigi, poboji, ropanja

Za zadnje vojno obdobje je značilna krutost nemškega okupatorja tako nad partizani kot nad civilnim prebivalstvom. Nad slednjim se je znašal zaradi spopadov nemške vojske s partizanskimi enotami, ki so se nahajale v vasi, zaradi izvedenih partizanskih akcij, hiše pa so gorele tudi zaradi obstreljevanja vasi. Gorelo je v tretjini brkinskih vasi, od teh dvakrat v vaseh Artviže, Fabci, Klanec, Kozjane, Ocizla, Pregarje in Tatre. Večino hiš so požgali v 17 vaseh (Artviže, Beka, Brezovo Brdo, Fabci, Gabrk, Huje, Kozjane, Kuteževo, Ocizla, Podbeže, Podgraje, Pregarje, Prelože, Sušak, Tatre, Tominje, Zajelšje), do 15 hiš²⁷ v 2 vaseh (Dolnje Vreme, Starod), do 10 hiš v 2 vaseh (Barka, Vremski Britof), do 5 hiš v 20 vaseh (Golac, Hrpelje, Jelšane, Klanec, Mala Bukovica, Markovščina, Materija, Misliče, Novokračine, Orehek, Ostrovica, Ostrožno Brdo, Petrinje, Poljane, Rjavče, Rodik, Skadanščina, Soze, Suhorje, Zabiče). Na Bistriškem je bilo še v zaključnih bojih maja 1945 porušenih kar nekaj hiš: več kot 20 jih je bilo uničenih v Smrjah, do 15 v Dolnjem Zemonu in Harijah, do 5 pa v 8 krajih (Brce, Dobropolje, Ilirska Bistrica-Trnovo, Koseze, Prem, Veliko Brdo, Zabiče, Zarečje).

Uničene hiše in žrtve so bile tudi v dveh zavezniških bombardiranjih: 19. septembra 1944 v Novokračinah (5 uničenih hiš in 7 mrtvih) in 16. oktobra 1944 v Ilirski Bistrici (3 porušene hiše in 15 mrtvih).

²⁵ Enzo Collotti: "Occhio per occhio, dente per dente!". Un ordine di repressione tedesco nel Litorale Adriatico. V: Il movimento di Liberazione in Italia, št. 86, januar-marec 1967, zvezek 1, str. 27-44.

²⁶ Zadnik, Istrski odred, str. 303-304.

²⁷ V različnih virih so navedene tudi različne številke, saj se ločuje stanovanjsko in gospodarsko poslopje. Moje številke so zbrane na terenu in pomenijo število lastnikov hiš, hiše pa so delno ali v celoti porušene. Največkrat je zgorelo gospodarsko poslopje.

Poleg partizanskih so sredi septembra 1943 padle tudi prve civilne žrtve, ko je prihajalo do spopadov na cesti Kozina-Podgrad. To so bili oboroženi domačini, aktivisti, vključeni v narodno zaščito. Takrat je bila z obstreljevanjem porušena tudi prva hiša (v Materiji). Iz zastrahovalnih razlogov po spopadih s partizani so bile prve hiše po vaseh uničene v nemški oktobrski ofenzivi 1943: 1. oktobra v vasi *Klanec* (v obstreljevanju so bile porušene 4 hiše, med temi farovž in cerkev, 1 pa je bila požgana); 2. oktobra v *Ocizli* (zgorele so 4 hiše), *Sozah* (požgali so Možinov mlin v Klivniku, gospodarja pa ubili) in *Petrinjah* (zgorele 3 hiše); 3. oktobra na *Barki* (v obstreljevanju je bilo uničenih 6 hiš); v bojih Šerčerjeve brigade v Brkinih 7. oktobra na *Artvižah* (požgali so večji del vasi in ubili 1 vaščana) in *Kozjanah* (požganih 8 hiš).²⁸ Zaradi spopadov partizanske in nemške vojske je bilo prizadetih še nekaj vasi: v spopadu s Šerčerjevo brigado - *Tatre* 14. novembra 1943 (padli so 4 domačini, pogorelo pa 14 hiš);²⁹ v spopadu s partizani 2. hrvaške istrske brigade "Vladimir Gortan" - *Fabci* 29. novembra 1943 (padlo je 6 partizanov in 1 domačin, delno požganih je bilo 6 hiš); v spopadu z enotami 4. bataljona 9. brigade 14. septembra 1944 - *Kozjane* (požganih 15 hiš) in *Tatre* (pogorelo 41 hiš).³⁰ Zaradi zadrževanja partizanskih enot v vasi so nastradale naslednje vasi: *Brezovo Brdo* 4. januarja 1944, ko so Nemci zaradi akcije pripadnikov VOS, v kateri so pokončili nemškega oficirja, ubili 4 vosovce skupaj z okrožnim načelnikom in požgali delno ali v celoti 22 hiš; na pustni torek 21. februarja 1944 - *Ostrovica* (požgali 1 hišo, gospodarja pa ubili) in *Misliče* (požgali šolo), *Vremski Britof* (požgali so 6 hiš); *Prelože* 12. aprila 1944, ko so Nemci napadli štab Istrskega odreda, ki se je že dlje časa zadrževal v vasi (ubili 1 partizana in 1 domačina ter požgali delno ali v celoti 23 hiš). Maščevalne akcije zaradi partizanskih napadov na vozila ali miniranja prometnih poti so se zgodile v vaseh: *Starod* 29. marca 1944 (zgorelo je 13 hiš); 26. maja 1944 *Beka* (požganih 23 hiš) in *Ocizla* (požganih 16 hiš); *Kozina-Hrpelje-Rodik-Artviže* 20. in 21. julija 1944 zaradi napada na tovorni vlak, ko so požgali 2 hiši in ubili 9 oseb.³¹

Najbolj kruti in množični poboji ter požigi so se zgodili maja 1944. Povezani so bili z akcijami 2. hrvaške istrske brigade "V. Gortan", ki se je pred Nemci umaknila iz Čičarije najprej v Podgoro in nato v Brkine, tu pa izvajala še naprej napade na cestah in železnici. Uvod je bil konec aprila, ko je nemška vojska zagrešila najhujši zločin v teh krajih - požig vasi Lipa na hrvaški strani blizu Jelšan skupaj z njenimi prebivalci (zgorelo je 263 ljudi). Takrat so gorele še druge vasi v hrvaški Čičariji. Na slovenski strani se je nadaljevalo 5. in 6. maja s požigi vasi *Fabci* (požgani so bili še preostanki 6 hiš), *Sušak* (zgorelo je 28 hiš, 1 oseba je bila ubita), *Podgraje* (požganih je bilo 70 hiš) in *Kuteževo* (55 hiš). Ljudje so pred nemško vojsko bežali v druge vasi (Zabiče in Jablanica), od tam pa so Nemci v glavnem mladino poslali v internacijo. Višek nemške krutosti pa so doživele 18. maja brkinske vasi *Podbeže* (požganih je bilo 29 hiš, ustreljenih in zažganih 24 moških), *Tominje* (38 hiš so požgali, postrelili in vrgli v ogenj 33 vaščanov, 1 pa ubili s krampom), *Zajelšje*

²⁸ Podrobneje so dogodki opisani v Zadnik, Istrski odred, str. 70. Vojno nasilje v Brkinih je obdelal v svoji magistrski nalogi tudi Branko Dekleva: Brkini med drugo svetovno vojno s poudarkom na vojnih zločinih: razvoj občin in medvojno nasilje na območju Brkinov. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univeze v Ljubljani, 2003.

²⁹ Zadnik, Istrski odred, str. 97.

³⁰ Zadnik, Istrski odred, str. 480-485.

³¹ Zadnik, Istrski odred, str. 394-396.

(požgali so 15 hiš od 16 in pobili 7 oseb), *Pregarje* (požgali so 102 hiši in ubili 2 starejša vaščana), *Huje* (požganih 25 hiš) in *Gabrak* (požganih je bilo 12 hiš od 14 in ubiti 3 vaščani).³²

Vse te požige je spremljalo uničenje celotnega premoženja (zgorela je tudi živina, hrana in vse drugo, kar niso odpeljali vojaki), višek pa je bila prepoved bivanja v vasi za čas do treh mesecev. Ljudje so si pomagali na različne načine — poleti so ponekod živeli v šotorih v gozdu, drugi pa so si poiskali bivališča največ pri sorodnikih v drugih vaseh ali se naselili v opuščenih vojašnicah - Zabiče, pa tudi v gradu - Jablanica, ali praznih hišah, šolah. Domov so hodili le obdelovat polja, pa še za to so morali prej pridobiti dovoljenje nemške vojske. Nekateri so se kasneje vrnili na domove, jih za silo popravili in tako dočakali konec vojne, drugi pa so svobodo dočakali razseljeni kot pogorelci.

Ropanje domačih živali, pridelkov, obleke in denarja je bilo bolj povezano s stalnimi kontrolami vasi in ne toliko z nemško vojsko kot s fašističnimi in kvizlinškimi enotami. Nemci so ponavadi blago plačali ali dajali nekakšna potrdila, ropanje je bilo bolj kaznovalnega značaja. Navadno so naročili, da jim morajo na vasi zbrati določeno količino hrane in jo prinesiti na štab, tudi večkrat. Bili so celo primeri, ko so branili prebivalce pred ropanjem fašistov. Le proti koncu vojne so zaradi pomanjkanja tudi posamezni nemški vojaki ali skupine iskali hrano po vaseh. Drugače je bilo s slovenskimi in predvsem srbskimi okupatorjevimi pomagači, ki niso imeli urejenega prehranjevanja in so si pomagali z roparskimi pohodi po vaseh, še posebno v zadnjih mesecih vojne. Po ropanju pa so najbolj ostale v spominu ljudi neofašistične skupine, ki so to delo opravljale v skupnih akcijah z nemško vojsko ali pa so prihajale same iz zastraševalnih in roparskih razlogov. Izropane domove pa so našli tudi prebivalci vasi, ki so se v zaključnih bojih na Bistriškem umaknili iz svojih domov.

Aretacije, zapori

Posamezne aretacije so se dogajale v celotnem obdobju nemške okupacije z začetkom v ofenzivi 2. oktobra 1943, najbolj množične pa sta nemška vojska in policija izvedli od februarja do septembra 1944, ko je bilo delovanje organizacij NOG in partizanskih enot najbolj močno in najbolj razširjeno. Kasneje so bile aretacije bolj posamezne, mnoge aktiviste pa so zajeli okupatorjevi sodelavci, predvsem nedičevci in četniki, ki so živeli po bistriških vaseh in v krajih ob železniški progi, jo čuvali ter hodili na roparske pohode v bistriške in tudi brkinske vasi. Zajete civiliste so nato največkrat predali Nemcem.

Zapori so bili v tem obdobju le prehodnega značaja. V njih so najprej zasliševali aretirane, največkrat z mučenjem, in nato odločili o njihovi nadaljnji usodi. Najbolj "nedolžne" so vključili v domobranske enote v Ilirski Bistrici in Trstu ali pa so jih odpeljali na prisilno delo v Lovran v vzhodno Istro; "krive" so odpeljali v Trst, kjer so v Coroneu ali Rižarni čakali nadaljnje odločitve, ki je bila največkrat odhod v nemško taborišče ali na prisilno delo v Avstrijo; nekajkrat pa se je zgodilo, da so pobili aktiviste ali partizane kar takoj v zaporu. Največ primerov je bilo v Ilirski Bistrici, kjer so pobijali na prostoru za vojašnico; nekaj so jih pokončali še v Pod-

³² Zadnik, Istrski odred, str. 305-311, isti, Brkini so umirali v plamenih. V: Borec, 26, 1974, št. 6-7.

gradu in v Podgorju. Tudi v Rižarni je 11 oseb končalo svoja življenja,³³ kakšen pa tudi v tržaškem zaporu.

Aretacije so se izvajale največkrat kot povračilne akcije zaradi partizanskih napadov - ali kot samostojne ali skupaj s požigi. Večkrat pa so tudi iskali osebe po seznamu, ki so ga imeli s seboj - imena so dobivali v zajeti partizanski pošti ali pa z izdajo posameznih domačinov; še najmanj pa so jih izsilili z mučenjem v zaporu.

Internacija

Pojem internacija v času nemške zasedbe zajema več kategorij: 1. civilne osebe, ki so jih zajeli na domačem terenu in jih poslali v koncentracijska taborišča; 2. zajeti pripadniki partizanskih enot, ki so jih poslali v taborišča; 3. pripadniki italijanske vojske, ki so jih Nemci zajeli in poslali v taborišča ali na prisilno delo; 4. interniranci in zaporniki v italijanskih taboriščih in zaporih, ki so jih Nemci preselili v nemška delovna in koncentracijska taborišča; 5. civilne osebe, ki so jih Nemci pošiljali na prisilno delo, največ v Avstrijo.

1. Večje skupinske aretacije, ko so zajete civiliste odpeljali v internacijo, so bile izvedene v obdobju od začetka februarja do konca julija 1944. Vezane so bile predvsem na povračilne akcije za partizanske napade, povezane pa so bile tudi z izdajami, ker so ljudi iskali tudi s sezname v rokah. Ponavadi so mlajše osebe poslali na prisilno delo v Avstrijo in Nemčijo, ostale pa v koncentracijska taborišča. Veliko ljudi je v taboriščih umrlo, preživeli pa so se vračali organizirano in neorganizirano, z vlaki in tudi peš, vse tja do konca leta 1945, shirani in bolni, zato jih je nekaj kmalu umrlo zaradi posledic prestanega gorja.

Prvo in največjo skupinsko aretacijo so izvedli 9. februarja v vaseh Podgrad, Hrušica, Obrov, Javorje, Gradišče, Markovščina in Bač, ko so aretirali skupaj več kot 150 oseb, jih kasneje nekaj izpustili domov, večino pa odpeljali največ na prisilno delo na avstrijsko Koroško. Druga večja skupinska aretacija pa se je zgodila v času požiga vasi v rajonih Katarina in Podgora 5. in 6. maja. Takrat so odpeljali v internacijo okrog 133 oseb iz vasi Dolnji Zemon (18), Fabci (4), Jablanica (8), Kuteževo (22), Podgraje (18), Sušak (5), Trpčane 22) in Zabiče (36). Večje aretacije in posledično internacija so se vršile še v naslednjih vaseh: 21. februarja v Zavrhu 6 oseb, 23. februarja na Artvižah 7 oseb in v Podgradu pri Vremah 7 oseb, 29. februarja v Prešnici 56 oseb in v Petrinjah 8, v začetku marca v Zabičah 29 oseb, 11. marca v Škocjanu in Matavunu 4 osebe, 17. marca v Jelšanah 7 oseb, 29. marca v Starodu 9 oseb, 7. aprila v Vrbovem 12 oseb, 4. maja v Rodiku 11 oseb (8 domačih mladink in 3 partizanske učiteljice, ki so bile tam na sestanku), 25. julija v Čeljah 14 oseb.³⁴

2. Nemško internacijo so doživeli tudi partizani, ki so bili zajeti kot pripadniki enot 7. korpusa na Notranjskem in Dolenjskem ali pa prekomorskih enot. Partizane, ki so jih zajeli na Bistriškem in v Brkinih, pa so takoj pobili.

³³ Najbolj krut primer je uničenje 6 članov 7-članske družine Šlosar (Čupkini) iz Novokračin. Potem ko so Nemci zajeli v bunkerju aktivista Antona Šlosarja-Branka, so njega poslali v nemško taborišče, kjer je umrl, 5 članov njegove družine, starih od 88 do 14 let, pa so umorili v Rižarni.

³⁴ Podatki so povzeti po popisu vojne škode iz leta 1945 (AS II, 1818, PNOO, sk. 185 in 1827, KUZOP), po spominskem gradivu iz let 1957-1958 (APMK), ki sem jih nazadnje preverila še na terenu.

3. Kapitulacija Italije je zatekla domačine, ki so služili italijansko vojsko, na različnih frontah v južni Evropi, severni Afriki in v vojašnicah po Italiji (posebni in delovni bataljoni). Tiste v Albaniji in Grčiji so večji del nemški vojaki zajeli, mnoge pobili (nakrcali so jih na ladjo in z ladjo vred potopili), nekatere internirali, nekaj pa se jih je priključilo odporiškem gibanju v Albaniji, Grčiji in Makedoniji. Tudi v Italiji so zajeli precej vojakov, tako v vojašnicah kot na poti domov, in jih internirali v nemška taborišča ali poslali na prisilno delo. Večina se jih je vrnila domov, nekaj pa jih je v internaciji umrlo.

4. Tudi del zapornikov in internirancev, ki se jim po kapitulaciji Italije ni uspelo rešiti, so Nemci odpeljali v nemška taborišča - delovna in taborišča smrti. Več o tem je zapisano v pregledu o italijanski internaciji in zaporih.

5. Nemcem je doma primanjkovalo delovne sile, zato so pošiljali zlasti mladino na prisilno delo tako na kmetije kot v razne tovarne in rudnike na avstrijskem Koroškem in Štajerskem ter na Bavarskem, v Avstriji pa so tudi gradili utrdbeno linijo proti ruski armadi. Za delo v tovarni so tudi dobili plačilo, ki je v glavnem zadostovalo za hrano in stanovanje.³⁵ Redki interniranci so se vrnilo že med vojno (zaradi bolezni ali pobega), večina po koncu vojne, nekaj jih je umrlo v bombardiranju. Nekateri interniranci so v Avstriji pomagali tamkajšnjemu odporiškem gibanju (dajali so hrano, zbirali podatke), nekaj se jih je tudi vključilo v koroške partizanske enote in tam so tudi padli.

Prisilno delo

Nemški okupator pa je izvajal tudi prisilno mobilizacijo za različna dela doma in v bližnji okolici, kratkoročna in dlje trajajoča.

Najbolj množično in v največjem obsegu se je prisilno delo izvajalo od septembra 1944 pa do aprila 1945, ko so Nemci v pričakovanju izkrcanja zavezniške vojske v Istri utrjevali obrambno linijo od Trsta do Reke. Že spomladi 1944 je bilo nekaj primerov, ko so poslali aretirane moške na prisilno delo v Poreč, kjer so opravljali razna dela, nato v Lovran pri Opatiji. 1. septembra 1944 pa je visoki komisar Jadranskega primorja Friedrich Rainer izdal odlok o mobilizaciji civilnega prebivalstva za gradnjo utrd in drugih vojaških objektov ob obali, na Podgorskem krasu in v čičarijskih hribih vse tja do Opatije. Dela je vodila organizacija TODT - organizacija za vojaške gradbene naloge, ki je nosila ime po svojem ustanovitelju Fritzu Todtu. Glavni sedež je imela v Rižarni, na terenu pa v Podgorju, po posameznih vaseh so bile še delavnice in ambulante. Delovno silo so pridobivali na različne načine, vedno pa s prisilo: s pozivnicami (sezname za pozivnice je pripravila občina); z aretacijami, ko so aretirane kar odpeljali na delovišče, kjer so živeli v delovnih taboriščih; z grožnjami, da bodo zaprli družinske člane itd. Dokler so bili na delu, so jim odvzeli osebne izkaznice in jih deponirali na sedežu v Rižarni. Dela so opravljali vsi vaščani od 15. do 60. leta starosti, največ v Prešnici, Podgorju, Prapročah in naprej v Čičariji. Živeli so na tesnem v hišah po vaseh. Nekateri so se lahko prišli enkrat tedensko domov umit in preobleč, mnogi so po nekaj tednih zbežali, čeprav so ostali tako brez osebne izkaznice. Obrambno linijo so gradili v glavnem prebivalci vasi v Matarskem podolju.

³⁵ Izjava Marije Ceglar iz Obrova, ki je delala v tovarni v Celovcu.

Prisilno pa so opravljali še druga dela, ko so jih Nemci kar mobilizirali skupinsko ali posamezno: spomladi 1945 so kopali jarke za vodovod v Markovščini, Slivju, med Podgradom in Hrušico; v Gradišču so delali pri utrjevanju postojanke na vasi; v Vremski dolini so čuvali železniško progo (ženske podnevi, moški ponoči); prevažati so morali orožje in material za Nemce; opravljali so razna dela v postojankah (kuhanje in čiščenje, razkladanje materiala), včasih za plačilo, včasih zastoj; po partizanskih in mladinskih akcijah so morali vračati stanje v prvotno obliko (moški so ponovno postavljali električne in telefonske drogeve, ženske so odstranjevale napise), pa še kaj drugega.³⁶

Mobilizacija

Ponekod je nemški okupator mobiliziral domače fante, vendar jih ni pošiljal v nemško vojsko, ampak v domobranske enote. Tako so npr. v Zarečico poslali poziv marca 1944. Nekateri fantje so se temu izognili z odhodom v partizansko enoto, nekateri so se skrivali, drugi pa so se vključili v domobransko vojsko v Ilirski Bistrici in v Sv. Ivanu pri Trstu. Domobranci so Nemci priključili tudi moške, ki so jih aretirali na svojih pohodih po vaseh. Ti so imeli možnost izbire: ali k domobranci ali v internacijo. Dostikrat so bili domobranci izhod v sili, kajti ob prvi priliki so od tam zbežali. Tako najdemo na seznamih pripadnikov domobranske enote v Ilirski Bistrici veliko domačih imen - nekateri so od tam zbežali, drugi pa pod njihovim okriljem varno dočakali konec vojne, vendar si niso mazali rok z akcijami proti pripadnikom NOG. Aktivnih pripadnikov SNVZ je bilo zelo malo.³⁷

Nasilje odporiškega gibanja

Osvobodilno gibanje ima tudi svojo temno plat, kar je v vojnem in revolucionarnem obdobju lahko razumljivo, ne pa vedno tudi opravičljivo. V partizanskih formacijah so tudi s smrtnimi kaznimi vzdrževali red in disciplino, kot v primeru dezerterstva, kraje ipd. Do prišlekov so bili nezaupljivi, saj je bilo kar nekaj primerov, ko so vrinjeni "partizani" nato izdali celo vrsto terenskih aktivistov, s katerimi so prišli v stik. Izdaj pa so se upravičeno bali tudi s strani domačega prebivalstva, največ v krajih s sovražnimi postojankami ali v njihovi bližini, zaradi česar so bile organizacije NOG manj aktivne.

Do kapitulacije Italije, ko je bilo NOG razširjeno na manjši del ljudi in je bilo zato tajno, so izdajali v glavnem pripadniki partizanskih enot, ki so bili vrinjeni s strani sovražnika ali so postali izdajalci iz maščevanja zaradi sporov oz. kaznovanja v partizanski enoti; pa italijansko prebivalstvo, ki je živelo v teh krajih (učitelji, občinski uradniki, italijanske družine, ki so se naselile na opustelih slovenskih kmetijah...). Seveda so bili vmes tudi Slovenci, saj so se ljudje družili z Italijani v vsakdanjem življenju, tako prek služb kot prek različnih družabnih vezi, nekaj pa jih je tudi aktivno delovalo v fašistični stranki.

³⁶ Vsi podatki so povzeti po popisu vojne škode iz leta 1945 (AS II, 1818, PNOO, šk. 185 in 1827, KUZOP), po spominskem gradivu iz let 1957-1958 (APMK) in so dopolnjeni z izjavami pričevalcev, ki sem jih obiskala po vaseh.

³⁷ Podatki so zbrani z izjavami pričevalcev (APMK).

Po kapitulaciji Italije so se razmere spremenile. OF je prevzela oblast, položila temelje novi državi, postopno izgrajevala vsa področja oblasti in s tem vzpostavila nova pravila in zahteve do prebivalstva, ki jih pa vsi niso sprejeli in izpolnjevali.³⁸ Razlogi so bili različni, najmanj ideološke narave, bolj zaradi osebnih interesov največkrat materialne narave ali zaradi skrbi za lastno varnost in varnost družine. Tako se niso strinjali z ukrepi, kot so prepoved izvoza pridelkov v mesta, določanje prodajnih cen, mobilizacija, obvezna oddaja pridelkov, plačevanje dajatev itd. Poleg tega niso podpirali partizanskih akcij, zaradi represalij, ki so navadno sledile. Tem razlogom se je kasneje pridružilo še maščevanje zaradi že izvedenih partizanskih represalij. Nova oblast je "neposlušne" kaznovala tako, da jim je odvzela pridelke (ko so jih dobili na poti v mesto), doma izvajala rekvizicijo, dekleta, ki so se družile s sovražnimi vojaki, pa ostrigli. Najhujša kazen je bila smrt, ki je bila namenjena predvsem izdajalcem in tistim, ki so bili zaradi druženja s sovražnimi vojaki nevarni za NOG. Redki so primeri, ko je šlo za širjenje belogardizma. Med usmrčenimi je bilo največ civilnega prebivalstva. Izvajali so jo v glavnem pripadniki partizanskih enot, VOS in VDV. Navadno je prišla prijava od vaških aktivistov na štab enote in ta je poskrbel za njeno realizacijo. Taka odločitev je bila večkrat sprejeta tudi zaradi osebnih zamer in nevoščljivosti, saj je med tako ubitimi veliko gostilničarjev, trgovcev in drugih dobrostojećih ljudi, za katere ljudje pripovedujejo, da niso storili nič hudega, nasprotno, tudi sami so prispevali za NOG. Kar nekaj jih je umrlo zaradi nagnjenja k alkoholu, zaradi česar so bili preveč zgovorni in tako nevarni. So tudi primeri, ko so bili ubiti sodelavci OF, ki so bili poslani kot vohuni v sovražne postojanke, za njihovo nalogo pa je vedel le posamezen aktivist, drugi pa so jih imeli za izdajalce in nevarne. Strah pred izdajo in jeza zaradi aretacij je pač naredila svoje. Svoje pa je naredila tudi uniforma, ki je posameznikom dala občutek moči, da so prehitro pritisnili na petelina. In tu je še pojav t.i. vojvodstva, ki se je zgodil tudi v Brkinih spomladi 1944, ko je bilo tu največ pobojev, tako v partizanskih vrstah kot med civilisti. Ko se je nasilje na terenu razširilo do nerazumnih meja, so rajonske in okrožne organizacije NOG opozarjale višje forume na ta pojav, ki je negativno vplival na razpoloženje ljudi. In sledili so ukrepi - prepoved ubijanja brez sojenja in ustanovitev sodišč, preiskava pojava vojvodstva in sojenje 4 članom štaba Istrskega odreda pred častnim sodiščem za oficirje NOV pri 7. korpusu v začetku maja 1944 (2 sta bila obsojena na smrt in ustreljena).³⁹ Seveda se neupravičenih pobojev tudi s temi ukrepi ni dalo popolnoma preprečiti, vendar se je njihovo število občutno zmanjšalo.⁴⁰

³⁸ O narodnih izdajalcih je takoj po ustanovitvi spregovoril tudi NOS za primorsko Slovenijo: "Važno je vprašanje narodnih izdajalcev! Po krajih in vaseh, kjer kaže ljudstvo dovolj poguma, naj se vrše obsodbe narodnih izdajalcev javno. Pri takih obsodbah naj sodeluje vsa vas in naj obsojenca tudi takoj justificira. V krajih, kjer pa ljudstvo nima dovolj poguma, da kaj takega izvede, naj opravi justifikacijo nad narodnimi izdajalci najbližja vojaška edinica ali NZ. Gledati moramo, da nam narodni izdajalci ne odmaknejo ali se skrijejo, torej jih je treba čimprej poloviti in likvidirati." (Okrožnica OK KPS Brkini-slovenska Istra vsem RK KPS dne 30. 9. 1943, AS II, fond 1638, PK (Obkom) KPS za prim. Slovenijo, fasc. 532/V).

³⁹ Arhiv o sojenju se nahaja v AS II, fond 1851, GŠ NOV in POS, šk. 119.

⁴⁰ Sliko dogajanj sem si ustvarila na podlagi pripovedovanj pričevalcev, ko sem zbirala podatke o žrtvah NOG (APMK).

Statistični pregled žrtev 2. svetovne vojne v takratnem Brkinskem okrožju⁴¹

Padli in umrli v NOV ⁴²	Umrli v zaporih, taboriščih ⁴³	Civilne žrtve	Žrtve letalskih napadov	Obsojeni na smrt pred Posebnim sodiščem	Padli in umrli v italijanski vojski	Druge žrtve a) Žrtve NOG b) Padli v drugih vojskah	Umrli za posledicami vojne (do 1947) ⁴⁴
493	177	263	23	9	108	96 12	64

WARTIME VIOLENCE IN BRKINI AND ILIRSKA BISTRICA DISCRICT DURING THE SECOND WORLD WAR

Vlasta Beltram

S u m m a r y

After the end of the First World War the Slovenes in Primorska suffered various forms of violence under the Italian occupation, as a result of its fascist policy of assimilation and the attempts to suppress anti-fascist resistance through a severe punitive policy legalised in 1926. The majority of such grave sentences were pronounced by the Special Court for the Defense of the State which was operational until the collapse of fascism. People were given long term prison sentences and some were even executed for their political views and terrorist activity (the Italian authorities deemed as such also the operations of the TIGR organisation, arms collections and partisan activity). During the war this violence only escalated, taking a huge toll among civilians and causing material damage, as the occupier attempted to crush, through the sharpest of measures, the resistance movement on this strategically important territory.

Prior to the surrender of Italy and the armistice with the Allies, Primorska and its south-eastern part (the Brkini area) belonged to the Kingdom of Italy. Italy unleashed the wave of violence as early as 1940, before entering the war, with the cleansing of the domestic political scene. Many anti-fascists were interned and sentenced to long prison sentences, five of them even to death (one of whom was from the above area). Until the capitulation of Italy, eight more people from the Brkini-Bistrica area were judicially sentenced to death and shot.

After Italy entered the war in June 1940, many men were recruited to the regular army and, subsequently, special working battalions which eventually included minors (from 17 to 19 years old). After the Italian capitulation these met different destinies: some were killed or taken prisoners by the Germans or the Allies, others joined other liberation movements (the Greek and Albanian), and some the overseas or partisan units in their home areas.

The Italian fascist authorities answered the expanding resistance movement with counter-measures against the partisans and their supporters. Cleansing operations were carried out against the partisans and retributive actions against civilians, which included the arson of entire villages, looting, individual and group execution, the arrest and deportation of civilians and their families who collaborated with or supported the liberation movement. The severest measure ever applied against the civilian population was the removal of all adult males or even the entire population from the wider area (able-bodied men between 42 and 55, the families of partisans and their supporters). In this manner a considerable proportion of the population was either deported or imprisoned. Out of these, the women returned home after the Italian capitulation whereas most men remained imprisoned or were taken directly to the German working or concentration camps.

⁴¹ Zajeto je tudi leto 1940, ko so se začele aretacije, ki so pripeljale do drugega tržaškega procesa.

⁴² V rubriko sem štela tiste partizane, ki so padli od sovražne roke, umrli zaradi bolezni in nesreč ter tiste, ki so jih ubili partizani sami.

⁴³ V rubriko sem štela tudi zajete in internirane italijanske vojake ter partizane.

⁴⁴ V rubriko sem štela tiste, ki so umrli med in po vojni zaradi ran, taboriščnike, umrle zaradi izčrpanosti, in žrtve vojnega materiala. Ta rubrika se bo še verjetno kaj dopolnila po pregledu vseh župnijskih knjig.

The wartime period between 1943 and 1945, with the area of Brkini and Bistrica becoming part of the German Adriatic Littoral operative zone, was marked by the cruelty of the German occupier, aided by the fascist Italian and the quisling Slovene and Serbian formations, against partisans and civilians. All this was done in an attempt to secure the area which was considered very important strategically. In retaliation for the partisan operations many villages were burned (one third in the Brkini area) and the civilian population killed. Many were exposed to torture in the German concentration camps, and even more - especially the youth - taken to forced labour in Austria and Germany or to the construction of the fortification line in Istria and Čičarija. In Primorska, a special treatment was reserved for the captured partisans - they were immediately executed.

The resistance movement also executed some of the local population, especially those who were regarded as traitors, a danger to their organisations or political adversaries. Most such cases occurred in Brkini in Spring 1944 when an unduly controlled partisan detachment executed several groups of partisan combatants and civilians.

1.01
Prejeto 29. 11. 2004

UDK 327(420):341.222(497.1:450)"1944/1945"

Gorazd Bajc*

Misije Special Operations Executive med italijanskimi partizani v Furlaniji in Karniji (1944-1945) ter njihova percepcija problema jugoslovansko-italijanske razmejitve

IZVLEČEK

Na podlagi dokumentov britanske Uprave za posebne operacije (Special Operations Executive - SOE), avtor podaja pregled devetih misij te posebne obveščevalne službe v Furlaniji in v Karniji med drugo svetovno vojno. Opiše njihovo sestavo, premike, zveze, tajna imena njenih pripadnikov in izvor le-teh ter glavne značilnosti delovanja. V drugem delu avtor sintetično opisuje percepcije misij o problemu meje.

Ključne besede: SOE, zavezniki, misije, boj za meje, partizani, Furlanija, Karnija, Garibaldi, Osoppo

ABSTRACT

THE SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE MISSIONS AMONG THE ITALIAN
PARTISANS IN FRIULI AND CARNIA (1944-1945) AND THEIR PERCEPTION OF THE
PROBLEM OF THE DEMARCATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND ITALY

On the basis of the documents by the British Special Operations Executive (SOE) the author presents a review of the nine missions carried out by this special intelligence service in Friuli and Carnia during the Second World War. Their composition, movements and connections are described as well as the clandestine names and origin of their members and their main operational features. In the second part the author synthetically outlines the border issue as perceived by the missions.

Key words: Allies, missions, SOE, partisans, Friuli, Carnia, war for borders, Garibaldi, Osoppo

* Dr., asistent z doktoratom, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, e-mail: gorazd.bajc@zrs-kp.si.

SINTESI

LE MISSIONI DELLO SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE TRA I PARTIGIANI ITALIANI IN FRIULI E IN CARNIA (1944-1945) E LA LORO PERCEZIONE DEL PROBLEMA DELLA DELIMITAZIONE ITALO-JUGOSLAVA

In base ai documenti del servizio britannico per le operazioni speciali, lo Special Operations Executive, l'autore scrive la rassegna delle nove missioni di questo servizio segreto speciale in Friuli e in Carnia durante la seconda guerra mondiale. Ne descrive la composizione, gli spostamenti, i contatti, i nominativi segreti dei partecipanti e la loro provenienza, inoltre le caratteristiche principali. Nella seconda parte l'autore descrive in sintesi la percezione delle missioni intorno al problema del confine.

Parole chiave: SOE, alleati, missioni, lotta per i confini, partigiani, Friuli, Carnia, Garibaldi, Osoppo

Uvod

O misijah britanske obveščevalne in diverzantske službe - uprave za posebne operacije- Special Operations Executive (SOE)¹ na zahodnem delu Videmske² med drugo svetovno vojno smo do sedaj imeli (razen nekaterih izjem)³ bolj malo konkretnih podatkov in le-ti so bili tudi pomanjkljivi, nekatere misije pa niso bile v bistvu nikoli omenjene. Do popolnejše slike naslovne tematike pridemo zlasti s pomočjo arhivskega gradiva SOE, ki ga hranijo v britanskem državnem arhivu. Nekaj zanimivih dokumentov hrani tudi Arhiv Furlanskega inštituta za preučevanje zgodovine odporniškega gibanja v Vidmu.

Misije, ki nas tu zanimajo (nekatero so bile podmisije, pravili so jim tudi operacije), je večinoma poslala italijanska sekcija SOE, ki je od konca leta 1943 (po nekaterih podatkih na začetku 1944) dobila ime Number One Special Force

¹ O SOE npr.: E.H. Cookridge: *Set Europe Ablaze*. New York 1967; M. R. D. Foot: *SOE, Special Operations Executive 1940-1946*. London 1999; Patrick Howarth: *Undercover, The Men and the Women of the SOE*. London 2000; W. J. M. Mackenzie: *The Secret History of SOE : The Special Operations Executive 1940-1945*. London 2002; David Stafford: *Britain and European Resistance, 1940-1945: A survey of the Special Operations Executive, with Documents*. London-Basingstoke 1980; isti, *Secret Agent : The True Story of the Special Operations Executive*. London 2000; Peter Wilkinson, Joen Bright Astley: *Gubbins and SOE*. London 1997.

² Zahodni del Videmskega sestavljajo Furlanija in njena nižina, severno pa hribovita Karnija do italijansko-avstrijske meje. Vzhodni del, ki ji pravimo tudi severnozahodna Primorska, sestavljajo Beneška Slovenija (Nadiške in Terske doline), Rezija in Kanalska dolina.

³ Aldo Moretti: *Le missioni militari alleate e italiane nel periodo della resistenza in Friuli*. V: *Storia contemporanea in Friuli*, 1973, III/4, str. 83-118 (dalje Moretti, *Le missioni*); Dušan Biber: *Zavezniške misije v Slovenskem primorju*. V: *Borec*, 1983, XXXV/8-9, str. 501-511 (dalje Biber, *Zavezniške misije*); isto, *Le missioni alleate nel Litorale Sloveno (1943-45)*. V: *Problemi di storia della Resistenza in Friuli*, knj. 1, Udine 1984, str. 303-319; Vincenzo Basilicata: *Le missioni alleate in Friuli*. V: *Storia contemporanea in Friuli*, 1989, X/20, str. 45-56; Giampaolo Valdevit: *Zavezniki in odporništvo v severovzhodni Italiji*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, 2, str. 371-382; John Earle: *The price of Patriotism : SOE and MI6 in the Italian-Slovene Borderlands During World War II*. Sussex, England 2005.

(N1SF). SOE je bila v Italiji aktivna že na začetku druge svetovne vojne, vendar je uspela razviti svoje delovanje (predvsem pomoč uporniškimi skupinam, subverzivno delovanje proti silam osi in koordinacijo gverilskega delovanja z zavezniškimi vojaško-strateškimi načrti, obenem pa tudi spremljanje politične situacije na terenu) relativno pozno. Brezuspješno si je od leta 1940 prizadevala odvrniti Italijo od zavezništva z Nemčijo, pravo delovanje pa se je pričelo šele po kapitulaciji. Prve misije SOE oziroma N1SF med italijanske partizane so dospele poleti 1944,⁴ tako tudi v Furlanijo in Karnijo.

Namen prispevka je podati pregled osnovnih podatkov devetih misij SOE med italijanskimi partizani (komunistično usmerjenimi garibaldinci in nekomunističnimi ter proitalijanskimi ozopovci) v Furlaniji in Karniji. Med vojno je bilo vseh misij SOE in drugih britanskih obveščevalnih služb (nekatero misije so delovale v sodelovanju z italijanskimi obveščevalnimi službami) v Furlanji, Karniji in bližnji Primorski vsaj 38. O nekaterih sem že pisal.⁵

Misija "Balloonet" ali "Ballonet Violet" tudi "LUX" in misija "Aunsby"

Dne 14. junija 1944 je nad Karnijo, 20 milj od italijansko-avstrijske meje, s padali pristala prva misija SOE med italijanske partizane v Furlaniji in Karniji. Bila je to misija "Balloonet" ali "Ballonet Violet" tudi "LUX". Vodil jo je major Manfred Czerzin. Približno mesec dni pozneje se mu je pridružil kapetan Patrick Martin-Smith v okviru misije "Aunsby". O obeh misijah je Moretti pisal, da sta imeli nalogo delovati v Avstriji in nuditi pomoč vojnim ujetnikom na begu.⁶ Pomoč bivšim vojnim ujetnikom je bila naloga posebne organizacije britanskih obveščevalnih služb, Military Intelligence 9-Escape and Evasion Service (MI9), ki je imela nalogo, da evakuira osebe iz zasedenih ozemelj in jih tudi zasljuše, tako da bi na prvi pogled kazalo, da sta omenjeni misiji spadali pod okrilje te posebne službe. Dokumentacija v Londonu in spomini glavnega SOE oficirja za prodiranje v Avstrijo, Petra Wilkinsona, dokazujejo, da sta misiji Czerzina in Martin-Smitha pripadali SOE. Misiji sta sicer res imeli nalogo, naj poskrbita za evakuacijo britanskih in ameriških vojnih ujetnikov, naročeno pa jima je bilo, naj zlasti raziskujeta možnosti prodiranja v Avstrijo, naj iščeta stike na območju meje in naj dobita primerne

⁴ O SOE v Italiji oziroma N1SF in anglo-ameriškem odnosu do italijanskega odporništva npr.: Elena Agarossi: *Alleati e Resistenza in Italia*. V: *Problemi di storia della Resistenza in Friuli*, knj. 1, Udine 1984, str. 193-269; Massimo De Leonardis: *La Gran Bretagna e la resistenza partigiana in Italia (1943-1945)*. Napoli 1988; Richard Lamb: *War in Italy 1943-1945: A Brutal Story*. London 1993; N. 1 Special Force nella Resistenza italiana / No. 1 Special Force and Italian Resistance. Bologna 1990 (dalje N1SF nella Resistenza); Peter Sebastian: *I Servizi Segreti Speciali Britannici e l'Italia (1940-45)*, Roma 1986.

⁵ Gorazd Bajc: *Iz nevidnega na plan: slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji*. Koper 2002, zlasti str. 292-316; isti, *Collaboration between Slovenes from the Primorska region, the Special Operations Executive and the Inter-Services Liaison Department after the occupation of Yugoslavia*. V: *Annales, Series Historia et Sociologia*, XII/2, 2002, str. 363-384; isti, *Italijanske misije v Furlaniji (1944-1945) v dokumentih Special Operations Executive*. V: *Acta Histriae*, XII/2, 2004, str. 147-168 (dalje Bajc, *Italijanske misije v Furlaniji*); isti, *Pregled britanskih obveščevalnih služb in njihovih misij, podmisij in operacij med partizani na Primorskem, v Furlaniji in v Karniji (1943-1945)*, referat na simpoziju *Primorska od kapitulacije Italije 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, Koper 4.-5. 10. 2004 (v tisku).

⁶ Moretti, *Le missioni*, str. 91-93.

vodiče.⁷ Iz dokumentov SOE dodatno izhaja, da Czerzinova misija ni spadala v Sekcijo SOE za Italijo (sekcija J), je pa kljub vsemu sodelovala z italijanskimi partizani.⁸ Vodnik gradiva SOE za Italijo omenja misijo "Balloonet Violet", in sicer, da je bila to misija politične in vojaške narave za vzhodno Tirolsko in jugozahodno Koroško.⁹

Manfred Czerzin ("Manfredi Beckett", pravili so mu kar "Manfred" ali "Manfredi", tudi "Beckett") je bil grof, sin avstrijskega zunanjega ministra iz časa prve svetovne vojne. Postal je major britanskega letalstva Royal Air Force (RAF). Poleg nemščine je zelo dobro obvladal italijanski jezik. Moretti piše, da so se z njim spustili trije angleški radijski operaterji, ki niso govorili italijansko.¹⁰ Iz dokumentacije SOE pa izhaja, da se je s Czerzinom spustil le 23-letni radijski operater, Piero Cantoni iz Bologne; imel je več tajnih imen "Bruzzone", "Boeri Piero", "Piero"; Moretti piše, da so mu pravili "Pierino". Pripadal je obveščevalni službi italijanske vojske, Servizio Informazioni militare¹¹ (SIM, ki je po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 prešla na stran Anglo-Američanov). Iz spominov ene izmed sodelavk SOE Paole Del Din izvemo, da se je pri Czerzinu nahajal neki drugi zavezniški oficir, kapetan Patterson,¹² iz pregledanega gradiva pa ni znano, kdaj je prišel k misiji.

Czerzin in Cantoni sta dospela v kraj Pielungo k ozopovcem. Ostala sta med italijanskimi partizani (nekaj časa v kraju Forni Avoltri), čakajoč na pošiljke pomoči, ki so bile nujno potrebne za misijo, da bi šla dalje v Avstrijo. Czerzin je tudi dobil nekatere primerne vodiče in varne naslove za prodor v Avstrijo,¹³ a je bila (za SOE najbolj ambiciozna) naloga prodreti v tretji rajh v bistvu izjemno težko izvedljiva. Cantoni je že po dveh dneh vzpostavil radijski stik s komando. Misija je uporabljala šifro "REUS", ki je šla potem k neki drugi misiji SOE, ki jo je vodil Mike Prior, nato šifro "Tabella", ki je dalje šla k misiji SOE, ki jo je vodil Roworth in nazadnje k De Feliciju, ki je vodil mešano misijo SIM/SOE.¹⁴ Po drugih virih, naj bi Czerzinova misija, poleg oddajnika "Tabella" uporabljala tudi oddajnik "Ruga".¹⁵

Ponoči 18. julija je v kraj Ampezzo dospela misija SOE "Aunsby". Vodil jo je kapetan Patrick Martin Smith ("Pat" ali "Patch") in njegov radijski operater, narednik E.C.R. Barker. Že naslednji dan so jih napadli Nemci. Morali so zbežati iz

⁷ The National Archives, London, (dalje TNA), nekdanji Public Record Office - PRO, fond SOE (dalje HS), 6/850, Darton, 1. 5. 1944, str. 1, 2; Czerzin, november 1944, str. 1; Peter Wilkinson: *Foreing Fields : The Story of an SOE operative*. London-New York 1997, str. 191, 192.

⁸ TNA, HS 6/794, Mission/Rankin, Sitrep (Situation Report), 26. 8. 1944.

⁹ SOE Operations in Western Europe : A Guide to the Records in the Public Record Office. London 1998 (dalje SOE Operations in the Western Europe), str. 13.

¹⁰ Moretti, *Le missioni*, str. 92.

¹¹ TNA, HS 6/850, Czerzin, november 1944, str. 2; HS 6/807, Cantoni, 15. 5. 1945, str. 1; Cantoni, 2. 6. 1945; HS 6/895, Ministero della guerra, Cantoni; HS 6/803, Sitrep 10. 6. 1945; Moretti, *Le missioni*, str. 90-93.

¹² NISF nella Resistenza/I, str. 255.

¹³ TNA, HS 6/850, Czerzin, november 1944, Appendix (dalje App.) A, B; Czerzin, konec novembra 1944.

¹⁴ TNA, HS 6/850, Czerzin, november 1944, str. 1; HS 6/807, Cantoni, 2. 6. 1945, str. 2; HS 6/895, Ministero della guerra, Cantoni; TNA, fond War Office (dalje WO) 204/1954, Mission to Eastern Tirol and S.W. Carinthia, 27. 11. 1945; Moretti, *Le missioni*, str. 91-93.

¹⁵ Archivio dell'Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, Udine (dalje AIFSML), fond Alleati, busta (dalje b.) 1, fascicolo (dalje fasc.) 6, baza za Macphesona, 11. 11. 1944.

kraja Pielungo. Tudi Martin-Smith in Barker sta poskusila dobiti primerno pot za prodor v Avstrijo, a niti njima ni uspelo.¹⁶

Czerzina so skupaj z dvema bivšima ujetnikoma odpeljali nazaj v bazo 29. oktobra 1944.¹⁷ Ob njegovem odhodu je Cantoni za nekaj časa prešel k misiji Martina-Smitha, od 30. oktobra 1944 pa je za nekaj mesecev postal radijski telegrafist Rowortha (ki pa z njim ni bil ravno zadovoljen¹⁸). Vmes je Cantoni od 30. novembra do 15. decembra 1944 izgubil stik z bazo, ponovno je nato začel oddajati iz Vidma. Od polovice februarja 1945 je Cantoni postal član italijanske misije, kjer je zamenjal radijskega telegrafista, ki je umrl. Iz konteksta je bila to misija SIM/SOE "Addlestrop" De Felicija.¹⁹

Martin-Smith je ostal na terenu do konca novembra 1944. Na območje se je vrnil takoj po vojni in postal je vojaški guverner na Trbižu, ki ga je med vojno dobro spoznal. V naslednjih letih je vstopil v diplomacijo.²⁰

Misija "Coolant" ali "Coolant Blue" oziroma operacija "Sermon" (Vincent)

Misijo je vodil major Hendley Vincent ("Tucker"). Z njim sta bila narednik MacDonell in desetar Harry Hargreaves ("Turner"). Vincentu sta bili podrejeni podmisija "Sermon II" (o tej podrobneje v nadaljevanju) in misija SIM/SOE "Addlestrop". Iz britanskih virov je bila lokacija misije "Coolant" med rekama Tilment in Nadižo,²¹ po drugih pričevanjih je imela misija nalogo delovati med italijanskimi partizani na ozemlju med Tilmentom in Sočo.²²

Misija se je skupno z opremo v noči med 9. in 10. junijem 1944 spustila k slovenskim partizanom IX. korpusa pri Čepovanu, in sicer na spuščališče misije "Clowder" (ki jo je vodil Peter Wilkinson). Spust je skrbno pripravil major SOE Charles H. Villiers ("Buxton"), ki je sodeloval z Wilkinsonom. Vincent se je od te izkušnje veliko naučil, tako da je lahko v nadaljnjih dmesecih sam pripravil primerne spuščališča za druge skupine, ki so prišle k italijanskim partizanom. Vincent je želel takoj odpotovati do cilja - k italijanskim partizanom, vendar ga vodstvo IX. korpusa ni pustilo, ker je bil prehod proti zahodu prenevaren. Čakanje na odhod pa ni bilo čisto brezsmiselno, ker je tedaj Vincent bolje spoznal slovenske partizane. Šele 21. junija so mu dopustili odhod in dali so mu na razpolago primerno spremstvo. Misija se je premaknila v smeri Slovenskega odreda, ki je bil v tesnih stikih z italijanskimi partizani. Da so slovenski partizani nekaj časa zadrževali

¹⁶ TNA, HS 6/850, Darton, 1. 5. 1944; Czerzin, november 1944, str. 2, 4, 5; HS 6/807, Cantoni, 2. 6. 1945, str. 2; HS 6/806, Aymoo-Boot, 18. 5. 1945, str. 5.

¹⁷ TNA, HS 7/58, str. 199, App. F; HS 6/804, SOM za London, 21. 5. 1945.

¹⁸ AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 7, Roworth, 31. 10. 1944.

¹⁹ TNA, HS 6/807, Cantoni, 2. 6. 1945, str. 2; Cantoni, 15. 5. 1945, str. 1, 2; HS 6/895, Ministero della guerra, Cantoni. O misiji "Addlestrop" podrobneje: Bajc, Italijanske misije v Furlaniji, str. 149-155.

²⁰ Archivio dell'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione-Friuli Venezia Giulia, Trieste, Fondo Archivistico Friuli, CLXI, Carte Terenzio Zoffi (dalje AIRSML-FVG, Zoffi), Martin-Smith Zoffiju, 15. 8. 1980.

²¹ TNA, HS 6/853, Vincent, junij-november 1944 (enako: TNA, Foreign Office-dalje FO-371/43879 R 21910/155/22; FO 371/49796 ZM 77/8/22; TNA, WO 202/316; WO 106/3929), str. 1, 4, 28 in App. A, 13. 11. 1944, str. 1; HS 6/851, Taylor in Godwin, februar 1945 (enako: HS 6/853), str. 1; HS 7/58, str. 200, App. F; Moretti, Le missioni, str. 86, 87, 89.

²² AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, intervju Morettija Roworthu, 9. 8. 1969, str. 2.

Vincenta, je vplivalo tudi določeno nezadovoljstvo IX. korpusa do britanskih oficirjev. Villers je v svojem poročilu zapisal, da je moral najprej urediti odnose, šele nato se je lahko Vincent vtihotapil na Videmsko.²³ Dne 4. julija 1944 se je misija "Coolant" prvič srečala z italijanskimi partizani-garibaldinci (brigada kakih 500 moških, ki je izhajala iz bataljona "Mazzini", ustanovljenega takoj po kapitulaciji) in 12. julija je prekinila stike s slovenskimi partizani.

Nimamo na razpolago navodil, ki jih je vodstvo SOE dalo misiji, kljub temu lahko iz druge dokumentacije in samega poteka misije sklepamo, da je bila njena naloga stopiti v stik s katero koli italijansko partizansko formacijo v Furlaniji (in na Primorskem) in poročati, kaj se pravzaprav dogaja na tem delu, od koder so v Londonu vedeli, da delujejo različne odporiške skupine. Vzpostavitev zvez bi sledila priprava primernih spuščališč za pošiljanje pomoči in nadaljnjih skupin SOE. Partizane je bilo treba izuriti v ravnanju s posebnim orožjem, obenem bi morali člani misije poskrbeti, da bi se partizanske skupine med sabo povezale, njihovo delovanje pa bi moralo potekati v sozvočju z zavezniškimi vojaškimi načrti. Posredno tudi izvemo, da je misija prejela navodila, naj se v Furlaniji organizira množično gverilsko delovanje. Program dela je bil sam po sebi ambiciozen, kot je zapisal vodja misije.²⁴ Vsekakor je močna in učinkovita prisotnost slovenskih partizanov deloma vplivala na potek misije.

Vincentova misija se je začasno nastanila pri GŠ v kraju Gradina, kjer je Vincent pravzaprav začel izpolnjevati svoje naloge. Takoj je začel prepričevati razne partizanske skupine, naj združijo poveljstva. Pri tem je imel nekaj uspehov. ProstoVOLJCEV za vstop v garibaldinske vrste je bilo tedaj vedno več in pojavil se je problem zadostnih zalog hrane. Partizani pa so v britanski misiji z radijskim oddajnikom takoj videli možnost prejemanja pomoči. Preden bi taka pomoč stekla jim je Vincent razložil, da bo to imelo svojo ceno; zahteval je njihovo zagotovilo, da bodo vso pomoč uporabili v boju proti skupnemu sovražniku, obenem je zavezniško poveljstvo pričakovalo od njih tako delovanje, ki bi bilo v sozvočju s širšimi načrti. Pogoji so bili v celoti sprejeti in stekle so priprave za prejemanje pomoči. Dne 3. avgusta se je misija "Coolant" prvič srečala s partizani Osoppa. Že takoj je Vincent spoznal težavne odnose med njimi in garibaldinci. Razumel je, da je postajal problem slovensko-italijanskih odnosov vedno bolj akuten, zlasti zaradi mejnega vprašanja. Skušal je posredovati v vedno bolj napetih odnosih in to do svojega odhoda.²⁵

Dne 26. oktobra 1944 je Vincent zapustil misijo, potem ko je, kot je sam pravil, šele začel dojemati zapleteno stvarnost, poudaril pa je, da je partizansko življenje lahko od kraja do kraja zelo različno. Prek IX. korpusa je prišel v Slovenijo, od koder se je 8. novembra z letalom odpravil v južno Italijo v Bari. Na njegovo mesto je prišel 4. novembra 1944 major Tom R.S. Macpherson, ki je ostal do konca vojne in še dlje.²⁶ Ob vrnitvi je Vincent imel razne pogovore z vodilnimi SOE in

²³ TNA, HS 5/965, Villiers, May to Sept 1944, str. 1; HS 6/853, Vincent, junij-november 1944, str. 1, 3, 4.

²⁴ TNA, HS 6/853, Vincent, junij-november 1944, str. 1, 11.

²⁵ TNA, HS 6/853, Vincent, junij-november 1944, str. 1, 2, 4-6, 11, 18-24.

²⁶ TNA, HS 6/853, Vincent, junij-november 1944, str. 2, 24, 25; HS 7/58, str. 203, App. F.

britanske vojske in napisal je poročila, ki so vzbudila veliko zanimanja.²⁷ Čez čas ga je SOE ponovno poslala na teren, tokrat bolj na zahod Italije in sodeloval je z vodstvom vsedržavnega odpora.²⁸

Podmisija "Sermon II"

Vodstvo italijanske sekcije SOE je želelo poslati pomoč Vincentu. Iz navodil kaže, da je uprava za posebne operacije želela poslati tako skupino čim prej. Pripravljena je bila misija oziroma podmisija, ki naj bi jo sestavljali vodja poročnik Ronald G. Taylor, inštruktor za sabotaže in specialist za eksplozive poročnik David Godwin in desetar Gyori. Bila bi pod vodstvom Vincenta. Podmisijo, ki je dobila ime operacija "Sermon II", so poslali v noči med 12. in 13. avgustom 1944; sestavljali so jo omenjeni, razen Gyorija, na mesto katerega je bil poslan desetar Trent ("Nicola", nekateri pišejo zgrešeno Brent), ki je imel nalogo vsestranskega delovanja, med drugim je bil odgovoren za fotografiranje objektov ipd.²⁹

Podmisija je bila poslana z letalom na spuščališče na hribu Jonas (blizu Vidma) z namenom, da bi inštruirala partizane za sabotaže. Takoj je začela delovati; med drugim pri postavitvi skladišča in manjše tovarne. Pred odhodom Vincenta je bil tako pripravljen načrt dela za zimski čas. Težave je imela z garibaldinci in s slovenskimi partizani v Reziji. Taylor in Godwin sta upala, da bi skupine partizanskih saboterjev za vsako ceno, kljub sovražnikovemu pritisku, ostale na svojem mestu. Delovanje sovražnikov je sicer vplivalo na zmanjšanje partizanske prisotnosti, Taylor in Godwin pa sta trdila, da se je urjenje in delovanje ohranilo in tako je podmisija opravila svojo nalogo.³⁰

Trent je v še nepojasnjenih okoliščinah (pozimi 1944/45) umrl,³¹ Taylor in Godwin pa sta odšla s terena 15. januarja 1945. Najprej sta šla v Slovenijo; prek IX. korpusa sta prišla do Črnomlja, od koder so ju 18. februarja odpeljali v bazo SOE.³²

²⁷ TNA, HS 6/902, Progress Report, Italian Section, 3. 9. 1944, App. A: Vincent, 20.-26. 8. 1944; HS 6/851, Vincent, 23. 10. 1944; HS 6/853, Vincent, junij-november 1944; Vincent za Holdsworth, 15. 11. 1944.

²⁸ TNA, WO 204/2001, Parri za Vincent, 11. 5. 1945; Memorandum in App., 10. 5. 1945; Harcourt za Macmillana, 29. 5. 1945.

²⁹ TNA, HS 6/851, GSO.II Italian Section za Taylor, 9. 8. 1944; Taylor in Godwin, februar 1945, str. 1; HS 6/853, Vincent, junij-november 1944, str. 1, 28; HS 6/794, Mission/Rankin, Sitrep, 26. 8. 1944.

³⁰ TNA, HS 6/851, Taylor in Godwin, februar 1945, str. 1, 2, 11, 13.

³¹ TNA, HS 6/801, Italian-Slovene Relations, 30. 12. 1944 (enako: TNA, FO 371/49797 ZM 844/8/22; FO 371/49798 ZM 1042/8/22; TNA, WO 202/316), str. 8; prim. HS 6/851, Taylor in Godwin, februar 1945, str. 11; HS 6/853, The Partisan Movement in North East Italy, nedatirano, konec februarja 1945, str. 27; TNA, FO 371/43879 R 22054/155/22; FO 371/49797 ZM 853/8/22; FO 371/49799 ZM 1724/8/22; TNA, WO 106/3966, SO.Sitrep, 23. 12. 1944; WO 202/309, o zaslujanju prič, 24. 3. 1945; WO 202/317A, Wright za ME 43, 11. 2. 1945 (enako: WO 204/12760); WO 202/317B; WO 204/1993, 24. 12. 1944 (enako: WO 204/2000); WO 204/7287, N1SF Daily Situation Report, 21. 12. 1944; Biber, Zavezniške misije, str. 509, 510.

³² TNA, HS 6/851, Taylor in Godwin, februar 1945, str. 2, 3; HS 7/58, str. 199, 200, App. F; HS 6/851, Macpherson za Nicholson, 1. 2. 1945; HS 6/804, SOM za London, 21. 5. 1945.

Misija "Rudolf" (Fielding)

Misijo so spustili s padali nad krajem Tramonti, južno od kraja Ampezzo (zahodni del Karnije) v noči od 12. na 13. avgust 1944,³³ medtem ko Moretti (zgrešeno) piše, da je misija dospela na spuščališče kraja Tramonti di Mezzo 20. avgusta. Isti avtor navaja, da je misija Fieldinga imela nalogo delovati v Avstriji in nuditi pomoč vojnim ujetnikom na begu.³⁴ Tu velja, kar sem zapisal o misiji SOE Czerzina in Martina-Smitha, in sicer, da bi lahko na prvi pogled kazalo, da je spadala Fieldingova misija pod MI9, da pa v resnici dokumentacija dokazuje njeno pripadnost SOE.

Po nekaterih podatkih so misijo sestavljali major George Fielding ("Rudolf" tudi "Rudolph"), major Smalwood, poročnik Banks, desetar Eduard Leese in radijski operater narednik Barker. Drugi viri pravijo, da je bil operater neki desetar Buttle in da so bili v misiji tudi Simon Cheyney McCabe in major Renton.³⁵ Po vsej verjetnosti so se Buttle, McCabe in Renton pridružili kasneje, nato pa je Renton načeljeval svoji skupini.

Naloga misije je bilo delovati na vzhodnem Tirolskem in na jugozahodnem Koroškem ter postaviti bazo in pogoje za nadaljnje prodiranje v Avstrijo. Niti tej misiji ni uspelo prodreti v tretji rajh. Poročala je prek šifre "Ruga", kar je uporabljal tudi Roworth, pozneje je tudi ta uporabljala oddajnik "Tabella".³⁶

Dne 27. novembra 1944 je misija odšla do IX. korpusa, iz Slovenije pa je odšla z letalom 27. decembra.³⁷ Tu lahko dodamo, da je Roworth sporočil bazi, da je Fielding uspešno odšel s terena že 1. novembra.³⁸ Vse kaže, da je ta zadnji podatek, glede na ostale, zgrešen. Očitno so na to vplivale občasne velike težave komuniciranja med samimi misijami in ne vedno zgledni medsebojni osnosi.

Misija "Bergenfield/Tabella" oziroma operacija "Bakers-Field"

Dne 26. avgusta 1944 je italijanska sekcija SOE poslala kapetanu Thomasu I. Roworthu ("John Nicholson", v nekaterih objavah in nekaterih dokumentih se zgrešeno pojavlja priimek Rowarth, celo Rewert) navodila, kako naj bi potekala njegova misija "Bergenfield" (misiji so pravili tudi operacija "Bakers-Field"; to je bilo ime spuščališča za letalske pošiljke), se pravi misija SOE na goratem območju zahodno od reke Tilment do rek Cansilio-Livenza.³⁹ Sam Roworth je po vojni izjavil, da je misija imela nalogo delovati na ozemlju med Tilmentom, Canal del Ferro in Val Cellina.⁴⁰ Navodila italijanske sekcije SOE so zanimiva, ker prikazujejo, kaj si je SOE pravzaprav želela od te misije (in zelo verjetno je podobno veljalo za druge) in kakšne so bile možne pasti, na katere je moral Roworth biti pozoren. SOE mu je izrecno naročila, naj ne dopusti, da bi se politika vmešala v

33 TNA, HS 6/850, Fielding, konec 1944 (enako: TNA, WO 204/1954), str. 1, 2.

34 Moretti, *Le missioni*, str. 93, 94.

35 TNA, HS 6/850, Fielding, konec 1944, str. 1, 2; Czerzin, november 1944, str. 2; AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 7, Roworth, 31. 10., 1. in 8. 11. 1944.

36 TNA, HS 6/850, Fielding, konec 1944, str. 1, 2; AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, baza za Macphesona, 11. 11. 1944.

37 TNA, HS 6/850, Fielding, konec 1944, str. 7; Moretti, *Le missioni*, str. 94.

38 AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 7, Roworth, 3. 11. 1944.

39 TNA, HS 6/849, GSO.II Italian Section za Roworth, 26. 8. 1944.

40 AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, intervju Morettija Roworthu, 9. 8. 1969, str. 2.

njegovo delo, ki je čisto vojaške narave. Se pravi, da se je vodstvo uprave za posebne operacije dobro zavedalo nevarnosti političnih implikacij; sklepamo, da je bilo eno izmed najpomembnejših političnih vprašanj problem razmejitev. Kljub temu je Roworthova misija posvečala veliko pozornosti tudi političnim problemom, zlasti problemu meje. Nič čudnega, da v vodniku arhivskega gradiva SOE piše, da je bila to misija politične in vojaške narave pri partizanih blizu Vidma.⁴¹

Poleg Rowortha (ki je poznal angleški, nemški, italijanski in francoski jezik⁴²) so misijo sestavljali njegov namestnik kapetan Richard ("Tolson"), radijski telegrafist Laybourne ("Donald") in poročnik Cino Alfonso Bocazzi ("Piave"). Ta je imel nalogo oficirja za zvezo, dobro je poznal teren in je bil tudi vezan na SIM.⁴³ Posadka misije se je 19. septembra 1944 spustila nad kraj Jonas (blizu Vidma).

V kraju Tramonti di Sopra so srečali Cierzina in Laybourn je usposobil oddajnik. Misija je imela večkrat težave z radijskimi oddajniki in radijskimi operaterji,⁴⁴ kljub temu je veliko poročala bazi. Nekaj časa je oddajala prek oddajnika "Marmoset" (ki je prej pripadal misiji Macphersona) in naj bi ga upravljal ozopovec Aldo Torruso ("Bruno").⁴⁵ Z Roworthovo misijo je pri oddajanju sodelovala mešana misija SIM/SOE "Addlestrop", in sicer s šifro "Tabella".⁴⁶

Bocazziju so naročili, naj kot oficir za zvezo vzpostavi stik z ozopovci in garibaldinci. Septembra in oktobra 1944 je nato misija dosegla dogovor o formiranju skupnega vodstva tamkajšnjih italijanskih partizanov. Vodstvo, Garibaldi-Osoppo-Friuli (GOF), se je formalno združilo prve dni oktobra 1944, ko so se z Roworthom srečali predstavniki Garibaldi, Osoppa in Deželnega vodstva italijanskega odporništva iz Veneta, Comando Regionale Veneto (CRV). Tedaj je k misiji prišel Guido Bracchi ("Ugolino"), ki ga je poslal videmski Narodnoosvobodilni odbor, Comitato di liberazione nazionale (CLN). Bocazziju so nato naročili, naj se spusti do Vidma in skuša dobiti vodilne CLN in se pomeni o težavah partizanov.⁴⁷

Bocazzija so 14. decembra 1944 ujeli pripadniki elitne enote fašistične mornarice X MAS. Postal je posrednik med njimi in ozopovci ter zavezniki. V zapletenih in še ne povsem razjasnenih okoliščinah se je X MAS nadejala povezati se z nekomunističnimi partizani Osoppa, da bi ustvarili neko skupno protislovensko (tudi protikomunistično) fronto in branili meje. Roworth naj bi medtem predstavljal poskus zveze med X MAS in zavezniki, da bi Anglo-Američani preko stikov izvedeli čim več podatkov o tej fašistični formaciji. Zavezniško vodstvo je nazadnje naročilo prekinitev vsakršnih zvez.⁴⁸

⁴¹ SOE Operations in the Western Europe, str. 13.

⁴² AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, Roworth, 28. 11. 1944.

⁴³ O Bocazziju podrobneje: Bajc, Italijanske misije v Furlaniji, str. 155-158.

⁴⁴ Npr. AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 7, Roworth, 9. in 30. 10. ter 6. 11. 1944.

⁴⁵ AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, baza Macphersonu, 14. 1. 1945.

⁴⁶ TNA, HS 6/851, Macpherson za Nicholson, 7. 2. 1945, str. 2; HS 6/849, Nicholson za Macpherson, 15. 2. 1945, str. 2; Marco za Maggiore (pripisano Nicholson), 28. 2. 1945; HS 6/784, Maryland, 6. 11. 1944; JD za V, 16. 11. 1944.

⁴⁷ TNA, HS 6/849, Roworth za C.O. N1SF, 24. 10. 1944 (enako: TNA, WO 204/2000); Roworth, konec februarja 1945 (enako: TNA, FO 371/49799 ZM 1725/8/22; TNA, WO 204/7301); Roworth, 12. 3. 1945 (enako: TNA, WO 204/7301); Zaslišanje Rowortha, 12. 3. 1945; HS 6/801, Italian-Slovene Relations, 30. 12. 1944; HS 6/807, Zaslišanje Bocazzija, 26. 4. 1945; HS 7/58, str. 203, App.F.

⁴⁸ Podrobneje: Gorazd Bajc: Italijanska politika do vprašanja pripadnosti Primorske v luči virov Special Operations Executive, od kapitulacije Italije do konca druge svetovne vojne. Doktorska disertacija, Ljubljana 2004, str. 214-232.

Roworthova misija (ki se je okrepila s prihodom Mosdella, ki ga bomo spoznali pozneje) se je medtem umaknila v kraj Meduno, severno od Pordenona. Dne 27. decembra je nato Roworth dospel v Videm in že naslednji dan se je srečal z videmskim CLN. Poldrugi mesec je bil skrivaj v Vidmu in dobil zelo pomembne podatke. V mestu se je srečal tudi s člani misij SIM.⁴⁹

Roworth je s terena odšel 24. februarja 1945, drugi člani misije pa so ostali še nekaj časa na terenu. Ob vrnitvi v Caserto se je srečal s komando Alexandra, nato so mu na seji Vrhovnega štaba zavezniških sil naročili, naj napiše poročilo. Poročilo (ki so ga Britanci ocenjevali, da je napisano objektivno, saj je v spremni opombi zapisano, da je vsebino potrdil Vincent, ki je bil pred meseci v podobni situaciji) je vzbudilo precejšnje zanimanje v zavezniških vojaških vrhovih. Poslali so ga v London, po nekaj dneh so Rowortha tudi zaslišali, zaradi delikatne vsebine pa je morala vsebina zapisnika ostati strogo tajna.⁵⁰ Aprila 1945 je dospel v Neapelj, z letalom je nato šel v Campoformido, ki je bil med tem osvobojen in se je srečal z Macphersonom. Še naprej se je veliko zanimal za tržaško vprašanje in predlagali so ga za zavezniško komando mesta. Udeležil se je Komisije za razmejitev.⁵¹

Podmisiji "Ruga" in "Big Bug"

Ob Roworthovi misiji sta od 12. oziroma 13. oktobra 1944 delovali dve podmisiji: "Ruga", ki jo je vodil kapetan Archibald Mortimer Mosdell in "Big Bug", ki jo je vodil kapetan Mike Prior. Na začetku sta delovali skupaj, in sicer z deseterjem Ridewoodom, ki je upravljal radijski oddajnik, in bivšim vojnim ujetnikom, brigadirjem novozelandske vojske Iveyjem. V nadaljevanju sta delovali posebej in v sodelovanju z drugimi misijami, zlasti zahodno od Tilmonta. Nekaj časa je bil v Tolmeču pri misiji "Ruga" major F. Cardozo. S terena je Mosdell odšel aprila 1945, v bazo pa se je vrnil v drugi polovici maja 1945.⁵²

Prior je sodeloval s skupino Osoppa, ki ji je načeloval Candido Grassi ("Verdi"), nato nekaj časa s Fieldingom. Ni imel veliko možnosti za delo, zato se je odločil, da organizira tečaj za saboterje. Ozopovci so mu dali v uporabo stavbo blizu Monte Canin in jih je začel uriti, doživel pa je nasprotovanje garibaldincev. Zaradi novih akcij Nemcev in vojakov fašistične Italijanske socialne republike, Repubblica sociale italiana (RSI), konec novembra 1944 Prior ni imel več novic o Roworthu. Moral je delovati samostojno. V težavah so mu edino ozopovci priskočili na pomoč, ki so se začeli reorganizirati. Zaradi ponovnih sovražnih akcij se je moral Prior ponovno umakniti v smeri železnice pri Tablji (Pontebba) in pridružil se je Macphersonovi misiji. V bazo SOE je odšel januarja 1945.⁵³

⁴⁹ TNA, HS 6/851, Macpherson za Nicholson, 7. 2. 1945, str. 2; HS 6/849, Nicholson za Macpherson, 15. 2. 1945, str. 2; Marco za Maggiore (pripisano Nicholson), 28. 2. 1945; HS 6/784, Maryland, 6. 11. 1944; JD za V, 16. 11. 1944.

⁵⁰ TNA, HS 6/849, D/H928 za AM, 10, 17. 3. 1945.

⁵¹ O premikih po odhodu s terena: AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, intervju Morettija Roworthu, 9. 8. 1969, str. 4.

⁵² TNA, HS 6/796, Hewitt za D. Bailey, 27. 4. 1945, App. A; HS 6/801, Italian-Slovene Relations, 30. 12. 1944, str. 1; HS 7/58, str. 199, 202, App. F; HS 6/804, SOM za London, 21. 5. 1945; NISF nella Resistenza, 1990/II, str. 153-157.

⁵³ TNA, HS 6/849, Prior, 3. 11. 1944; Prior, 12. 2. 1945; Roworth, 12. 3. 1945, str. 3; HS 6/784, Maryland, 6. 11. 1944; JD za V, 16. 11. 1944.

Misija "Coolant, Coolant Blue" (Macpherson)

Po dobrih petih mesecih je SOE odpoklicala Vincenta. Na njegovo mesto sta prišla 4. novembra 1944 vodja misije major Tom R.S. Macpherson ("Eolo", "Luna", nekateri pišejo MaCpherson, Mcpherson, Mac Pherson) in narednik Brown, ki je bil radijski operater.

Misija je imela tri imena oddajnikov: "Coolant", "Coolant Blue" in "Marmoset".⁵⁴ Macpherson je bazi SOE veliko poročal, razen v prvi polovici januarja 1945, ko se je skrival iz strahu, da ga sovražniki izsledijo.⁵⁵ Misija je delovala na severu do avstrijske meje, na zahodu do lokalne meje med Videmsko in Bellunom, v krajih Maniago in Pordenone, na jugu do jadranske obale, na vzhodu do Soče. K njej so spadale štiri skupine: podmisija "Ruga", misija SIM/SOE "Addlestrop" oziroma "Tabella" tudi "Boss Blue", misija SIM/SOE "Gemma" ali "Freccia" in podmisija "Sermon II". Vse kaže, da je imel Macpherson velika pooblastila, kar je v literaturi večkrat omenjeno, vendar so navodila SOE⁵⁶ izrecno poudarjala, da ne sme dopustiti, da bi politična vprašanja vplivala na izvrševanje nalog, ki so čisto vojaška.

Macpherson je poročal, da si je misija stalno prizadevala sabotirati sovražnikove komunikacije; spodbujala je manjše gverilske aktivnosti; razvijala pretok informacij in propagande na severovzhodu Italije; strogo nadzorovala razdelitev poslanih pomoči; preprečila neposredno vojno med slovenskimi partizani in garibaldinci na eni in ozopovci na drugi strani; preprečila popolni propad Osoppa zaradi istočasnih pritiskov Nemcev, slovenskih partizanov, hudih vremenskih razmer, pomanjkanja hrane in notranjih sporov; koordinirala in urila je ozopovce v enotno vojaško formacijo, da so lahko dali svoj prispevek 8. armadi in širše zaveznikom. Macpherson se je veliko premikal po terenu in skušal delovati pri vseh partizanskih skupinah; vsake tri tedne je bil od polovice januarja 1945 od štirikrat do petkrat s civilnimi oblekami v Huminu in v okolici Vidma, da bi držal visoko moralo med partizani. Ko je na začetku 1945 Garibaldi-Natisone prešla pod IX. korpus, je nekaj mesecev sodeloval v bistvu skoraj izključno z ozopovci, zlasti s Francescom De Gregorijem ("Bolla"; do De Gregorijeve smrti 7. februarja 1945 v Porčinju). Z nekaterimi garibaldinci je ohranjal stik prek skupine saboterjev, zlasti z nekim "Dinamite". V pomoč zaključnim zavezniškim načrtom je Macpherson preusmeril garibaldinske enote, s katerimi je spomladi 1945 prišel v osebni stik (v okolici Vidma, v Huminu, na Trbižu, v Karniji). Konec vojne je dočakal v bližini Humina, kjer je z lokalnim CLN pripravljajl načrte za končne boje.⁵⁷

Po vojni je Macpherson ostal na Videmskem še šest tednov. Tedaj so se v vodstvu SOE dobro zavedali, da je v severni Italiji politična situacija težavna, če ne celo eksplozivna. Zato so misijo "Coolant" okrepili in vodstvu 8. britanske armade in zavezniške vojaške uprave sta ji izrecno naročili, naj nadzoruje nič kaj enostavno situacijo zaradi slovensko-italijanskih sporov glede razmejitve. Z Macphersonom

⁵⁴ TNA, HS 6/784, Maryland, 6. 11. 1944; JD za V, 16. 11. 1944; TNA, WO 204/7287, N1SF Daily Situation Report, 6. 11. 1944.

⁵⁵ AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, baza za Macphersona, 14. 1. 1945.

⁵⁶ TNA, HS 6/851, Holdsworth za Macpherson, 16. 10. 1944, str. 1, 2.

⁵⁷ TNA, HS 6/853, Macpherson, julij 1945, str. 1, 3-13, 53-55; HS 6/801, Western Veneto plains, nedatirano, verjetno ob koncu vojne; HS 6/852, Macpherson, 2. 5. 1945; HS 6/796, Hewitt za major D. Bailey, 27. 4. 1945, App. A.

so tedaj sodelovali Taylor, Renton, radijski operater Cardozo, Stefano Billo ("Ivan"), Dumas Poli in še nekateri, ki jih je poslala baza. Štab so imeli v Čenti.⁵⁸

Odnos misij do razmejitve

"Mejno vprašanje je eno izmed najbolj perečih, če ne celo najbolj kočljivo na severovzhodu Italije in to bodisi za Italijane bodisi za Slovence."⁵⁹ Tako se je bolj ali manj večina pripadnikov misij SOE v Furlaniji in Karniji izrazila v svojih poročilih in po vrnitvi s terena. Nekateri so dajali temu večji poudarek, češ da je bilo mejno vprašanje vodilo zlasti za slovenske partizane, iz obsežnega pregledanega arhivskega gradiva pa izhaja, da se problem meje, posredno ali neposredno, večkrat pojavlja na obeh straneh, pri Slovencih in Italijanih. Na splošno je seveda prevladovalo mnenje, da so slovenske ozemeljske zahteve ofenzivne, italijanske pa defenzivne. To je povsem razumljivo, saj je bila Italija tista, ki je po prvi svetovni vojni razširila svoje meje na račun vzhodnih sosedov, med drugo svetovno vojno in zlasti po kapitulaciji Italije (8. septembra 1943) pa so Slovenci (in Hrvati) imeli prvič vojaško (pre)moč, da so lahko konkretno, ne glede na odzive Italije, zahtevali drugačno razmejitev, in sicer premaknitev meje proti zahodu.

Misije so prejele stroga navodila, naj se ne vmešavajo v politična vprašanja na terenu, čeprav so morale nadrejenim tudi poročati o politični situaciji. Posamezni pripadniki misij so kazali različne odnose do sprtih strani na terenu. Poenostavljeno bi lahko rekli, da je kljub direktivam včasih prevladalo njihovo subjektivno dojetje situacije, nenazadnje tudi zaradi dejstva, da je bila situacija na relativno majhnem območju iz kraja v kraj zelo različna. Na njihovo dojetje položaja je veliko vplivalo, s katero formacijo italijanskih partizanov so sodelovali.

Misije v Karniji, ki so imele prvotno nalogo prodreti v Avstrijo, so večinoma delovale med partizani Osoppa, ti pa so bili proitalijansko usmerjeni in so z zaskrbljenostjo gledali na ozemeljske zahteve slovenskih partizanov ter na komunistično usmerjene garibaldince. Kaže, da je imel Czerzin več simpatij za ozopovce, čeprav se je bolj ukvarjal z garibaldinci.⁶⁰ Roworth pa ni bil zadovoljen s Czerzinom in ga je obtoževal, da hujska spore med garibaldinci in osopovci. Czerzin naj bi zlasti apriorno deloval proti garibaldincem, čeprav v resnici ni poznal njih delovanja, je menil Roworth.⁶¹ Martin-Smith se je v nekem povojnem pismu enemu izmed vodilnih Osoppa, Terenzioju Zoffiju, spominjal, da je bila njegova skupina popolnoma odvisna od ozopovcev.⁶² Tudi Misija Fieldinga je izbrala njihovo pomoč in bila od le-teh precej odvisna, zato je med drugim o njih še kar

⁵⁸ TNA, HS 7/59, str. 9; HS 7/58, str. 160; HS 6/796, SOM za London, 2. 5. 1945; HS 6/804, SOM za London, 21., 25. in 27. 5. in 11. 6. 1945; HS 6/789, za Macphersona, nedatirano; HS 6/806, Billo Stefano, 10. 6. 1945; HS 6/852, Macpherson, 2. 5. 1945; nepodpisan seznam, avtor verjetno Macpherson, o fašistih na prostosti, ki imajo javne odgovornosti, nedatirano, prve dni maja 1945; Renton, 9. 5. 1945; Macpherson, 20. 5. 1945; HS 6/853, Macpherson, julij 1945, str. 26, 65; TNA, FO 371/49803 ZM 2628/8/22; TNA, fond Cabinet (dalje CAB), 121/319, SOE Review of Activities for May, June and July 1945.

⁵⁹ TNA, HS 6/849, Zaslisanje Rowortha, 12. 3. 1945, str. 2, 3; prim. HS 6/853, Macpherson, julij 1945, str. 48.

⁶⁰ Moretti, *Le missioni*, str. 92.

⁶¹ AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 7, Roworth, 30. 9., 2., 6., 13. in 25. 10. 1944.

⁶² AIFSML-FVG, Zoffi, Martin-Smith Zoffiju, 15. 8. 1980. Glej tudi spomine: Patrick Martin-Smith: Friuli 44 : Un ufficiale britannico tra i partigiani. Udine 1991.

pozitivno poročala nadrejenim, in sicer, da dobiva le njihovo pomoč, medtem ko je zelo težko sodelovati z garibaldinci, ker mislijo le na politiko. Slovenski partizani so se po Fieldingovem mnenju izkazali za najmanj kooperativne.⁶³

Vse kaže, da so bile misije, ki so delovale bolj v Furlaniji, nekoliko manj obremenjene, čeprav je tudi nanje precej vplivalo poročanje proitalijanskih krogov, ki so skušali vedno negativno prikazati delovanje slovenskih partizanov. Prihajalo je namreč do pretiravanj, le-ta so po vsej verjetnosti želala slovenske partizane prikazati še bolj negativno, češ da so veliki sovražniki Italije in da netijo mednacionalne spore ter destabilizirajo krhke odnose. Najbolj očitna so bila pretiravanja o slovenskem ozemeljskem ekspanzionizmu, in sicer da slovenski partizani želijo zasesti in anektirati lep del Videmske do Tilmenta ter da se vedejo nasilno.⁶⁴ Tako so tudi nekateri pripadniki misij SOE pri ozopovcih govorili, da so zahteve Slovencev do Tilmenta in tako so razmišljali tudi nekateri vodilni italijanske sekcije SOE v Londonu.⁶⁵

Premišljeni komentarji drugih britanskih oficirjev, ki so delovali pri IX. korpusu, pa so ugotavljali, da se pravzaprav slovenski partizani ne izjasnjujejo, kje naj bi točno tekla meja z Italijo. V javnih govorih je bilo večkrat poudarjeno, da Slovenci nočejo ozemlja, kjer so v večini Italijani, v zasebnih pogovorih z britanskimi oficirji pa so slovenski partizani pravili, da bi morala biti meja do Soče. Da bi se izognili vedno večjim napetostim, je britanski oficir za zvezo pri IX. korpusu, Hugh Gibb, predlagal, naj pride do dogovora o demarkacijski črti med Italijo in Jugoslavijo,⁶⁶ do česar pa, kot vemo, ni prišlo. V politično-obveščevalni sekciji britanskega ministra, odgovornega za Sredozemlje, Harolda Macmillana, so aprila 1945 glede neekzaktnih zahtev Slovencev ugotavljali, da je Tito sam izjavil, da do mirovne konference Jugoslavija ne bo predložila uradnih ozemeljskih zahtev.⁶⁷

Roworth je po vojni komentiral, da je Vincent na začetku simpatiziral z garibaldinci in ocenjeval negativno partizane Osoppa. Tako mnenje je posredoval tudi Roworthu, ob prihodu le-tega. Roworthu so vodilni Garibaldi prikazali ozopovce zelo negativno, vendar, ko se je srečal z Martin-Smithom in je osebno spoznal vodilne Osoppa, si je ustvaril drugačno mnenje. Pri presojanju situacije mu je veliko pripomogel Bocazzi, ker je poznal teren,⁶⁸ o njem pa je dobro, če se spominimo, da je bil tudi agent SIM. Bocazzi si je tudi stalno prizadeval prikazovati situacijo v luči italijanskih interesov in zaradi tega je po vojni prejel pohvalo s strani GŠ italijanske vojske.⁶⁹ Macpherson je na situacijo podobno gledal kot Roworth.

⁶³ TNA, HS 6/850, Fielding, konec 1944, str. 1-6, 8; Czerzin, november 1944, str. 4-6.

⁶⁴ Npr. TNA, HS 6/801, Locardi, 15. 10. 1944; Locardi, nedatirano, najverjetneje konec 1944; Verdi za majorja, 8. in 26. 2. 1945; HS 6/807, Translation of a report passed to Subject, just prior to his departure, by Verdi, 23. 4. 1945; HS 6/807, Zaslisanje Bocazzija, 26. 4. 1945; Bocazzi, 27. 4. 1945; HS 6/852, Patriota Piero, 21. 4. 1945; TNA, WO 202/317A, N1SF za SOM, 23. 2. 1945; N1SF za London, 3. 3. 1945; WO 204/12760, OSS Italian Division SI MEDTO 2677th Reg., 7. 4. 1945; WO 208/4549, Boothroyd, 24. 4. 1945.

⁶⁵ TNA, HS 6/849, Prior, 12. 2. 1945, str. 8; HS 6/801, Italian-Slovene Relations, 30. 12. 1944, str. 4; AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, intervju Morettija Roworthu, 9. 8. 1969, str. 3, 4; TNA, FO 371/48811 R 6345/6/92.

⁶⁶ TNA, WO 202/316, Gibb, 10. 12. 1944 (enako: WO 202/276; /520); WO 202/317A, Maclean, 4. 2. 1945; WO 204/2287, Rear Macmis za Freedom, 13. 1. 1945; Biber, Zavezniške misije, str. 507.

⁶⁷ TNA, WO 208/4527, British Resmin Political Intelligence Branch: Short Political Notes on N. Italy, april 1945.

⁶⁸ AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 6, intervju Morettija Roworthu, 9. 8. 1969, str. 2.

⁶⁹ Bajc, Italijanske misije v Furlaniji, str. 157.

Vincent je torej nekoliko drugače gledal na situacijo na terenu. Pri tem je po vsej verjetnosti nezanemarljivo dejstvo, da se je ob prihodu na teren nekaj časa nahajal med slovenskimi partizani. O tem je zapisal, da se je nekajkrat udeležil njihovih srečanj, se z njimi pogovarjal "...in tako pričel spoštovati odločnost te močne rase v želji po svobodi."⁷⁰ Če primerjamo poročanje vseh misij o narodnostni sestavi Primorske in razporejenosti prebivalstva do razmejitve, ugotovimo, da so bila Vincentova poročila⁷¹ najbolj naklonjena slovenskim tezam (podobna tistim, ki jih je sestavil Peter Wilkinson, vodja misije "Clowder", ki je sicer imel nalogo prodreti v Avstrijo prek Slovenije, a je poročal tudi o situaciji na Primorskem⁷²). Razumel je, da bi bila stara meja med Avstro-Ogrsko in Italijo najbolj pravična.

Taylor in Godwin sta med drugim menila, da je na zahodu Soče prebivalstvo na splošno nasprotno Slovencem. Razloge sta videla v gospodarski odvisnosti ljudi v ravninskem predelu na zahodu, nasilne rekrutacije niso pustile dobrega vtisa, kot tudi ne zaplembe živil skoraj brez odškodnin, prisoten je strah pred komunizmom in Rusijo ipd. Na vzhodu reke Soče naj bi bilo čutenje do Slovencev in komunizma ustaljeno, in sicer na splošno je protiitalijansko, niso pa avtomatično vsi za Tita.⁷³ Fielding je izrazil svoje mnenje le o Istri. Rekel je, da so glavna obalna mesta pretežno italijanska. Po njegovem mnenju so imeli slovenski partizani na območju vzhodno od črte Buzet-Trst podporo ljudi, zahodno pa je podpora polagoma pojenjala, kot tudi slovenska prisotnost.⁷⁴

Macpherson je decembra 1944 poročal, da je na zahodu Soče odstotek proslovenskega prebivalstva "*brezpomemben*" ("*negligible*"), celo po tistih vaseh, kjer so dialekt, arhitektura, navade ipd. slovenskega izvora. Prebivalci hribovitega sveta naj bi dojeli, da je na italijanskih planinah več možnosti preživetja in da se bodo znašli v velikih težavah, če jih bo meja ločila od virov preživetja. Na obrobju ozemlja pod slovenskim nadzorom, kjer se grožnje ne uresničujejo, se poraja huda jeza nad njihovo propagando. Med tem pa postaja močnejša komunistična propaganda v hribovitem svetu, ki je dobro organizirana, v njej pa ni veliko prostora za slovenske zahteve; več je kritik glede problemov vsedržavne italijanske politike.⁷⁵ Prve dni maja 1945 je med drugim poročal, da so v Kanalski dolini slovenska etnična jedra, in sicer v Žabnicah, v Ukvah in Ovčji vasi. Zahodno od Ukev pa je vse popolnoma italijansko. O Trstu je menil, da je večinoma italijanski. Če bi, kot je sam zapisal, dali mesto Italijanom, bi jim morali dati tudi cestno povezavo, in sicer od Devina do Trsta, ki bi bila kot neke vrste koridor. To bi bilo možno, čeprav je zaledje (Nabrežina, Gabrovica, Opčine idr.) močno slovensko. Sama cestna povezava med Devinom in Trstom teče po pečini nad morjem, ki je popolnoma neobljudena, je menil Macpherson. Jasno pa je, je zaključil, da če Italija dobi Trst in ozek povezovalni pas, bo Tito ravnal kot D'Annunzio, ki je zavzel Reko.⁷⁶

⁷⁰ TNA, HS 6/853, Vincent, junij-november 1944, str. 3.

⁷¹ Zlasti TNA, HS 6/853, Vincent, junij-november 1944, App. A, 13. 11. 1944; Biber, Zavezniške misije, str. 508.

⁷² TNA, WO 204/1954, Wilkinson, nedatirano, verjetno konec 1944; Memorandum, nedatirano, verjetno proti koncu 1944; prim. z Wilkinsonovo spomenico, konec 1944 (slovenski prevod dok. objavljen v Borec, XXXVI/10, 1984, str. 577-583); WO 204/2001, Wilkinsonovo pismo, 10. 5. 1945; TNA, HS 6/801, Wilkinson, 6. 5. 1945.

⁷³ TNA, HS 6/851, Taylor in Godwin, februar 1945, str. 7, 9, 10.

⁷⁴ TNA, HS 6/850, Fielding, konec 1944.

⁷⁵ TNA, HS 6/801, Macpherson, 4. 12. 1944, str. 16, 17.

⁷⁶ TNA, HS 6/852, Renton, 9. 5. 1945; HS 6/853, Macpherson, julij 1945, str. 51.

Agenti in sodelavci misij SOE so bili torej v neposrednem stiku z dogajanjem in so se na terenu večkrat soočali s političnimi vprašanji jugoslovansko-italijanske razmejitve. Pomembne informacije iz prve roke so misije SOE posredovale nadrejenim v vojaških in političnih resorjih. Okoli teh informacij je bilo veliko diskusij, kot kaže pa mnenja SOE niso bila odločilna pri končnih odločitvah. Vincent je tako npr. s svojim poročanjem vplival na nekatere nadrejene, ki so razmišljali, da je stara meja iz leta 1914 še najbližja pravični meji oziroma, da bodo lahko prebivalci ne ravno nasprotovali prihodu jugoslovanskih partizanov in njihovi neizogibni zasedbi.⁷⁷ Nekateri drugi v britanskem zunanjem ministrstvu pa so na podlagi Vincentovih informacij komentirali, da kaže, kako ljudje na terenu ne bodo sprejeli jugoslovanskih zahtev po razmejitveni črti iz leta 1914.⁷⁸

Vodstvo SOE, zlasti italijanske sekcije (Section J), je na osnovi večkrat alarmantnih informacij seznanjalo nadrejene britanske oblasti in zavezniška vojaška poveljstva z nevarnostjo, da lahko pride po vojni do italijansko-jugoslovanskega spopada. Zaradi tega so priporočali čim hitrejši poseg anglo-ameriške vojske, ki bi preprečila medsebojne spopade.⁷⁹ Zaradi poročanja misij SOE o veliki napetosti na terenu je bilo britansko zunanje ministrstvo zelo zaskrbljeno in je konec februarja 1945 pisalo v ZDA ter v Moskvo, da je Julijska krajina zaradi nasprotnih teženj med Jugoslovani in Italijani pravi sod smodnika. Nujno je, da zavezniki zasedejo celotno območje in tako preprečijo zelo verjetne spopade med Jugoslovani in Italijani. Da dosežejo mir, bodo lahko tudi uporabili silo.⁸⁰ V bistvu so bila taka mnenja podobna onim, ki so jih proitalijanski krogi izpostavljali pred zavezniki. Prozahodna italijanska vlada na jugu je namreč po diplomatski in drugih poteh večkrat prepričevala Anglo-Američane, naj zasedejo ozemlje na severovzhodu, da bi slovenskim partizanom preprečili prihod in onemogočili, da bi ti krvavo obračunali z Italijani. Kako so potekala taka posredovanja, pa je že druga zgodba.

Gorazd Bajc

THE SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE MISSIONS AMONG THE ITALIAN PARTISANS IN FRIULY AND CARNIA (1944-1945) AND THEIR PERCEPTION OF THE PROBLEM OF THE DEMARCATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND ITALY

S u m m a r y

So far, the available specific data on the missions by the British intelligence and the Special Operations Executive (SOE) among the Italian partisans (the communist Garibaldistas and non-communist Osoppo members) in Friuli and Carnia during the Second World War have been rather scarce. A fuller picture is obtained when using the SOE archive material from the British National Archives in London.

⁷⁷ TNA, WO 208/4527, British Resmin Political Intelligence Branch: Short Political Notes on N. Italy, april 1945; WO 204/1866, Noce za COS, 13. 1. 1945 (tudi: WO 204/1993; /2000; /2001); WO 204/6874, HQ 15thAG, 10. 4. 1945; WO 193/300, Charles za FO, 19. 4. 1945; TNA, FO 371/48812 R 7078/6/92; prim. Biber, Zavezniške misije, str. 508.

⁷⁸ TNA, FO 371/43878 R 19744/155/22.

⁷⁹ AIFSML, Alleati, b. 1, fasc. 7, Roworth, 28. 1. 1945 (1. del dok. objavljen v Alberto Buvoli: Le formazioni Osoppo Friuli, Documenti 1944-1945. Udine 2003, str. 190, 191 op. 1); TNA, HS 6/849, Roworth, konec februarja 1945, str. 3, 4 in App. B; Zaslišanje Rowortha, 12. 3. 1945, str. 2, 3; TNA, WO 202/317B, NISF: Further Notes on Italo-Slovene Relation by Macpherson, 7. 3. 1945; TNA, FO 371/48811 R 6345/6/92; FO 371/49801 ZM 2193/8/22.

⁸⁰ TNA, WO 106/4058, FO za Washington (repeat Moscow), 28. 2. 1945; prim. WO 193/300, FO za Washington (repeat Moscow), 1. 3. 1945; Charles za FO, 19. 3. 1945.

The first SOE mission (dubbed also "Balloonet", "Ballonet Violet" and "LUX") arrived among the Italian partisans on 14th June 1944 and was headed by Manfred Czerzin. About a month later, he was joined by Patrick Martin-Smith (the Aunsby mission). Czerzin came to the base on 29th October, and Martin-Smith followed in November. From 4th July to 26th October 1944 Hendley Vincent headed the SOE missions also known as "Coolant" or "Coolant Blue" and the "Sermon" operation. From 12th August 1944 to 15th January 1945 Ronald G. Taylor led the "Sermon II" sub-mission. George Fielding led the "Rudolf" mission from 12th/13th August to 27th November 1944. From 19th September 1944 to 24th February 1945, Roworth led the "Bergenfield/Tabella" mission, i.e. the "Bakers-Field" operation. From 12th/13th October 1944, Archibald Mortimer Mosdell led the "Ruga" sub-mission, and Mike Prior the "Big Bug" sub-mission. Prior left in January while Mosdell stayed until April 1945. Following Vincent's departure, Macpherson took over the "Coolant" mission which he led from 4 November until June 1945.

The mission members were strictly forbidden by their superiors from meddling with political questions, especially with the most sensitive one concerning the demarcation between Yugoslavia and Italy. Nevertheless, they were asked to report regularly on the political situation in the field. The opinions of individual SOE agents on both the ethnic structure of Primorska and on the orientation of the population are interesting. The one most in favour of the Slovene proposals on the demarcation was Vincent who had understood that the old border between Austria-Hungary and Italy was the fairest of all. Generally, the reporting by other SOE missions among the Italian partisans (and the Osoppo group in particular) gave an impression of a great danger of an armed conflict between the Italians and Slovenes after the end of the war.

Historična dokumentacija

Premirje in/ali brezpogojna vdaja Italije leta 1943

Okoliščine

V slovenskem zgodovinopisju in javnosti na sploh brezpogojno vdajo italijanskih oboroženih sil, ki jo je 8. septembra 1943 razglasil vrhovni poveljnik Zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower, poimenujemo večinoma s terminom *kapitulacija*.¹ Italijansko zgodovinopisje uporablja izraz *premirje* (armistizio).

V dokumentu z dne 3. septembra 1943 je bilo razmerje med Italijo in zavezniškimi silami ZDA in Velike Britanije poimenovano kot *premirje* (Armistice),² v Eisenhowerjevemu proglasu na radiu 8. septembra kot *brezpogojna vdaja* ("has surrendered his armed forces unconditionally"), v Badoglijevem proglasu istega dne *premirje* (armistizio), v pogodbi iz 29. septembra 1943 kot *vdaja Italije* (Surrender of Italy), v dodatnem protokolu iz 9. novembra 1943 pa je bil naslov listine z dne 29. septembra spremenjen v "*dodatni pogoji premirja z Italijo*" ("additional conditions of Armistice with Italy"). Termin *kapitulacija* (capitulation), ki je sinonim za vdajo,³ v teh dokumenti ni uporabljen.

V dvajsetletju fašizma so italijanske oblasti svojo ekspanzijo usmerile na balkanski in podonavski prostor, obenem pa skušale razširiti svoje kolonialno ozemlje. Po uspehu v Etiopiji je Benito Mussolini 1. novembra 1936 najavil tesno sodelovanje z nacionalsocialistično Nemčijo in s tem usodno vplival na kasnejši položaj Italije. Nadaljnji korak je bil podpis t.i. jeklenega pakta 22. maja 1939, s katerim je Italija dokončno povezala svojo usodo z Nemčijo. 10. junija 1940 je Italija vstopila v vojno proti Franciji in Veliki Britaniji, jeseni 1940 je napadla Grčijo, leta 1941 pa Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. V vojni je italijanska vojska doživela hude poraze v Etiopiji in Somaliji, v Libiji in Sovjetski zvezi ter na morju v Sredozemlju. Na okupiranem jugoslovanskem in grškem ozemlju se je spopadala z močnimi enotami osvobodilnih gibanj.

Spomladi 1943 so zavezniki sklenili, da kot najšibkejšo članico Osi poskušajo izločiti Italijo iz vojne. Potem, ko so italijanska mesta preživljala vse težje in vse bolj pogoste zračne napade, in so se 10. julija 1943 Zavezniške sile izkrcale na Siciliji in ko so obenem italijanski antifašisti skušali vplivati na kralja, naj se odpove Mussoliniju, je 25. julija 1943 fašistični Veliki svet izglasoval Mussoliniju nezaupnico. Kralj je Mussolinija odstavil kot predsednika vlade, ga dal zapreti in za predsednika nove vlade imenoval generala Pietra Badoglija. Kljub temu je Italija nadaljevala vojno na strani sil Osi, obenem pa so nemške vojaške sile že pred 25.

¹ Prim. Ferenc, Tone. Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. - Maribor: Obzorja, 1967. (Knjižnica NOV in POS; 34).

² Ker je bila angleška verzija dokumentov opredeljena kot uradna, navajam angleške izraze.

³ <http://www.wordreference.com/definition/capitulation>

julijem zasedle pomembne položaje tudi v osrednji Italiji in se pripravljale na vojaško zasedbo vsega njenega ozemlja, v kolikor bi se Italija odločila za izstop iz vojne.

Po vrsti srečanj in tajnih pogajanj med predstavniki Badoglijeve vlade in Zavezniki, je general Giuseppe Castellano po pooblastilu svoje vlade 3. septembra 1943 v kralju Casabile na Siciliji podpisal t.i. kratko premirje, ki je v 12 točkah določalo pogoje za izstop Italije iz vojne. Vrhovni poveljnik Zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower je nato 8. septembra 1943 ob 17.30 po radiu sporočil, da se je italijanska vlada brezpogojno vdala. Ob 19.45 mu je sledil radijski nagovor predsednika italijanske vlade Pietra Badoglia, s katerim je Italijane obvestil o sklenitvi premirja s silami Združenih narodov.

Naslednjeg dne, 9. septembra, so se anglo-ameriške sile izkrcale v Salerno pri Neaplju, 10. septembra so nemške sile zasedle Rim. Okrog 700.000 italijanskih vojakov je pristalo v nemškem ujetništvu. Že 12. septembra je bila Italija razdeljena na dva dela, na t.i. Južno kraljestvo s kraljem in Badoglijevo vlado, ki je bila pod nadzorom Zaveznikov in od Nemcev okupirano Italijo. Tam je bila, potem ko so Nemci osvobodili Mussolinija iz zapora na Gran Sassu v Abruzih, 23. septembra 1943 ustanovljena Italijanska socialna republika, imenovana tudi Salojska republika. Ta pa ni obsegala pokrajin Videm, Gorica, Trst, Pulj in Reka (Operacijska cona Jadransko primorje) ter pokrajin Bolzano, Trento in Belluno (Operacijska cona Predalpe), ki so bile neposredno podrejene nemški okupacijski oblasti.

T.i. kratkemu premirju je 29. septembra 1943 sledil podpis Pogodbe o vdaji Italije, ki sta jo podpisala vrhovni poveljnik Zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower in predsednik italijanske vlade Pietro Badoglio. Listina je v 44 točkah podrobneje določala ne le vdajo italijanskih oboroženih sil, ampak tudi zavezniško zasedbo italijanskega ozemlja in njihov popolni nadzor tudi nad civilno sfero od gospodarstva do zunanje politike in sodstva, in izročitev vojnih zločincev.

Italijanska vlada si je že pred podpisom Listine o vdaji prizadevala, da bi dobila status zaveznice, čemur so nasprotovali zlasti Britanci. ZDA in Velika Britanija sta ji priznavali le status sobojevnice, obenem z obljubo, da bodo pogoji vdaje omiljeni v skladu z njenim prispevkom k boju proti njenim dočerašnjim zaveznikom. Italijanska vlada je med tem 13. oktobra 1943 napovedala vojno Nemčiji in obenem prekinila vse stike z Japonsko. Na z Nemci okupiranim italijanskem ozemlju se je pričelo krepiti odporništvo, pa tudi državljanska vojna.

Na konferenci v Moskvi so ZDA, Velike Britanije in ZSSR 30. oktobra 1943 v izjavi o Italiji sprejela tudi določila, da naj italijanski narod dobi priložnost, da se organizira na osnovi demokratičnih načel. Verjetno tudi v okviru te usmeritve je bil 9. novembra 1943 v Brindisiju, kjer je bil takrat sedež Badoglijeve vlade, podpisan Dodatni protokol k listini o vdaji Italije. Podpisala sta ga v imenu vrhovnega poveljnika Zavezniških sil generallajtnant Noel MacFarlane in predsednik italijanske vlade Badoglio. S tem protokolom se je spremenil naslov Listine o vdaji Italije v Dodatni pogoji premirja z Italijo. Prinašal je vstop Sovjetske zveze med podpisnike in nekaj manjših popravkov, ki pa v vsebino podobe niso bistveno posegali in dejansko niso spreminjali njene dikcije. Kljub drugačnemu naslovu so to ostajali trdi pogoji brezpogojne vdaje.

Kljub temu, da se je po osvoboditvi Rima v začetku junija 1944 kralj Vittorio Emanuele III. umaknil iz javnega življenja, da je bil njegov sin Umberto imenovan

za kraljevega namestnika in da je bila 18. junija 1944 imenovana prva antifašistična vlada, katere čelu je bil Ivano Bonomi, Italija vse do konca vojne ni uspela spremeniti svojega statusa sobojevnice. Konec vojne je tako pričakala tudi kot premagana država, ki je morala sklepati mirovno pogodbo. Ta ji je prinesla reparacije, izgubo kolonij in nenazadnje tudi spremembo njene vzhodne meje.

Nevenka Troha

Dokumenti

POGOJI PREMIRJA MED ITALIJO IN ZDRUŽENIMI NARODI⁴

Sicilija, 3. september 1943

Naslednje pogoje premirja je predstavil general Dwight D. Eisenhower, vrhovni poveljnik Zavezniških sil, v skladu s pooblastili, ki sta mu jih dali vladi Velike Britanije in Združenih držav Amerike in v interesu Združenih narodov. Pogoje je sprejel maršal Pietro Badoglio, predsednik italijanske vlade.⁵

Italijanske vojaške sile morajo takoj prenehati z vsemi sovražnimi dejavnostmi.

Italija si bo v največji možni meri prizadevala, da bo Nemcem otežila dejanja, ki bi jih lahko izvedli proti Združenim narodom.

Vsi zaporniki in interniranci iz držav, članic Združenih narodov, bodo takoj izročeni vrhovnemu poveljniku Zavezniških sil in nikogar izmed njih se ne sme ne sedaj ali kdajkoli kasneje predati Nemčiji.

Italijanska flota in letalstvo se morata takoj premestiti na tiste točke, ki bi jih lahko določil vrhovni poveljnik Zavezniških sil, in se razorožiti na način, ki ga bo predpisal.

Vrhovni poveljnik Zavezniških sil lahko zapleni italijanske trgovske ladje, če bo to potrebno za izvedbo zavezniških vojaško-pomorskih načrtov.

Zaveznikom se morajo takoj predati Korzika in vse italijansko ozemlje, oba otoka in celina, da jih bodo po potrebi uporabljali za operativne baze in za druge namene.

Zaveznikom se mora zagotoviti takojšnja svobodna uporaba vseh letališč in pristanišč na italijanskem ozemlju, ne glede na stopnjo evakuacije italijanskega ozemlja s strani nemških sil. Italijanske oborožene sile morajo ta pristanišča in letališča varovati vse do trenutka, ko bodo to nalogo prevzeli Zavezniki.

Vse italijanske oborožene sile se morajo s kateregakoli vojnega območja, kjer so sedaj udeležene v vojaških akcijah, takoj umakniti v Italijo.

Italijanska vlada mora jamčiti, da bo, če bo to potrebno, takoj uporabila vse svoje razpoložljive oborožene sile, da bo zagotovila takojšnjo in natančno izpolnjevanje vseh določil tega premirja.

⁴ I Documenti diplomatici italiani. Nona serie 1939-1943. Volume X (7 febbraio - 8 settembre 1943). Roma : Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, 1990. Dokument 757, str. 919-920. Iz angleščine prevedla Nevenka Troha.

⁵ Uradni naziv predsednika italijanske vlade je "Presidente del Consiglio dei ministri", predsednik ministrskega sveta. Uporablja se tudi naziv "Capo del Governo", šef vlade.

Vrhovni poveljnik Zavezniških sil si pridržuje pravico, da sprejme kakršnekoli ukrepe, za katere meni, da so potrebni, da se z njimi v nadaljevanju vojne zaščitijo interesi Zavezniških sil. Italijanska vlada se zavezuje, da bo izvedla vse upravne in druge naloge, ki jih bo vrhovni poveljnik mogoče zahteval. Vrhovni poveljnik bo vzpostavil Zavezniško vojaško upravo na tistih delih italijanskega ozemlja, za katere bo menil, da je zaradi vojaških interesov Združenih narodov to potrebno.

Vrhovni poveljnik Zavezniških sil bo imel vse pravice, da izvede ukrepe razorožitve, demobilizacije in demilitarizacije.

Drugi pogoji politične, gospodarske in finančne narave, ki jih bo Italija morala izpolniti, bodo sporočeni kasneje.

Pogoji tega premirja ne bodo postali javni, dokler tega ne odobri vrhovni poveljnik Zavezniških sil. Uradna verzija tega dokumenta je tista, ki je napisana v angleškem jeziku.

Maršal Pietro Badoglio
Predsednik italijanske vlade.
Vrhovni poveljnik

Dwight D. Eisenhower
General Armade ZDA
Zavezniških sil.

Podpisala:

/lr/ Giuseppe Castellano /lr/
Giuseppe Castellano
Brigadni general,
Italijansko vrhovno poveljstvo.

Walter B. Smith
Walter B. Smith
Generalmajor Armade ZDA
Načelnik štaba.

Navzoči:

Spoštovani Harold Macmillan
Minister rezident, predstavnik vlade Velike Britanije, Vrhovno poveljstvo Zavezniških sil.

Robert Murphy
Osebni predstavnik predsednika ZDA.

Royce Dick
Komodor Kraljeve mornarice
Načelnik štaba poveljstva flote v Sredozemlju.

Lowel W. Rooks
Generalmajor Armade ZDA
Pomočnik načelnika štaba, G-3, Vrhovno poveljstvo Zavezniških sil.

Franco Montanari
Uradni italijanski prevajalec
Pomočnik načelnika štaba, G-2, Vrhovno poveljstvo Zavezniških sil.

Podpisovanje t.i. kratkega premirja v kraju Casabile na Siciliji, 3. 9. 1943.

8. SEPTEMBER 1943, OB 17.30, RADIO ZDRUŽENIH NARODOV, ALŽIR. NAGOVOR VRHOVNEGA POVELJNIKA ZAVEZNIŠKIH SIL GENERALA DWIGHTA D. EISENHOWERJA:⁶

"Govori vam general Dwight D. Eisenhower, vrhovni poveljnik Zavezniških sil.

Italijanska vlada je sprejela brezpogojno vdajo svojih oboroženih sil. Kot vrhovni poveljnik sem sprejel vojaško premirje, določbe katerega so odobrile vlade Velike Britanije, Združenih držav in Zveze sovjetskih socialističnih republik. Tako delujem v interesu Združenih narodov.

Italijanska vlada se je zavezala, da se bo teh določil brezpogojno držala. Premirje sta podpisala moj predstavnik in predstavnik maršala Badoglia in stopa v veljavo ta trenutek.

Sovražnosti med oboroženimi silami Združenih narodov in italijanskimi oboroženimi silami bodo takoj prenehale. Vsi Italijani, ki nam bodo pomagali pregnati nemškega agresorja z italijanskega ozemlja, bodo dobili pomoč Združenih narodov."

8. SEPTEMBER 1943, OB 19.45, RADIO RIM. NAGOVOR PREDSEDNIKA ITALIJANSKE VLADE PIETRA BADOGLIA:⁷

"Italijanska vlada je ob spoznanju, da ne more več enakovredno voditi boja proti premočnemu nasprotniku in z namenom, da bi svojemu narodu prihranila nadaljnje najhujše nesreče, vrhovnega poveljnika anglo-ameriških Zavezniških sil prosila za premirje. Prošnja je bila sprejeta. V skladu s tem morajo italijanske sile povsod, kjer se nahajajo, prenehati z vsemi sovražnimi dejanji proti anglo-ameriškim silam. Odgovorile pa bodo na mogoče napade katerekoli druge sile."

⁶ <http://www.geocities.com/wcdproject/html/documenti14.html>. Iz angleščine prevedla Nevenka Troha.

⁷ <http://www.anpi.it/militari/8settembre.htm>. Iz italijanščine prevedla Nevenka Troha

PISMO PREDSEDNIKA ZDA ROOSEVELTA IN PREMIERA VELIKE BRITANIJE CHURCHILLA PREDSEDNIKU ITALIJSKE VLADE BADOGLIU⁸

Sporočilo.

... 10. september 1943, (ponoči)

Maršal, na vas je, da v uri agonije vaše dežele naredite prvi odločen korak za to, da si italijansko ljudstvo pridobi mir in svobodo in da si Italija povrne spoštovano mesto v evropski civilizaciji.

Svojo deželo ste že osvobodili fašističnega hlapčevstva. Preostala, še bolj pomembna naloga pa je očistiti italijansko zemljo nemških zavojevalcev.

Hitler in njegov sokrivec Mussolini sta pripeljala Italijo na rob propada. Italijane sta vodila v pogubne bojne pohode v peščine Egipta in v snežna prostranstva Rusije. Nemci so vedno zapustili italijanske čete na bojišču in jih žrtvovali, da so sebi omogočili umik. Sedaj vam Hitler grozi, da boste doživeli ista zverinstva, ki jih je izvajal v tolikih deželah.

Italijansko ljudstvo, prišel je čas, da vsak od vas zadane udarec. Osvobodilne armade Zahodnega sveta prihajajo, da vas rešijo. Razpolagamo z močnimi silami in prodiramo iz več smeri. Nemški teror v Italiji ne bo trajal dolgo. Pregnani bodo iz vaše dežele in vi boste s tem, da nam boste pomagali pri osvoboditvi, ponovno uvrstili med najbolj pomembne in dokazane prijatelje vaše dežele, od česar ste bili tako krivično odvrnjeni.

Izrabite vsako priložnost, ki jo imate, da doma udarite močno. Imejte zaupanje v vašo prihodnost Vse se bo dobro izšlo. Korakajte naprej z ameriški in britanski prijatelji v velikem svetovnem gibanju k svobodi, pravici in miru.

PISMO PREDSEDNIKA ITALIJSKE VLADE BADOGLIA PREDSEDNIKU ZDRUŽENIH DRŽAV AMERIKE ROOSEVELTU IN PREMIERU VELIKE BRITANIJE CHURCHILLU⁹

Sporočilo.

Brindisi, 11. september 1943.

Prisrčno se zahvaljujem za sporočilo, ki ste mi ga vi, ki vodite usode tako velikih narodov, poslali v teh za mojo deželo tako tragičnih urah.

Popolnoma zaupam vaši trditvi, da se bodo anglo-ameriškim oboroženim silam, ki so se že izkrcale na različnih točkah italijanskega ozemlja, v skladu z zahtevami položaja priključile nove.

Naše oborožene sile, že preizkušene in raztresene v Italiji in še bolj zunaj nje, nimajo možnosti, da bi se združile in da bi se same učinkovito uprle nemškim silam. A vse, kar je mogoče narediti, je že ali še bo narejeno z istim duhom in isto vztrajnostjo, ki smo jo med zadnjo veliko vojno¹⁰ skupaj izkazali na bojnih poljih Italije in Francije.

⁸ I Documenti diplomatici italiani, decima serie: 1943-1948, vol. I, dok. 3, str. 4 (9 settembre 1943 - 11 dicembre 1944). Roma : Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, 1992 (dalje Documenti diplomatici italiani, decima serie, vol. I). Dokument 3, str. 4. Iz angleščine prevedla Nevenka Troha.

⁹ Documenti diplomatici italiani, decima serie, vol. I, dok. 5, str. 5-6. Iz italijanščine prevedla Nevenka Troha.

¹⁰ Misli na 1. svetovno vojno, med katero se je Italija od maja 1915 borila na strani zmagovitih antantnih sil.

Lahko vam zagotovim, da bo okrog svojega kralja strnjeno italijansko ljudstvo, ki za ceno kateregakoli žrtvovanja hrepeni po tem, da bi doseglo svobodo in pravičen mir, možato izpolnilo vse svoje dolžnosti.

Polni vere bomo korakali z vami, našimi ameriškimi in britanskimi prijatelji.

LISTINA O VDAJI ITALIJE¹¹

(DODATNI POGOJI PREMIRJA Z ITALIJO)¹²

Glede na to, da so bile zaradi premirja, sklenjenega 3. septembra 1943 med vladama Združenih držav in Združenega kraljestva (ki delujeta v interesu vseh članic Združenih narodov) na eni strani in vlado Italije na drugi strani ter pod določenimi pogoji vojaške narave ustavljene sovražnosti med Italijo in Združenimi narodi;

in ker je v omenjenem premirju poleg teh pogojev navedeno tudi, da se je italijanska vlada zavezala izpolniti druge pogoje politične, ekonomske in finančne narave, ki bodo posredovani kasneje;

in ker je primerno, da se v dodatno listino vključijo vojaški in drugi navedeni pogoji politične, ekonomske in finančne narave, ne da bi vplivali na nadaljnjo veljavnost pogojev iz premirja z dne 3. septembra 1943;

sta vladi (*so vlade*) Združenih držav in (,) Združenega kraljestva (in Sovjetske zveze), ki nastopata (*nastopajo*) v imenu Združenih narodov, pripravljene (*pripravljene*) ustaviti sovražnosti do Italije pod naslednjimi pogoji, skupaj s tistimi iz premirja z dne 3. septembra 1943, če to ne bo oviralo njunih (*njihovih*) vojaških operacij proti Nemčiji in njenim zaveznicam in če Italija ne bo na noben način pomagala tem silam in bo izpolnila zahteve teh vlad.

Ta pogoje je predložil za to ustrezno pooblaščen GENERAL DWIGHT D. EISENHOWER, vrhovni poveljnik Zavezniških sil;

sprejel pa jih je (brezpogojno) MARŠAL PIETRO BADOGLIO, predsednik italijanske vlade (ki predstavlja vrhovno poveljstvo italijanskih kopenskih, pomorskih in zračnih sil in ga je za to ustrezno pooblastila italijanska vlada).¹³

1. (A) S tem se italijanske kopenske, pomorske in zračne sile, kjerkoli se nahajajo, brezpogojno vdajo.

(B) Takoj se preneha italijansko sodelovanje v vojni na vseh vojnih prizoriščih. Ne bo nikakršnega nasprotovanja izkrcavanju, premikom ali drugim operacijam kopenskih, pomorskih in zračnih sil Združenih narodov. V skladu s tem bo italijansko vrhovno poveljstvo ukazalo takojšnjo ustavitev vseh oblik sovražnosti proti silam Združenih narodov, organom poveljstvom italijanskih mornariških, kopenskih in zračnih sil na vseh prizoriščih pa naročilo, naj svojim podrejenim nemudoma izdajo ustrezna navodila.

(C) Italijansko vrhovno poveljstvo bo tudi ukazalo vsem italijanskim mornariškim, kopenskim in letalskim silam ali organom in osebju, naj takoj prenehajo

¹¹ Documenti diplomati italiani, decima serie, vol. I. Dokument 20, str. 18-26. Iz angleščine prevedel Andrej Turk.

¹² V oklepajih so navedeni popravki teksta listine in sicer dodatki poudarjeno, spremembe teksta pa s poševno pisavo. Ti popravki so bili sprejeti z dodatnim protokolom k Listini o vdaji Italije, katerega sta 9. novembra 1943 v Brindisiju podpisala predsednik italijanske vlade Pietro Badoglio in v imenu vrhovnega poveljnika Zavezniških sil generalmajor Noel MacFarlane. Ta dokument v nadaljevanju objavljamo v celoti.

¹³ Tega dela teksta ni v navedenih dopolnilih, pač pa v navedbi celotnega popravljenega odstavka.

uničevati nepremičnine ali osebno imetje ali povzročati škodo na njih, naj bodo javne ali zasebne.

2. Italijansko vrhovno poveljstvo bo posredovalo popolne podatke o razporeditvi in stanju vseh italijanskih kopenskih, pomorskih in zračnih sil, kjerkoli se te nahajajo, ter o silah zaveznic Italije, ki se nahajajo na ozemlju Italije ali tistem pod njeno zasedbo.

3. Italijansko vrhovno poveljstvo bo sprejelo vse potrebne ukrepe za zavarovanje letališč, pristaniških objektov in vseh drugih naprav pred zavzetjem ali napadom katerekoli zaveznice Italije. Italijansko vrhovno poveljstvo bo storilo vse potrebno za zagotovitev zakonitosti in reda ter uporabo njegove razpoložljive oborožene sile za takojšnje in dosledno izvajanje vseh določb iz te listine. Ob uporabi italijanskih enot v zgoraj omenjene namene, ki jo lahko odobri vrhovni poveljnik Zavezniških sil, bodo vse druge italijanske kopenske, pomorske in zračne sile odšle v svoje vojašnice, taborišča in ladje ter tam ostale do nadaljnjih navodil Združenih narodov glede njihovega prihodnjega statusa in razpustitve. Izjemoma sme mornariško osebje oditi v obalne objekte, ki jih določijo Združeni narodi.

4. Italijanske kopenske, pomorske in zračne sile se bodo v roku, ki ga bodo določili Združeni narodi, umaknile z vseh območij zunaj italijanskega ozemlja, ki jih bodo italijanski vladi navedli Združeni narodi, in odšle na območja, ki jih bodo slednji določili. Takšni premiki italijanskih kopenskih, pomorskih in zračnih sil bodo potekali pod pogoji, ki jih bodo določili Združeni narodi, in v skladu z njihovimi ukazi. Prav tako bodo navedena območja zapustili vsi italijanski uradniki razen tistih, ki jim bodo Združeni narodi dovolili ostati. Tisti, ki jim bo dovoljeno ostati, se bodo ravnali po navodilih vrhovnega poveljnika Zavezniških sil.

5. Italijanske kopenske, pomorske in zračne sile ali uradniki ne bodo izvajali rekvizicij, odvzemov ali drugih prisilnih ukrepov nad osebami ali imetjem na območjih iz točke 4.

6. Demobilizacija odvečnih italijanskih kopenskih, pomorskih in zračnih sil na lokacijah, ki bodo navedene, bo potekala po navodilih vrhovnega poveljnika Zavezniških sil.

7. Italijanske vojne ladje vseh vrst, pomožna in transportna plovila se bodo zbrali v lukah, ki jih bo določil vrhovni poveljnik Zavezniških sil, in se bodo ravnali po njegovih navodilih. (Opomba: Če bi bilo na dan premirja celotno italijansko ladjevje že zbrano v zavezniških lukah, se ta točka glasi: "Italijanske bojne ladje vseh vrst, pomožna in transportna plovila bodo do nadaljnjih navodil ostale v lukah, kjer so trenutno zbrane, in bodo ravnale v skladu s predpisi vrhovnega poveljnika Zavezniških sil").

8. Noben italijanski zrakoplov ne bo zapustil zemlje, vode ali letalonsilke, razen če bi tako ukazal vrhovni poveljnik Zavezniških sil.

9. Brez vpliva na spodnje določbe 14, 15 in 28 (A) in (D) bo vsemu trgovskemu ladjevju, ribiškimi in drugim plovilom pod katerokoli zastavo, vsem zrakoplovom in kopenskim transportnim vozilom katerekoli države, ki se nahajajo na ozemlju ali v vodah Italije oziroma tistih pod njeno zasedbo, prepovedan odhod do preveritve njihove identitete in statusa.

10. Italijansko vrhovno poveljstvo bo dalo na razpolago vse podatke o mornariških, kopenskih in zračnih napravah, objektih in obrambi, o vseh transportnih in komunikacijskih sistemih, ki jih je postavila Italija ali njene zaveznice na italijanskem

ozemlju ali v dostopu do njega, o minskih poljih ali drugih ovirah za premike po kopnem, morju ali zraku, kot tudi vse druge podrobnosti, ki bi jih Združeni narodi lahko potrebovali v zvezi z uporabo italijanskih baz, izvedbo operacij, varnostjo ali oskrbo kopenskih, pomorskih in zračnih sil Združenih narodov. Italijanske sile in oprema bodo po potrebi na razpolago Združenim narodom za odstranitev zgoraj omenjenih ovir.

11. Italijanska vlada bo nemudoma priskrbela sezname o količini vsega vojaškega materiala z navedbo njegove lokacije. Zaradi morebitne uporabe s strani vrhovnega poveljnika Zavezniških sil bo vojaški material uskladiščen pod nadzorom, kakršnega bo odredil sam. Dokončno odstranitev vojaškega materiala bodo odredili Združeni narodi.

12. Brez pooblastila ali navodil Združenih narodov ne bo dovoljeno uničiti, poškodovati ali odstraniti vojaškega materiala, brezžičnih, radijskih ali meteoroloških postaj, železniških, pristaniških ali drugih naprav, kot tudi ne javnih in zasebnih objektov ali kakršnegakoli imetja, kjerkoli že se nahaja, za potrebno vzdrževanje in popravilo pa bodo odgovorni italijanski organi oblasti.

13. Prepovedano je vsakršno izdelovanje, uvažanje, izvažanje in tranzit vojaškega materiala, razen po navodilih Združenih narodov. Italijanska vlada bo ravnala v skladu z vsemi navodili Združenih narodov glede izdelave, uvoza, izvoza ali tranzita vojaškega materiala.

14. (A) Vsa italijanska trgovska, ribiška in druga plovila, kjerkoli se nahajajo, kot tudi tista zgrajena ali dokončana v času veljavnosti te listine, bodo pristojni italijanski organi dali na razpolago v dobrem in plovnem stanju, na krajih, za namene in obdobja, ki jih lahko določijo Združeni narodi. Njihov prenos pod sovražne ali nevtralne zastave je prepovedan. Posadke bodo ostale na krovu do nadaljnjih navodil glede svojih nadaljnjih nalog ali razpustitve. Nemudoma bo izrabljena vsaka priložnost za ponovni odkup, pridobitev ali prevzem nadzora nad italijanskimi ali bivšimi italijanskimi plovili, ki so bila prodana ali kako drugače lastniško prenesena oziroma dana v najem v času vojne, za vsa takšna plovila in njihove posadke pa bodo veljale gornje določbe.

(B) Vsa italijanska notranja transportna in pristaniška oprema bo na razpolago Združenim narodom za namene, kakršne bi določili.

15. Trgovska, ribiška in druga plovila Združenih narodov, ki se kjerkoli nahajajo v italijanskih rokah (v ta namen vključno s tistimi iz držav, ki so pretrgale diplomatske odnose z Italijo), ne glede na to, ali je bilo njihovo lastništvo preneseno s sodnim procesom, kot vojni plen, ali kako drugače, bodo vrnjena Združenim narodom in zbrana v lukah, ki jih bodo oni določili, za nadaljnjo razpolaganje po njihovih navodilih. Italijanska vlada bo prejela vse potrebne ukrepe za prenos njihovega lastništva. Vse nevtralne trgovske ladje, ribiška ali druga plovila pod italijansko upravo ali nadzorom bodo zbrana na enak način do dogovora glede dokončnega razpolaganja z njimi. Vsa potrebna popravila na kateremkoli od zgoraj omenjenih plovil bo po potrebi na svoje stroške opravila italijanska vlada. Italijanska vlada bo storila vse potrebno, da se plovila in njihov tovor ne poškodujejo.

16. Nobena radijska, telekomunikacijska ali druga komunikacijska naprava na kopnem ali na morju, ki je pod italijanskim nadzorom, bodisi da pripada Italiji ali katerikoli drugi državi kot Združenim narodom, ne bo smela oddajati, dokler vrhovni poveljnik Zavezniških sil ne predpiše navodil za nadzor teh naprav. Ita-

lijanski organi se bodo prilagodili ukrepom za nadzor in cenzuro tiska in drugih publikacij, gledaliških in kinematografskih predstav, televizijskega in radijskega programa, kot tudi vseh drugih oblik komuniciranja, ki bi jih odredil vrhovni poveljnik Zavezniških sil. Vrhovni poveljnik Zavezniških sil lahko po lastni presoji prevzame nadzor nad radijskimi, kabelskimi in drugimi komunikacijskimi postajami.

17. Bojne ladje, pomožna, transportna, trgovska in druga plovila ter zrakoplovi v službi Združenih narodov bodo imeli pravico svobodno uporabljati ozemeljske vode okrog italijanskega ozemlja in zračni prostor nad njim.

18. Sile Združenih narodov bodo morale zasesti nekatere dele italijanskega ozemlja. Združeni narodi bodo občasno obvestili ta ozemlja ali območja, nakar se bodo vse italijanske kopenske, pomorske in zračne sile nemudoma umaknile s teh ozemelj ali območij v skladu z navodili, ki jih bo izdal vrhovni poveljnik Zavezniških sil. Določbe te točke ne vplivajo na tiste iz točke 4 zgoraj. Italijansko vrhovno poveljstvo bo Zaveznikom zagotovilo takojšnjo uporabo in dostop do vseh letališč in pomorskih luk v Italiji, ki so pod njegovim nadzorom.

19. Na ozemljih ali območjih, na katere se nanaša točka 18, bodo pristojni italijanski organi dali na razpolago vse objekte mornarice, kopenske vojske in letalstva, kot tudi električne centrale, naftne rafinerije, javne komunalne službe, vse luke in zalive, vse transportne in komunikacijske naprave, objekte in opremo ter druge objekte, zmogljivosti in sredstva, ki bi jih Združeni narodi utegnili potrebovati, in to v dobrem stanju, skupaj z osebjem, potrebnim za njihovo upravljanje. Italijanska vlada bo dala na razpolago vsa druga lokalna sredstva ali storitve, ki bi jih Združeni narodi utegnili potrebovati.

20. Brez vpliva na določbe te listine bodo Združeni narodi izvajali vse pravice zasedbene sile na vsem ozemlju ali območjih iz točke 18, kjer bo za upravljanje poskrbljeno z izdajo razglasov, ukazov ali predpisov. Osebe italijanskih upravnih, sodnih in javnih služb bo opravljalo svoje funkcije pod nadzorom vrhovnega poveljnika Zavezniških sil, če ta ne bo odredil drugače.

21. Poleg pravic v zvezi zasedenimi italijanskimi ozemlji, ki so opisane v točkah od 18 do 20:

(A) bodo imeli pripadniki kopenskih, pomorskih ali zračnih sil ter uradniki Združenih narodov pravico prehoda prek nezasedenega italijanskega ozemlja, pri čemer jim bodo na voljo vsi potrebni objekti in pomoč za opravljanje njihovih funkcij.

(B) Italijanske organi bodo na nezasedenem italijanskem ozemlju dali na razpolago vse transportne zmogljivosti, ki bi jih Združeni narodi utegnili potrebovati, vključno z brezplačnim tranzitom za njihov vojaški material in zaloge, in bodo izpolnjevali navodila, ki jih bo izdal vrhovni poveljnik Zavezniških sil glede uporabe in nadzora letališč, luk, špedicije, kopenskih transportnih sistemov in vozil, komunikacijskih sistemov, električnih central in javnih komunalnih služb in naftnih rafinerij, kot tudi tolikšnih zalog goriva in električne energije ter sredstev za njihovo proizvodnjo, kot bi jih določili Združeni narodi, skupaj z ustreznimi zmogljivostmi za popravilo in izgradnjo.

22. Italijanska vlada in ljudstvo se bosta vzdržala vseh dejanj, ki bi lahko škodovali interesom Združenih narodov, in bosta nemudoma in učinkovito izvajala vse njihove ukaze.

23. Italijanska vlada bo na zahtevo Združenih narodov dala na razpolago takšno italijansko valuto, kakršno bi Združeni narodi utegnili potrebovati. Italijanska vlada

bo na italijanskem ozemlju, v roku in pod pogoji, ki bi jih lahko določili Združeni narodi, dvignila in zamenjala v italijansko valuto vse rezerve valut, ki so jih izdali Združeni narodi v času vojaških operacij ali zasedbe, in bo dvignjene valute brez dodatnih stroškov izročila Združenim narodom. Italijanska vlada bo na zahtevo Združenih narodov sprejela ukrepe za nadzor nad bankami in poslovanjem na italijanskem ozemlju, za nadzor nad tujimi valutami in tujimi trgovskimi in finančnimi transakcijami ter za regulacijo trgovanja in proizvodnje, pri čemer bo upoštevala vsa navodila, ki bi jih izdali Združeni narodi glede teh in podobnih zadev.

24. Brez dovoljenja vrhovnega poveljnika Zavezniških sil ali pooblaščenih uradnikov ne bo dovoljeno vzdrževati finančnih, trgovinskih ali drugih odnosov, kot tudi ne poslovati s katerokoli državo ali v dobro katerekoli države, ki je v vojni s katerokoli članico Združenih narodov ali z ozemljem, ki ga taka država zaseda, ali s katerokoli tujo državo.

25. (A) Odnosi z državami, ki so v vojni s katerokoli članico Združenih narodov ali pod zasedbo katerekoli take države, bodo pretrgani. Italijanski diplomatski, konzularni in drugi uradniki ter pripadniki italijanskih kopenskih, pomorskih in zračnih sil, ki so akreditirani pri misijah s katerokoli tako državo ali na kateremkoli drugem ozemlju, ki bi ga določili Združeni narodi, ali služijo v njih, bodo odpoklicani. Diplomatski in konzularni uradniki teh držav bodo obravnavani tako, kot bodo določili Združeni narodi.

(B) Združeni narodi si pridržujejo pravico zahtevati umik nevtralnih diplomatskih in konzularnih uradnikov z zasedenega italijanskega ozemlja in predpisati postopke glede občevanja med italijansko vlado in njenimi predstavniki v nevtralnih državah kot tudi glede sporočil, ki jih pošiljajo in sprejemajo predstavniki nevtralnih držav na italijanskem ozemlju.

26. Italijanskim državljanom do preklica ne bo dovoljeno zapustiti italijanskega ozemlja, razen s pooblastilom vrhovnega poveljnika Zavezniških sil, in ne bodo smeli v nobenem primeru sodelovati v oboroženih silah nobene od držav ali na kateremkoli ozemlju iz točke 25 (A), niti ne bodo smeli oditi v noben kraj, da bi tam opravljali delo za kakšno od takih držav. Tisti, ki trenutno služijo ali delajo tako, bodo odpoklicani po navodilih vrhovnega poveljnika Zavezniških sil.

27. Vojaško, mornariško in letalsko osebje in material ter trgovska, ribiška in druga plovila in zrakoplovi, vozila in druga transportna oprema katerekoli države, proti kateri katerakoli od članic Združenih narodov nadaljuje sovražnosti ali ki je pod zasedbo take države, bodo napadeni ali zaseženi, kadarkoli se bodo znašli na italijanskem ozemlju in vodah ali nad njimi.

28. (A) Bojnim, pomožnim in transportnim ladjam katerekoli države ali zasedene države iz točke 27, ki se nahajajo v italijanskih lukah in vodah, ali tistih pod njeno zasedbo, kot tudi zrakoplovom, vozilom in drugi transportni opremi takih držav, ki se nahajajo na italijanskem ozemlju ali nad njim ali ozemljem pod njeno zasedbo, bo do nadaljnjih navodil prepovedano oditi.

(B) Vojaškemu, mornariškemu in letalskemu osebju in civilnim državljanom katerekoli take države ali zasedene države na ozemlju Italije ali na tistem pod njeno zasedbo bo prepovedano oditi in bodo priprti do nadaljnjih navodil.

(C) Vse imetje na italijanskem ozemlju, ki je last katerekoli take države ali zasedene države ali njenih državljanov, bo zaseženo in shranjeno do nadaljnjih navodil.

(D) Italijanska vlada se bo ravnala po vseh navodilih, ki jih izda vrhovni povelj-

nik Zavezniških sil glede zaprtja, hrambe ali kasnejše odtujitve, uporabe ali zaposlitve katerekoli od zgoraj omenjenih oseb, plovil, zrakoplovov, materiala ali lastnine.

29. Benito Mussolini, njegovi vodilni fašistični družabniki in vse osebe, osumljene vojnih zločinov ali podobnih prestopkov, katerih imena se nahajajo na seznamih, ki jih bodo objavili Združeni narodi (in se trenutno nahajajo ali se bodo v prihodnje nahajali na ozemlju pod nadzorom zavezniškega vojaškega poveljstva ali italijanske vlade), bodo nemudoma prijeti in izročeni Združenim narodom. Vsa navodila, ki jih bodo dali Združeni narodi v ta namen, bodo izpolnjena.

30. Vse fašistične organizacije, vključno z vsemi vejami fašistične milice (MVSN), tajno policijo (OVRA) in vsemi fašističnimi mladinskimi organizacijami, bodo, če to še ni bilo storjeno, razpuščene v skladu z navodili vrhovnega poveljnika Zavezniških sil. Italijanska vlada se bo ravnala po vseh nadaljnjih navodilih, ki jih bodo Združeni narodi dali za razpustitev fašističnih ustanov, odpustitev in priprtje fašističnega osebja, nadzor nad fašističnimi fondi ter zatrtje fašistične ideologije in nauka.

31. Vsi italijanski zakoni, ki vsebujejo razlikovanje na podlagi rase, barve kože, veroizpovedi ali političnega prepričanja, bodo, če to še ni bilo storjeno, razveljavljeni, osebe, pridržane na tej podlagi, pa po navodilih Združenih narodov izpuščene in oproščene vseh pravnih omejitev, ki so jim bile podvržene. Italijanska vlada se bo ravnala po vseh nadaljnjih navodilih, ki jih bo vrhovni poveljnik Zavezniških sil dal za razveljavitev fašistične zakonodaje in odstranitev vseh omejitev ali prepovedi, ki iz nje izhajajo.

32. (A) Vojni ujetniki, ki pripadajo silam Združenih narodov, ali tisti, ki jih ti določijo, ter vsi državljani Združenih narodov, vključno z etiopskimi državljani, ki so zaprti, pripti ali kako drugače prisilno zadržani na ozemlju Italije ali tistem pod njeno zasedbo, ne bodo preseljeni in bodo nemudoma izročeni predstavnikom Združenih narodov ali kako drugače obravnavani v skladu z navodili Združenih narodov. Vsaka preselitev v času med predložitvijo in podpisom te listine bo veljala za kršitev njenih določb.

(B) Osebe katerekoli narodnosti, ki so bile pridržane, v priporu ali jim je bila izrečena obsodba (vključno z obsodbami v odsotnosti) zaradi njihovega sodelovanja ali simpatiziranja z Združenimi narodi, bodo izpuščene po navodilih Združenih narodov in oproščene vseh pravnih omejitev, ki so jim bile podvržene.

(C) Italijanska vlada bo sprejela vse ukrepe, ki bi jih Združeni narodi narekovali za zaščito tujih državljanov in njihovega imetja ter imetja tujih držav in državljanov.

33. (A) Italijanska vlada se bo ravnala po vseh navodilih, ki bi jih Združeni narodi predpisali glede povračila, dostave, storitev ali izplačil kot odškodnino in plačilo za stroške zasedbe v času veljavnosti te listine.

(B) Italijanska vlada bo vrhovnemu poveljniku Zavezniških sil na njegovo zahtevo posredovala podatke glede premoženja, tistega znotraj in zunaj italijanskega ozemlja, italijanske države, Banke Italije, vseh italijanskih državnih ali poldržavnih ustanov ali fašističnih organizacij ali posameznikov na italijanskem ozemlju, in ne bo razpolagala ali dovolila razpolaganja s takim premoženjem zunaj italijanskega ozemlja, razen z dovoljenjem Združenih narodov.

34. Italijanska vlada bo v času veljavnosti te listine izvajala razoroževalne, demobilizacijske in demilitarizacijske ukrepe, ki bi jih določil vrhovni poveljnik Zavezniških sil.

35. Italijanska vlada bo priskrbela vse podatke in dokumente, ki bi jih Združeni narodi potrebovali. Ne bo nikakršnega uničevanja ali skrivanja arhivov, zapisnikov, načrtov ali drugih dokumentov ali podatkov.

36. Italijanska vlada bo sprejela in izvajala zakonske in druge ukrepe, potrebne za izvedbo te listine. Italijanski vojaški in civilni organi se bodo ravnali po vseh navodilih, ki bi jih v ta namen izdal vrhovni poveljnik Zavezniških sil.

37. Imenovana bo Nadzorna komisija kot predstavnica Združenih narodov, ki bo zadolžena za izvajanje predpisov in uresničevanje te listine pod poveljstvom in splošnimi navodili vrhovnega poveljnika Zavezniških sil.

38. (A) Izraz "Združeni narodi" v tej listini označuje vrhovnega poveljnika Zavezniških sil, Nadzorno komisijo in vsak drug organ, ki bi ga imenovali Združeni narodi.

(B) Izraz "vrhovni poveljnik Zavezniških sil" v tej listini označuje Nadzorno komisijo in druge uradnike in predstavnike, ki bi jih imenoval vrhovni poveljnik.

39. Navedba italijanskih kopenskih, pomorskih in zračnih sil v tej listini označuje fašistično milico in vse druge podobne vojaške ali paravojaške enote, formacije ali organizacije, ki bi jih kot take opredelil vrhovni poveljnik zaveznikov.

40. Izraz "vojaški material" v tej listini označuje ves material, ki je naveden v seznamih ali definicijah, ki jih občasno izda Nadzorna komisija.

41. Izraz "italijansko ozemlje" v tej listini označuje vse italijanske kolonije in ozemlja pod njeno upravo (vendar brez vpliva na vprašanja suverenosti), vključno z Albanijo. Vendar pa, razen v primerih in v meri, ki jih določijo Združeni narodi, določbe te listine ne bodo veljale za oziroma prizadele upravljanja katerekoli italijanske kolonije ali ozemlja pod njeno upravo, ki ga že zasedajo Združeni narodi, kot tudi ne njihovih pravic in pooblastil, ki jih ti tam izvajajo.

42. Italijanska vlada bo na sedež Nadzorne komisije poslala delegacijo, ki bo predstavljala italijanske interese in posredovala ukaze Nadzorne komisije pristojnim italijanskim organom.

43. Ta listina začne veljati takoj. Veljavna je dokler je ne nadomesti drug dogovor ali dokler ne začne veljati mirovna pogodba z Italijo.

44. Združeni narodi lahko to listino odpovejo s takojšnjim učinkom, če v njej zapisane italijanske obveznosti ne bi bile izpolnjene, ali pa kaznujejo njeno kršitev z okoliščinam primernimi ukrepi, kot so razširitev območij pod vojaško zasedbo oziroma z zračnimi napadi in drugimi kaznovalnimi ukrepi.

Ta listina je sestavljena v angleščini in italijanščini, pri čemer velja za avtentično angleško besedilo, v primeru vsakršnega spora glede njenega pomena pa obvelja odločitev Nadzorne komisije.

Podpisano na Malti, dne 29. septembra 1943.

/lr/ Badoglio
Maršal PIETRO BADOGLIO,
Predsednik italijanske vlade

/lr/ Dwight D. Eisenhower
DWIGHT D. EISENHOWER
General vojske Združenih držav Amerike,
Vrhovni poveljnik zavezniških sil

DODATNI PROTOKOL K LISTINI O VDAJI ITALIJE¹⁴

Dogovorili smo se, da se naslov listine, ki sta jo 29. septembra 1943 na Malti podpisala maršal Pietro Badoglio, predsednik italijanske vlade, in general Dwight D. Eisenhower, vrhovni poveljnik Zavezniških sil, spremeni v "dodatni pogoji premirja z Italijo". Dogovorili smo se tudi glede naslednjih dopolnil k tej listini:

V prvem odstavku preambule se med besede "kraljestva" in "na eni strani" vstavijo besede "ki delujeta v interesu vseh članic Združenih narodov". Zadevni odstavek se torej glasi takole:

"Glede na to, da so bile, zaradi premirja, sklenjenega 3. septembra 1943 med vladama Združenih držav in Združenega kraljestva, ki delujeta v interesu vseh članic Združenih narodov, na eni strani in vlado Italije, na drugi strani, ter pod določenimi pogoji vojaške narave ustavljene sovražnosti med Italijo in Združenimi narodi."

V četrtem odstavku preambule se med besede "Združenega kraljestva" in "ki nastopajo" vstavijo besede "in Sovjetske zveze", briše pa se beseda "in" med besedami "Združenih držav" in "Združenega kraljestva". Zadevni odstavek so torej glasi takole:

"so vlade Združenih držav, Združenega kraljestva in Sovjetske zveze, ki nastopajo v imenu Združenih narodov, pripravljene ustaviti sovražnosti do Italije pod naslednjimi pogoji, skupaj s tistimi iz premirja z dne 3. septembra 1943, če to ne bo oviralo njihovih vojaških operacij proti Nemčiji in njenim zaveznikom in če Italija ne bo na noben način pomagala tem silam in bo izpolnila zahteve teh vlad".

V šestem odstavku preambule se med besede "sprejel pa jih je" in "maršal" vstavi beseda "brezpogojno". Zadevni odstavek se torej glasi: "sprejel pa jih je brezpogojno maršal PIETRO BADOGLIO, predsednik italijanske vlade, ki predstavlja vrhovno poveljstvo italijanskih kopenskih, pomorskih in zračnih sil in ga je za to ustrezno pooblastila italijanska vlada".

V točki 1 (A) se briše beseda "brezpogojno". Zadevna točka se torej glasi: "s tem se italijanske kopenske, pomorske in zračne sile, kjerkoli se nahajajo, vdajo".

Točka 29 se dopolni takole:

"Benito Mussolini, njegovi vodilni fašistični družabniki in vse osebe, osumljene vojnih zločinov ali podobnih prestopkov, katerih imena se nahajajo na seznamih, ki jih bodo objavili Združeni narodi in se trenutno nahajajo ali se bodo v prihodnje nahajali na ozemlju pod nadzorom zavezniškega vojaškega poveljstva ali italijanske vlade, bodo nemudoma prijeti in izročeni Združenim narodom. Vsa navodila, ki jih bodo dali Združeni narodi v ta namen, bodo izpolnjena.

Ta protokol je sestavljen v angleščini in italijanščini, pri čemer velja za avtentično angleško besedilo, v primeru vsakršnega spora glede njegovega pomena pa obvelja odločitev Nadzorne komisije.

Podpisano 9. novembra 1943 v Brindisiju.

/lr/ Noel MacFarlane

Generallajtnant

V imenu vrhovnega poveljnika Zavezniških sil

/lr/ Predsednik italijanske vlade

Badoglio

¹⁴ Documenti diplomatici italiani, decima serie, vol. I. Dokument 69, str. 84-85. Iz angleščine prevedel Andrej Turk.

Obletnice

Miroslav Stiplovšek - sedemdesetletnik

Med najuglednejšimi in najvidnejšimi osebnostmi, ki že desetletja oblikujejo podobo in značaj slovenskega zgodovinopisja, je gotovo široko poznani in priljubljeni dolgoletni profesor ljubljanske Filozofske fakultete in od leta 2003 zaslužni profesor Univerze v Ljubljani, dr. Miroslav Stiplovšek. Na njegov pomen v slovenskem zgodovinopisju seveda ni treba opozarjati, zato je razumljivo, da našim besedam botruje posebna priložnost: njegov življenjski jubilej. Kot pove že naslov, je namreč prof. dr. Miroslav Stiplovšek ali Mirko, kot mu pravimo prijatelji in sodelavci, letos praznoval sedemdeset let. In sicer ustvarjalno nad vse polnih let, saj je znanstvenik in akademski učitelj, ki ga odlikujeta izjemna delovna vztraj-

nost in predanost svojemu raziskovalnemu in pedagoškemu poslanstvu. Slednje, kljub upokojitvi leta 2002, še vedno uresničuje kot eden najbolj izkušenih usmerjevalcev doktorandov zgodovinskih znanosti na Slovenskem.

Prof. dr. Miroslav Stiplovšek se je rodil 18. julija 1935 v Ljubljani. Po končani osnovni šoli v Domžalah, kjer je bila doma njegova družina, je obiskoval gimnazijo v Kamniku. Nato je vpisal študij zgodovine ter diplomiral leta 1960. Po diplomi se je za malo časa zaposlil v Arhivu tedanjega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (od 1989 Inštitut za novejšo zgodovino) v Ljubljani, po odsluženem vojaškem roku pa na ljubljanski Filozofski fakulteti, kjer je postal asistent nestorja raziskovanja zgodovine Slovencev v 20. stoletju in vodilnega poznavalca obče zgodovine tega stoletja, zaslužnega prof. ljubljanske univerze dr. Metoda Mikuža. Decembra 1965 je v starosti 30 let - za tedanji čas je bilo to zelo zgodaj, saj še niso poznali inštituta mladega raziskovalca - na Filozofski fakulteti ubranil doktorsko tezo *Dejavnost strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije 1918-1922*. Za doktorja zgodovinskih znanosti je bil promoviran februarja 1966. Leta 1972 je bil izvoljen za docenta, 1976 za izrednega, 1981 pa za rednega profesorja novejše zgodovine. V letih 1982-1984 je opravljal funkcijo predstojnika Oddelka za zgodovino. To je bila zahtevna naloga, saj je sovpadala s tedanjo menjavo profesorskih generacij na oddelku. Na Filozofski fakulteti je opravljal še vrsto drugih funkcij: bil je član fakultetnega sveta, vodja raziskovalne skupine za področje zgodovine, član sveta Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete ter vodja drugih komisij in organov Filozofske fakultete. Kot redni profesor je bil od leta 1981 član Pedagoško znanstvenega sveta in nato od 1993 Senata Filozofske fakultete. Dejaven je bil tudi v

vodstvenih organih številnih slovenskih muzejskih, znanstvenih in arhivskih ustanov, v Izobraževalni in Raziskovalni skupnosti Slovenije in Zgodovinskem društvu Slovenije, katerega tajnik je bil v letih 1962-1968. Dobri dve desetletji in pol, od leta 1973 do 1999, je bil tudi član uredniškega odbora glasila Zgodovinskega društva oziroma zdajšnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije *Zgodovinski časopis*. Nekaj časa je bil tudi njegov tehnični urednik. Prof. Stiplovšek je poleg pomembnih zadolžitev v akademskem svetu in v različnih strokovnih ustanovah svojo široko družbeno dejavnost obogatil tudi s politično izkušnjo; v letih 1965-1969 je bil kot predstavnik Univerze v Ljubljani poslanec prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije. Vrsto let je bil tudi vodilni kulturno-prosvetni funkcionar v občini Domžale. Kot predsednik občinske kulturne skupnosti je leta 1977 organiziral odmevno in prvo slovensko znanstveno posvetovanje o krajevni zgodovini, aprila letos pa je v Domžalah pripravil prav tako zelo odmevno razstavo *Razglasitev Domžal za trg leta 1925*. Pod enakim naslovom in s podnaslovom *Ob razstavi v počastitev 80. letnice*, je izšla tudi obsežnejša publikacija, ki jo je pripravil ob tej priložnosti.

Kljub uspešnemu in predanemu javnemu delovanju in osebnemu zadovoljstvu, posebej pri delu v domačih Domžalah - lani so ga v Domžalah, ki jim tako izrazito pripada počastili z imenovanjem za častnega občana -, je prof. Stiplovšek vedno namenjal prvo skrb in pozornost svojemu pedagoško-znanstvenemu delu. Pri tem je kot predavatelj predmetov *Izbrana poglavja iz zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije 1918-1945*, *Zgodovina Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov med vojnama*, *Sodobna zgodovina - zgodovina jugovzhodne Evrope*, ob vsebinskih stalnicah, zaobjetih v teh problemskih sklopih, študente vedno skrbno seznanjal tudi z najnovejšimi raziskovalnimi dognanji, ki zadevajo ta del novejšje zgodovine. Pri marsikaterem novem dognanju je imel tudi pomembno strokovno vlogo, saj je dosegel dobrih dvajset magistrandov in doktorandov pod njegovim mentorstvom pridobilo znanstveni naslov. Tudi število diplomskih del, ki so jih pod njegovim mentorstvom pripravili kasnejši profesorji zgodovine, je zavidljivo, saj jih je dobrih sto.

Obenem s svojo značilno predanostjo pedagoškemu poslanstvu se je prof. Stiplovšek ves čas neumorno poglobljal tudi v znanstveno-raziskovalno delo. To svojo veliko strokovno in osebno zavezanost je uresničeval z dosledno ustvarjalno prisotnostjo v slovenskem, nekdanjem jugoslovanskem in mednarodnem zgodovino-pisnem prostoru. Pri tem je treba poudariti, da njegove druge poklicne, družbene in osebne obveznosti - tako ali drugače - niso vplivale ne na odličnost ne na obseg njegovega znanstvenega opusa. Bibliografija prof. Stiplovška obsega prek 500 enot. Je avtor ali soavtor skoraj ducata monografij, njegovih znanstvenih in strokovnih člankov je več sto, ob tem pa je za slovenski zgodovinski spomin prispeval še vrsto drugih tehtnih besedil.

Prispevek prof. Stiplovška slovenskemu in širšemu zgodovino-pisju je velik, saj je videnje o slovenski novejši zgodovini bistveno razširil v okviru svojih štirih temeljnih problemskih poglobitev. Bil je prvi, ki se je lotil skoraj popolnoma neraziskane zgodovine sindikalnega gibanja na Slovenskem. To je po njegovi zaslugi danes že zelo dobro zgodovino-pisno obdelano, in sicer za obdobje od njegovih začetkov leta 1868 do leta 1941. Prof. Stiplovšek je to dosegel s svojimi številnimi in z izjemno znanstveno akribijo preudarjenimi razpravami in prispevki, pri čemer vrh njegovih tovrstnih obravnav predstavljajo monumentalni *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918-1922* (Ljubljana 1979, 671 strani) ter *Prispevki za*

zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem : od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije 1868-1945 (Maribor 1989, 317 strani). V prvi knjigi, ki je za enkratni obseg razširjena doktorska disertacija, je prof. Stiplovšek osvetlil idejne in programske usmeritve slovenskih strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije v letih neposredno po prvi svetovni vojni. Preučil je njihovo številčno stanje, organizacijske mreže, oblike organiziranosti, sodelovanje s političnimi in drugimi organizacijami, povezave v jugoslovanskem okviru in njihovo gmotno stanje, hkrati pa je prikazal tudi oblike in rezultate njihove dejavnosti v boju za izboljšanje položaja delavstva na socialnem, ekonomskem, političnem, izobraževalnem in humanitarnem področju. Ob tem je opozoril tudi na splošne družbenopolitične in socialnoekonomske razmere v letih 1918-1922, ki so vplivale na razvoj in dejavnost strokovnih organizacij. V drugi knjigi pa je posvetil posebno pozornost delovanju strokovnih-sindikalnih organizacij v letih 1868-1941, pri čemer je obdelal tudi posamezne razvojne in akcijske značilnosti strokovnih organizacij iz socialnodemokratskega, komunističnega in krščanskosocialističnega sindikalnega gibanja na Slovenskem. Obema temeljnima deloma o slovenskem sindikalnem gibanju je v devetdesetih letih dodal še brošuro *Strokovno-sindikalno gibanje na Slovenskem od leta 1868 do 1. svetovne vojne* (Ljubljana 1990, 75 strani) in iz te tematike objavil še dvoje pomembnih razprav *Die christlichsozialistische Gewerkschaftsorganisationen in Slowenien 1918-1941* (Österreichische Osthefte 35/1993) in *Ustanovitve socialnodemokratskega tajništva leta 1905 v Trstu* (Annales, 5/1994). Prof. Stiplovšek ima tudi velike zasluge, da so v strokovno najširšem projektu, ki utemeljuje slovensko narodno-državno identiteto, *Enciklopediji Slovenije*, celostno prikazani raznovrstni vidiki strokovno-sindikalnega gibanja na Slovenskem v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja.

Drugi problemski sklop, ki označuje znanstveno-raziskovalne poglobitve našega jubilaranta, zadeva čas druge svetovne vojne na Slovenskem. Ta problematika ga je pritegnila že v študentskih letih (diplomiral je s temo *Mengeš v času NOB* in za diplomsko nalogo prejel študentsko Prešernovo nagrado), v kasnejših številnih razpravah in publikacijah pa se je posvetil predvsem obravnavanju političnega in vojaškega vidika NOB na kamniškem in domžalskem območju. Višek njegovega poznavalskega preučevanja problematike NOB pa je njegovo drugo veliko delo - *Šlandrova brigada* (Ljubljana, Maribor, 1971, 808 strani), ki ga je - kot ustvarjalno izrazito močan zgodovinar - strokovni in širši javnosti predal, ko mu je bilo šestintrideset let. O tej monografiji, v kateri je obdelana prva narodnoosvobodilna enota z območja IV. (štajerske) operativne cone - Šlandrova brigada -, je že pred dobrimi tremi desetletji prof. Mikuš s še danes tehtnimi besedami upravičeno zapisal, da je »doslej ena od najboljših o katerikoli jugoslovanski brigadi« (M. Mikuš: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, V, Ljubljana, 1973, str. 271). Kasneje je prof. Stiplovšek pripravil še eno, zgoščeno delo o tej brigadi - *Bojna pot Šlandrove brigade* (Ljubljana 1983, 153 strani).

Poseben sklop v zgodovinopisni ustvarjalnosti prof. Stiplovška so njegove obravnave slovenske politične zgodovine med svetovnima vojnama. Posveča se jim že več kot trideset let. V njih pa, od svojega pomembnega nastopa na XVI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1972 v Škofji Loki, pretanjeno razkriva ključne prvine političnega položaja v jugoslovanski Sloveniji v letih 1918-1941. Za razumevanje političnih odnosov in socialnogospodarskih razmer na Slovenskem v

prvem jugoslovanskem desetletju je temeljna njegova razprava *O revolucionarnosti v obdobju 1918-1921*, ki je za tisk pripravljen referat z omenjenega zborovanja zgodovinarjev (objavljena v: *Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*, Ljubljana 1973). Slovensko politično misel in strankarski razvoj v prvih letih po nastanku jugoslovanske države zajemata razpravi *Slovenske politične stranke in njihovi kmečki programi 1918-1920* (JIČ, 3-4/1973) in *Programska in organizacijska prizadevanja slovenskih političnih strank za pridobitev kmečkih množic 1918-1920* (PZDG, 1-2/1974). Iz slovenske politične zgodovine med vojnama je prispeval tudi vrsto pomembnih gesel za *Enciklopedijo Slovenije*, med njimi *Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani, Samouprava ljubljanske in mariborske oblasti, Sporazum Cvetković-Maček, Šestojanuarska diktatura*. Zelo natančno se je poglobljal tudi v razvoj delavskega gibanja, zgodovino komunistične stranke in nekaterih vidikov ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem. Vzporedno s tem je sintetično obdelal značilnosti družbenega in političnega življenja na Slovenskem v letih 1918-1941. Razčlenil je tudi vprašanje münchenkega sporazuma iz leta 1938 in njegovega odmeva v slovenski javnosti tistega časa; na področju gospodarsko-socialne zgodovine je posebej obdelal še slamnikarsko industrijo na domžalskem območju.

Lahko smo povsem soglasni v trditvi, da so osnovne prepoznavne kvalitete ustvarjalnega zgodovinarja nedvomno nenehne raziskovalne poglobitve njegovega zgodovinskega védenja in v njih utemeljena nova historiografska dejanja. To še kako velja za našega jubilaranta, ki se že dobro desetletje sistematično pogloblja v še en, četrti problemski sklop svojih zgodovinske obravnave - vprašanje uresničevanja nekaterih vidikov avtonomije v Sloveniji v času prve jugoslovanske države. O tem vprašanju je prispeval vrsto izjemno pomembnih razprav, ki jih je objavil v *Zgodovinskem časopisu*, *Prispevkih za novejšo zgodovino*, *Časopisu za zgodovino in narodopisje* in *Arhivih*, nadalje v vrsti zbornikov (*Slovinci in država*, Ljubljana 1995; *Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918*, Ljubljana 2000; *Mikužev zbornik*, Ljubljana 1999; *Gestrinov zbornik*, Ljubljana 1999; *Melikov zbornik*, Ljubljana 2001; *Od sanj do resničnosti : razvoj slovenske državnosti*, Ljubljana 2001; *Zbornik Janka Pleterškega*, Ljubljana 2003; *Od držav na Slovenskem do slovenske države*, Kočevje 2004) ter v uglednih dunajskih *Österreichische Osthefte* (1997/1). Najobsežnejša in najbolj podrobna dosedanja poglobitev v omenjeno problematiko pa je njegova, še ena obsežna monografija, *Slovenski parlamentarizem : 1927-1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* (Ljubljana 2000). V njej je s svojo značilno zavezanostjo raziskovalnemu delu razčlenil delovanje voljenih oblastnih skupščin in njihovih izvršilnih organov - oblastnih odborov - v največjih upravnih enotah, t. i. oblasteh, ki sta jim v dvajsetih letih centralistična Vidovdanska ustava in zakonodaja o oblastnih samoupravah dopuščali določene samoupravne pristojnosti; oblastne skupščine in odbori so namreč lahko pod nadzorom osrednjih državnih organov in velikih županov skrbeli za urejanje mnogih pokrajinskih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti in ustanov. Uresničevalka tedanjih samoupravnih pristojnosti je bila kot najmočnejša slovenska politična organizacija Slovenska ljudska stranka, v času delovanja obeh samouprav v letih 1927-1929 pa je bil z vidika splošnih slovenskih interesov dosežen občuten napredek na področju

gospodarsko-socialnih in kulturno-prosvetnih zadev, ki jih je centralistična državna uprava pred tem več let neustrezno reševala ali zanemarjala. Zasluga monografije prof. Stiplovska *Slovenski parlamentarizem 1927-1929* je, da sedaj dobro poznamo obdobje, ko so se Slovenci na področju občne uprave ter na gospodarsko-socialnem, kulturnem in deloma tudi na prosvetnem področju upravljali sami. To seveda ni pomenilo uresničenja programa zakonodajne avtonomije Slovenije z lastnim parlamentom in vlado, saj za to v vsem času obstoja prve Jugoslavije ni bilo političnih možnosti. Omenjena monografija pa zelo dobro pokaže, da so Slovenci prek delovanja oblastnih samouprav v letih 1927-1929 jasno dokazali sposobnost samostojnega reševanja pomembnih sistemskih vprašanj svojega razvoja. In to v času, ko je med vojnama kratkotrajno zaživel slovenski parlamentarizem, saj so bili v obeh oblastnih skupščinah - ob prevladi katoliške SLS - zastopani tudi predstavniki različnih političnih subjektov liberalne in socialistične usmeritve. Prof. Stiplovšek je tako s *Parlamentarizmom* končno zapolnil veliko vrzel v odgovoru na vprašanje o dejanskih dosežkih v boju za slovensko avtonomijo v prvi jugoslovanski državi in pomembno prispeval pri razkrivanju narodno emancipacijskih ustvarjalnih sil slovenskega naroda v njegovi novejši zgodovini. Danes je njegov *Parlamentarizem* eno od standardnih del, v katerih je utemeljeno nadaljnje preučevanje slovenske politične zgodovine v prvi Jugoslaviji.

Zaradi izrazite privrženosti temeljnim raziskavam, v katerih je najdosledneje osmišljena nadaljnja vrednostna spoznavna rast zgodovinopisne vede, lahko že sedaj rečemo, da bo standardno delo za preučevanje slovenske zgodovine med vojnama tudi nova, že skorajda končana študija prof. Stiplovska, *Banski svet Dravske banovine 1930-1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. V tem delu, ki že obsega dobrih 300 strani rokopisa, se naš jubilarant posveča delovanju edinega (imenovanega) predstavniškega telesa na slovenskem ozemlju po uvedbi kraljeve diktature leta 1929, ko se je s prenehanjem delovanja oblastnih samouprav boj za slovensko avtonomijo vrnil na začetek. Z omenjeno študijo bo prof. Stiplovšek zapolnil še eno od vrzeli v raziskovanju slovenske politične in družbene zgodovine v prvi jugoslovanski državi; v njej ob političnih podrobno razčlenjuje tudi socialno-gospodarske in kulturno-prosvetne razmere v prvi polovici tridesetih let, in sicer tako skozi delovanje Banskega sveta kot tudi skozi dinamiko tedanje širše slovenske in jugoslovanske politične in družbene problematike. V njegovi obravnavi ima posebno mesto tudi poudarek, da Banski svet v prvi polovici tridesetih let, ko so ga sestavljali privrženci liberalne unitaristične politike, v vprašanju slovenske avtonomije ni presegal zahteve po uveljavitvi zgolj široke samoupravne decentralizacije v jugoslovanski državi, medtem ko je v drugi polovici tridesetih let, ko so ga sestavljali privrženci nekdanje Slovenske ljudske stranke oziroma slovenskega dela tedanje Jugoslovanske radikalne zajednice, v skladu s širšimi slovenskimi težnjami zagovarjal vzpostavitev prave zakonodajne in izvršilne avtonomije slovenske banovine. V tem smislu najnovejša študija prof. Stiplovska zaokroža tudi njegove dosedanje obravnave avtonomističnih prizadevanj Banskega sveta Dravske banovine v drugi polovici tridesetih let, ki se jim je prav tako posvečal v zadnjih letih.

Naša jubilejna beseda pa ne bi bila popolna, če ne bi posebej spomnili še na en vidik široke dejavnosti prof. Stiplovska, ki ima za nas - delavce Inštituta za novejšo

zgodovino - poseben pomen. Prof. Stiplovšek je namreč že dolga leta tesno povezan z našim inštitutom in ga imamo kar nekako za »svojeга«. Njegova povezanost z nami se začinja z že omenjeno kratkotrajno zaposlitvijo na inštitutu leta 1960, nato pa se je gradila prek strokovnih in prijateljskih vezi vse do danes. Prof. Stiplovšek je bil v letih 1971-1972 član delovne skupine za oblikovanje raziskovalnega projekta *Zgodovina Slovencev 1918-1945*, ki sta ga pripravljala Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Slovenska akademija znanosti in umetnosti, od 1971 do 1975 član vodstvenega kolegija inštitutove znanstveno-raziskovalne enote in od 1971 do 1990 član uredništva inštitutove revije *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (od 1986 *Prispevki za novejšo zgodovino*). Od preoblikovanja Inštituta za novejšo zgodovino v javni raziskovalni zavod leta 1992 pa je bil tri mandatna obdobja - do leta 2004 - član njegovega Upravnega odbora. Kot član UO INZ se je s svojo ustvarjalno ter v strokovni in širši javnosti spoštovano osebnostjo z velikim poslušom za ključna razvojna vprašanja inštituta tvorno zavzemal za ustrezno družbeno vrednotenje raziskovalnih prizadevanj inštitutovih sodelavcev. Najvidnejši pečat v svojem dolgoletnem sodelovanju z našim inštitutom pa je vtisnil pri znanstvenem oblikovanju inštitutovih raziskovalcev, saj jih v resnici ni malo, ki so od njega - ob pripravljanju magistrskih in doktorskih del ter pri nadaljnjih raziskovalnih nalogah - mnogo pridobili. Tisti, ki smo pod njegovim mentorstvom dosegli tudi doktorski naziv, pa smo imeli še posebej dobro priložnost spoznati njegovo vzpodbujajoče znanstveno razumevanje in požrtvovalno pomoč pri doseganju zastavljenih ciljev. Enako je bilo tudi ob dolgotrajnih in neredko zamotanih postopkih, ko so inštitutovi raziskovalci zaprosili za izvolitev v znanstveni naziv. Prof. Stiplovšek jim je vedno zavzeto pomagal bodisi z nasvetom bodisi z opozorilom in seveda zlasti tako, da je hitro in natančno pripravil strokovno oceno njihovega dela. Njegovo delo pa je seveda prepleteno tudi z drugimi zaznamujočimi dejstvi iz položaja in dejavnosti našega inštituta. Že danes namreč lahko povemo, da je naš jubilarant eden od najbolj navajanih avtorjev v veliki monografiji *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992*, ki so jo pripravili inštitutovi raziskovalci in bo izšla letos jeseni. Malodane vsi inštitutovi raziskovalci so tudi avtorji v posebnem *Stiplovškovem zborniku*, ki bo v počastitev njegove sedemdesetletnice letos izšel v *Historii* - znanstveni zbirki Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

Zasluznega profesorja Univerze v Ljubljani dr. Miroslava Stiplovška odlikujeta nenehno snujoči duh in izredna ustvarjalna in pedagoška sposobnost. Priznanje zanj je prejel že v prejšnji državni skupnosti, ko je bil odlikovan z *Redom dela z zlatim vencem*, utemeljeno pa lahko pričakujemo, da mu bo svoje podelila tudi slovenska država. Medtem pa so mu priznanje in zahvalo za njegovo predano pedagoško, mentorsko in vrhunsko znanstveno delo, ki je z veliko problemsko širino obogatilo razumevanje novejše zgodovine slovenskega naroda v domačem in mednarodnem prostoru, izrekli že kolegi zgodovinarji. Prof. Stiplovšek je bil namreč 9. junija 2005 imenovan za častnega člana Zveze zgodovinskih društev Slovenije in častnega člana največjega zgodovinskega društva v Sloveniji - Zgodovinskega društva Ljubljana. Ob tej priložnosti pa mu ob njegovem življenjskem jubileju iz vsega srca čestitamo tudi delavci našega inštituta in mu, skupaj z drugimi strokovnimi kolegi in osebnimi prijatelji, želimo še naprej bogato in plodno osebno in znanstveno življenje. Prav tako pa mu želimo še obilo užitkov ob obiskovanju narave, ki mu veliko pomeni, še

naprej prijetnega družinskega življenja in druženja s prijatelji iz širšega in domačega domžalskega okolja, posebej še iz "njegove" Vodopivčeve ulice; tu je bil v svojem lepem domu skupaj s soprogo Marcelo že marsikomu pozoren in prisrčen gostitelj izbranega okusa. To je še ena od žlahtnih kvalitiet našega dragega jubilaranta, ki so nas obogatile in bodo zaznamovale naše zgodovinarsko bivanje tudi v prihodnje.

Jurij Perovšek

In memoriam

Elio Apih (1922-2005)

Spoznala sem ga v začetku šestdestih let prejšnjega stoletja, kmalu zatem, ko so mi v novoustanovljenem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja naložili raziskovalno nalogo, primerno Primorki: "Delavsko gibanje v Trstu". Morala sem v Trst, saj razen časopisa Delo v Ljubljani ni bilo gradiva za to raziskavo, k takratnim zgodovinarjem, zbranim okrog Deputazione Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione Nazionale, ki mu je predsedoval Ercole Miani z edinim rednim, še danes delavnim sodelavcem Gallianom Fogarjem. Tam, in okrog revije Trieste so se zbirali zgodovinarji Carlo Schiffrer, Elio Apih, Enzo Collotti, Claudio Silvestri, Ennio Maserati, Giulio Cervani, pozneje še Rino Sala, Giovanni Miccoli in vrsta njihovih učencev. Njihova dela o Trstu in "Venezii Giulia" so mi poleg Čermeljevih odpirala vpogled v zgodovino te pokrajine, ki smo jo imeli vsak za svojo in smo jo raziskovali vsak s svojega nacionalnega stališča: Italijani Italijane, Slovenci Slovane - Slovence in Hrvate, kakor delamo v glavnem še danes. Apih je s sodelavci in študenti raziskoval tudi v arhivu IZDG, ki ga v svojih delih vestno citira, z referati je sodeloval tudi na zborovanjih Zveze zgodovinskih društev. Sicer pa sva se pogosto srečevala na znanstvenih srečanjih v Trstu, Vidmu, Anconi, Pazinu in še kje. Imela sva vzporedno tematiko: Julijska krajina med dvema vojnama.

Apih se mi je že pri prvih srečanjih pohvalil, da ima slovenske prednike, da je bila njegova babica po materini strani iz Avč. Mnogo let pozneje, 1994., ko je slovensko-italijanska zgodovinsko-kulturna komisija zasedala na Bledu, smo povabili italijanske goste na izlet v bližnjo vas Zapuže, kjer smo Apihu priredili posebno presenečenje, ko smo s pomočjo ustnih virov poiskali hišo njegovih prednikov. Tedaj nam je povedal o treh sinovih tega prednika, ki naj bi se naselili na Koroško, na Štajersko in v Trst; med njimi je bil znan slovenski zgodovinar Josip Apih (1853-1911).

Tržaškemu Apihu se je 15. junija 1922 rodil Elio, pravnuk tistega Apiha iz Zapuž. Univerzitetni študij filozofije je Elio končal v Padovi, študij moderne književnosti pa v Trstu. Po kratki srednješolski profesuri, med vojno tudi v Pazinu, je postal docent in profesor na tržaški Univerzi, kjer je poučeval sodobno zgodovino do upokojitve. Med vojno je bil sodelavec tržaškega Comitato di Liberazione Nazionale, avgusta 1944 ga je nemška okupacijska oblast deportirala v podružnico koncentracijskega taborišča Dachau. Po vojni je bil aktiven v tržaškem tajništvu Italijanske socialistične stranke, v letih 1966-1968 je bil podpredsednik tržaške pokrajinske uprave. Društvo italijanskih antifašističnih deportirancev je Apiha nedavno imenovalo za častnega predsednika. Značilen je bil njegov odnos do totalitarizmov. Robereto Spazzali se spominja njegove definicije: "Zapomni si, demokrati so protifašisti, toda niso bili vsi antifaašisti tudi demokrati." (Il Piccolo, 1. 4. 2005). V Trstu je bil v najboljših odnosih z voditeljem Slovenske kulturno-gos-

podarske zveze dr. Jožetom Deklevo, ki me je v mojem iskanju "virov" naklonjeno predstavljal tržaškimi zgodovinarskim krogom. Apih je bil učenec znamenitega zgodovinarja in politika Gaetana Salveminija (v njegove raziskave sta spadala tudi Trst in jadransko vprašanje), od Bendetta Croceja pa se je, kot sam pravi, naučil, da "je zgodovinsko vedenje vedenje posebnosti v univerzalnosti, naučil sem se, da razumeti eno dejstvo pomeni zavedati se vse neznanske kompleksnosti in drugačnosti motivov, ki so ga določali, in da eno dejstvo obstaja zato ker pripada široki mreži drugih dejstev in zadev, s katerimi je v bližnji ali daljni zvezi in jih na nek način povzema ali združuje." (Prav tam.) Apih je pripadal tisti, zgoraj omenjeni povojni generaciji tržaških raziskovalcev novejšje zgodovine, ki so se lotili revizije tržaškega skrajno nacionalističnega zgodovinopisja.

Apih slovi kot največji zgodovinar tržaškega devetnajstega stoletja. Njegove prve objave iz začetka petdestih let veljajo historiografiji: *Gli studi sugli avvenimenti del 1848 a Trieste* v: Problemi del Risorgimento triestino (Trieste 1953, str. 143-150) ter *Gli studi sul settecento triestino* v: Storiografia del Risorgimento triestino (Trieste 1955, str. 27-33). Leta 1957 je izdal v Torinu svojo prvo monografijo posvečeno tržaški zgodovini v času merkantilizma: *La società triestina nel secolo XVIII*, zatem je v zbirki *La crisi dell' impero austriaco dopo Villafranca* (Trieste 1961, str. 179-191) objavil razpravo *Appunti sulle origini del liberalismo triestino*, v zborniku *La Comunità economica Europea e Paesi dell' Est* (Trieste 1967) pa historično sintezo o tržaški luci: *La funzione emporiale di Trieste: sintesi storica*. Hkrati je objavljial razprave in članke o Julijski krajini v perioidičnem tisku "Pagine istriane" in "Trieste". Članek *Avvento del fascismo a Trieste*, objavljen v zborniku *Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico* (Udine 1958, str. 157-186) je nekakšen uvod v zgodovino tržaškega fašizma, ki jo je zaokrožil v samostojni knjigi *Dal regime alla Resistenza, Venezia Giulia 1922-1943* (Udine 1960). Šest let pozneje je tematiko med dvema svetovnima vojnama poglobljeno dopolnil in objavil v obsežnem delu *Italia. Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918-1943* (Bari 1966). Po mnenju Marine Cataruzza se je lotil fašizma v Julijski krajini tudi iz zavesti, da se je treba oddolžiti Slovincem in Hrvatom za vse hudo, ki so ga doživeli pod fašizmom. To zatiranje je obravnaval v: *Regime fascista e repressione nazionale ai confini orientali d'Italia* (Qualestoria, 1985, št. 1). V zborniku *Fascismo, Guerra, Resistenza* (Trst 1969), ki vsebuje razprave o političnih in socialnih bojih v Furlaniji in Julijski krajini, je Apih objavil dokumente o nemški ekonomski politiki v Julijski krajini v letih 1943-1945. Raziskave o začetkih fašizma v Trstu je za Apihom prevzel zgodaj ugasli Claudio Silvestri, dandanes pa nadaljujejo poglobljene raziskave zgodovine fašizma v Julijski krajini Apihovi učenci, med njimi Annamaria Vinci, ki je pred kratkim (2003) izdala obsežno delo *Il Fascismo di confine* ter Dario Mattiussi.

Apih je bil med prvimi italijanskimi zgodovinarji, ki so v kontekstu tržaške zgodovine obravnavali položaj slovenske in hrvaške skupnosti v fašistični Italiji. Slovence je o tem obveščal dr. Ivo Juvančič z recenzijami v reviji *Razprave in gradivo* (št. 3, 1963) ter v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* (št. 1, 1962); v *Primorskem dnevniku* pa D. Pahor. Zadnja leta se je posvečal tudi edinemu krematoriju v Italiji in pod njegovim vodstvom je bil izdelan Vodič po muzeju Rižarne pri sv. Soboti.

S soavtorji je Elio Apih objavil več del s kompleksno problematiko: *Trieste*,

Storia politica e sociale (Bari 1988), *Trieste e la sua storia* (Trst 1986), analitični katalog istrskega tiska 1807-1970 in 1871-1879 (Rovinj, 1983 in 1986). Samostojni sta avtobiografski deli *La formazione culturale di Gian Rinaldo Carli* in tržaškemu pesniku posvečeno delo *Il ritorno di Giani Stuparich* (Firenze 1988). Razprave in referate mnogih znanstvenih srečanj je objavljaval v revijah *Qualestoria*, *Il Ponte*, *Nuova rivista storica*, *Il movimento di liberazione in Italia*, itd. Pri nas je objavljaval v Zgodovinskem časopisu: *Vprašanje avstrijsko-jugoslovanske meje v luči nekaterih stališč tržaškega časopisja* (1997, št. 3). V Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, oziroma za novejšo zgodovino, smo mu objavili referat *O odnosih med italijanskimi in slovenskimi socialisti v Julijski krajini (1888-1917)* z dokumenti o Tumovem delovanju v Trstu (1977, str. 89-104, 159-178) ter spis *Nenavadna frazeologija neke slovenske slovnice : (1918)* (PZN, 1997, str. 89-91). V članek: *Medsebojno razumevanje* (PZN, 2000, Zbornik Milice Kacin Wohinz) pa je Annamaria Vinci vgradila kratek Apihov mladostni spis *Mir*, v katerem sta poudarjeni temi "medsebojno sporazumevanje" in "priznavanje drugega kot sebi enakega". V zborniku *Trst 1941-1947* (Koper 1988) je objavljena razprava *Julijski prostor v obdobju med razpadom Austro-Ogrske in izbruhom druge svetovne vojne* (str.9-28); precej referatov o tej deželi in posebej o Istri predstavljenih na Pazinskih memorialih, kjer smo se letno srečevali hrvaški, slovenski in italijanski zgodovinarji, je objavljenih v zbornikih z istim naslovom. Med njegovim uredništvom in avtorstvom dodatnih besedil naj omenim zbornik posvečen Gaetanu Salveminiju (1973), ponatis Vivantejevega *Irredentismo adriatico* (1997), njemu v čast pa je zgodovinarica Marina Cataruzza uredila zbornik *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento : studi in onore di Elio Apih*. (Udine 1996). V zadnjih letih pa ni več pisal zgodovine marveč povesti, pesmi in pravljice, kajti po njegovem je "literatura vedno dvorezna in dvoreznost je dejanski ključ do realnosti, saj vsega ni mogoče razrešiti z logiko". Njegove so povesti in pesmi: *Racconti giovanili e senili poesie* (Trst 2004) ter *Poesie tenute nascoste* (Trst 2001). Prelepa je *Fiaba*, pravljica o Rinoceronti, ki je imela ene same hlačke (glej *Il Piccolo* 1. 4. 2005).

Profesor Elio Apih ostaja v mojem spominu predvsem kot član slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, ki je delovala v letih 1993-2000 v obliki večdnevni razprav o zgodovini slovensko-italijanskih odnosov v obdobju 1880-1956. Njegovo poznavanje dobe in evropskih procesov, njegovi argumenti pri zagovoru konkretnih italijanskih stališč in v kritiki slovenskih so neponovljivi, njegovo strpno poslušanje in razumevanje drugega je bilo vzor nekaterim, tudi našim, pregretim glavam. Nekoč nas je vljudno poučil, da imamo jugoslovanski zgodovinarji glede komunističnega režima v primerjavi s fašističnim režimom "oprane glave" in da bo zato nujno nastopila revizija. Nekoč drugič pa, da ga je sram ker je pripadal socialistični stranki, ki se je skorumpirana popolnoma sesula. Že na prvih srečanjih pa je z zadovoljstvom ugotavljal, da smo demonizirali našo skupno zgodovino in ko so se nabirale samo konfliktne tematike, je z grenkobo ugotavljal, da moramo naše delo nadaljevati z raziskavami o sožitju in prijateljstvu, kakršno se je razvilo po razmejitvi med Italijo in Jugoslavijo, saj vendar nismo bili vedno samo sovražniki. Njegove intervencije na devetih plenarnih zasedanjih so, tako kot vsa diskusija, posnete na trak in prevedene. Predstavljajo prava predavanja iz sodobne zgodovine in samo želeli je, da bi jih nekoč lahko objavili in priporočili slovenskim študentom zgodovine. V intervjuju v *Piccolu* je nejeverni novinarki

zagotavljal, da je delo komisije res dolgotrajno in bolj kompleksno, kot je videti, a je pozitivno in po njegovem bomo gotovo dosegli soglasje in uskladili ključna vprašanja dveh nacionalnih zgodovin. Cilj naše komisije je primerjal s ciljem nemško-češke komisije: Prispevati k razumevanju med dvema narodoma je mogoče le s spoznavanjem konkretne realne podobe zgodovinskih dejstev. Razjasnitev zgodovinskih dogodkov gotovo ne zadostuje za povrnitev tistega, kar je bilo porušenega, toda lahko olajša trpljenje ob zavesti, da tudi drugi trpijo, čeprav neena-komerno." Napačno je gledati delo italijansko-slovenske komisije z lokalističnega vidika (z lahkoto padete v to past); ne gre samo za obmejna vprašanja, gre za vprašanja nekega kontinentalno pomembnega območja. (Novinarica): *Naloga ni lahka...* Ne, naloga ni lahka. Kot komisija, ki jo je imenovala vlada, smo močno izpostavljeni in imamo večjo odgovornost nasproti javnosti; ne moremo se skriti pod nekakšno akademičnost ali formalizem /.../ Diskurz pojasnjevanja je težak. Nobena zgodovinska pripoved ne more vseh zadovoljiti, predvsem moramo paziti, da ne popustimo s kompromisi (jaz priznam to, ti pa tisto). Edino zagotovilo je znanstvena zavest; kritična zavest, seveda /.../ Fašistična raznarodovalna politika je bila ali ne poskus 'kulturnega genocida'? In bazoviški dogodki iz maja 1945 so bili ali ne politično motivirani masaker?" (Il Piccolo 3. 12. 1996).

Apih je bil avtor italijanske verzije poglavja med dvema vojnama, slovensko sem sestavila jaz, in skupaj sva na osnovi obeh besedil sestavila prvi osnutek sedem strani obsegajoče sinteze tega poglavja, ki ga je komisija za končno poročilo le neznatno korigirala. Zatem je Apih zbolel in izstopil iz komisije (1997), a je njeno nadaljnje delo do konca spremljal. V odgovoru na moje zadnje pismo 12. julija 1998 se mi je zahvalil, kajti "občutek, da nisi pozabljen, je vedno lep" in potožil, da se mu zdravje slabša, in da mu postaja vsaka konverzacija težavna. "Vendar to ne pomeni, da v okviru majhnih možnosti, ki mi še preostajajo, ne nameravam še naprej prispevati k delu komisije, v kateri smo bili več let zavzeti. Nasprotno!" Ko je po odstopu soproedsednika Sergia Bartolija grozil razpust komisije, mi je Apih zagotavljal, da še ni vse izgubljeno, da so še ljudje v Italiji, ki se zavzemajo za dokončanje dela, čeprav so njegova dolgotrajnost in drugi vzroki nekoliko razočarali pričakovanja, kakršna je komisija vzbudila v začetku. Prav se jim zdi, da pride na svetlo tekst, ki ga bodo podpisali znanstveniki obeh dežel, je zapisal, ker bo vsekakor pomenil "začetek širših medsebojnih kulturnih in civilizacijskih odnosov... Soglašam z idejo, da se v primerni obliki objavi vse ali pa del našega dela in računam, da se bom še udeležil diskusije..." V komisiji je Apiha nadomestila Marina Cataruzza, poleg nje sta levji delež na italijanski strani opravila Apihova učenca Roaul Pupo in Fulvio Salimbeni.

Tržaški zgodovinar profesor Elio Apih je umrl v 82. letu 31. marca 2005 v Trstu. Slovenski zgodovinarji in posebej člani slovensko-italijanske komisije se ga bomo spominjali z velikim spoštovanjem in naklonjenostjo. Njegovi družini, ženi, hčerki in sinu izrekamo iskreno sožalje.

Milica Kacin-Wohinz

Posvetovanja

Konferenca 60 godina od završetka Drugoga svjetskog rata — kako se sjećati 1945. godine? (Sarajevo 12. in 13. maja 2005)

V vrsti konferenc, ki potekajo v letošnjem letu doma in v tujini ob 60-letnici konca druge svetovne vojne, je tudi *Institut za istoriju* v Sarajevu organiziral dvo-dnevni posvet o dogajanju med drugo svetovno vojno na območju Jugoslavije in o percepcijah zgodovinske stroke ter širše javnosti tega obdobja. Na posvetu so sodelovali zgodovinarji z območja nekdanje Jugoslavije, iz Združenih držav Amerike, Kanade in Danske. Vsebinsko raznoliko tematiko posveta so predstavljale lokalne in širše bosansko-hercegovske teme, upoštevana pa so bila tudi druga nacionalna okolja nekdanje Jugoslavije ter splošno jugoslovanske teme.

Za bosansko-hercegovske razmere, kjer ugotavljajo, da obstajajo v skladu s tamkajšnje etnično strukturo tudi tri zgodovine, med katerimi ni kritičnega strokovnega dialoga (kar je potrdila odsotnost predstavnikov srbske in hrvaške entitete tudi na omenjenem posvetu), je bil značilen že uvodni referat Mustafe Imamovića s sarajevske Pravne fakultete. Obravnaval je pomen antifašizma za Bosno in Hercegovino in branil tezo, da je sodobna BiH rezultat antifašističnega boja, saj so bili odloki AVNOJ-a ter ZAVNOBiH-a, in ne rezultati volitev po razpadu Jugoslavije, temelj mednarodnega priznanja BiH leta 1992. ZAVNOBiH je utemeljeval kot rezultat večstoletnega oblikovanja entitete bosansko-hercegovskega prostora, kjer zaradi nacionalne mešanosti ni mogoče potegniti jasnih mej. Zato je po njegovi oceni zahteva po enakopravnosti narodov Jugoslavije, v vrstah narodnoosvobodilnega gibanja med vojno zaobjeta v sintagmi "bratstvo in enotnost" (ki je po njegovem opozorilu sicer ne gre absolutizirati, temveč jo je nujno treba obravnavati v zgodovinskem kontekstu), imela prav v BiH globok smisel; kajti alternativa nacionalistov je prinesla BiH ob koncu stoletja samo vojno in genocid.

Tudi v izvajanjih nekaterih drugih bosanskih referentov in razpravljavcev je bilo večkrat prisotno vzporejanje dogajanja med drugo svetovno vojno in vojno v devetdesetih letih oziroma, da so drugo svetovno vojno in obdobje socialistične Jugoslavije ocenjevali tudi skozi prizmo tragične izkušnje zadnje vojne. Zato je bilo pri njih v manjši meri prisotno vprašanje revolucije, na splošno je bila opazna manj ostra presoja vloge komunistične partije v smislu odrekanja kakršnekoli njene pozitivne vloge, kot jo pogosto zaznavamo v drugih okoljih nekdanje Jugoslavije, ker je pač tu odigrala pomembno vlogo blažilca mednacionalnih napetosti.

Več referentov je obravnavalo poglede zgodovinskega skozi daljše ali krajše časovno razdobje, poglede tako imenovanega parazgodovinskega in širših krogov zainteresirane javnosti na dogajanje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Obravnavali so tozadevne razmere v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji ter v Sloveniji, eden od referatov pa je opravil analizo spreminjanja pogledov na dogajanje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno v literaturi, ki je izhajala v angleškem jeziku v obdobju 1945-2005. Glede zgodovinskega v nekdanji Jugoslaviji je bila skupna ugotovitev, da je bilo zgodovinske dolgo obremenjeno z ideološko po-

litičnim kontekstom in da je prišlo šele s krizo in zlasti z razpadom Jugoslavije v vseh omenjenih okoljih do občutnih sprememb v pogledih, vendar se stopnje radikalizacije spreminjanja pogledov razlikujejo. Ti referati kakor tudi nekateri drugi so izzvali precej polemično razpravo o (ne)kredibilnosti zgodovinopisja v socialistični Jugoslaviji, o fenomenu partijnosti, o zavestni in nezavestni cenzuri in samocenzuri itd. Eden izmed povodov zanjo je bilo izvajanje Husnije Kamberovića, ki je v svojem referatu ilustriral vpetost zgodovinopisja v ideološko politične spone na primeru knjige Rasima Hurema *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, ki je izšla v Sarajevu leta 1972 in obravnava t.i. leve odklone v odporniškem gibanju. Knjiga je ob izidu namreč izzvala hude reakcije in napade. Jasno sporočilo t.i. obrambnih sil o NOB kot nesporni epopeji in o nesprejemljivosti kakršnegakoli razvrednotenja ter ostrina napada so po Kamberovićeveh besedah zacementirali nadaljnje proučevanje tega obdobja in vzeli pogum drugim zgodovinarjem. Ta ocena se je zdela nekaterim pretirana, kar so ne preveč prepričljivo utemeljevali z argumenti: knjiga ni bila prepovedana, avtor je lahko nadaljeval z raziskovalnim delom, pa tudi iz partije ni bil izključen. V referatu o desni reviziji pogledov na antifašistični boj v Srbiji, za katero so značilni glorifikacija predvsem Ljotića in Nedića, amnezija bližnje preteklosti, poudarjanje zločinskosti komunizma ter prikazovanje partizanskega gibanja kot protisrbskega, je bila podana ugotovitev, da ta opcija res pridobiva od časa do časa na prednosti, vendar je treba pri vrednotenju vojnega dogajanja skozi prizmo že napisanega razločevati med institucionalnim in neinstitucionalnim zgodovinopisjem (kar velja za vsa okolja) in da je prvo praviloma bolj uravnoteženo. Za makedonske razmere, kjer so seveda pogledi na to obdobje prav tako deljeni, pa je vendarle karakteristična pobuda iz samega državnega vrha, da v Skopju postavijo Titov spomenik.

Več referatov je v posameznih točkah ali v celoti obravnavalo vprašanja vojnih žrtev, povojnih pobojev in nasploh komunistične represije po končani vojni. Pri obravnavanju ustaškega nasilja so bila večkrat izrečena opozorila, da je bil vpet v sistem ustaškega režima tudi del muslimanskega prebivalstva. Pri usmrčitvah, katerih povzročitelj je bila partizanska stran, je bilo slišati ocene o njihovi razredni motiviranosti, slišati pa je bilo tudi mnenje, da so imeli ustaši in četniki zločin v načrtu, medtem ko je partizanska stran zločine preprečevala. Tea Sindbeak z Danske je iz mednarodne perspektive predstavila tendence v zgodovinopisju nekdanje Jugoslavije pri obravnavanju pobojev in genocida ter neizogiben problem ponovnega odkrivanja žrtev po padcu komunizma.

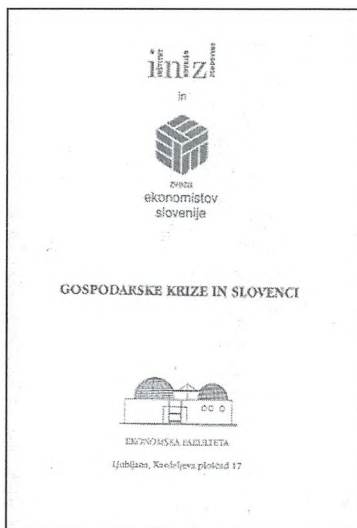
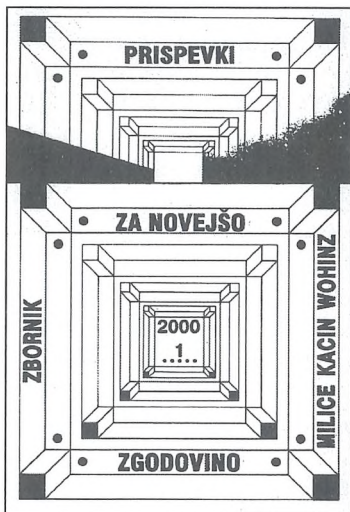
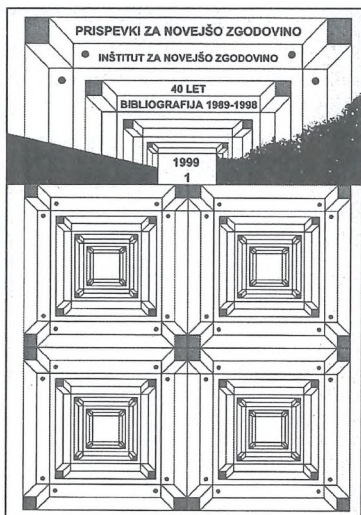
Med zanimive je vsekakor sodil prispevek o tem, kako sta partijska in borčevska organizacija po vojni oblikovali spomin na drugo svetovno vojno prek postavljanja številnih spomenikov in o tem, kako je okolje različno sprejemalo ter skrbelo za ta obeležja, kar je bilo posledica dejstva, da je v Jugoslaviji poleg narodnoosvobodilnega boja potekala tudi državljanska vojna, nezanimljiv pa je najbrž tudi različen odnos posameznih religij do mrtvih.

Zunaj ozkega konteksta vojne, ki jo opredelujeta predvsem vojaška in politična komponenta, je bilo predstavljeno življenje od vojne utrujenih prebivalcev Sarajeva v zadnjih mesecih vojne, ko je lokalna vlada komaj še vzdrževala red in so večino skrbi za zadovoljevanje vsakdanjih potreb meščanov prevzela najrazličnejša društva; le-tem je uspelo zagotoviti meščanom neprimerno znosnejše razmere od tistih v devetdesetih letih. Nekateri odzivi na ta referat so pokazali nerazumevanje za

zgodovino vsakdanjega življenja in dajanje prednosti tradicionalnim vojaško-političnim pogledom na vojne situacije.

Sestavni del posveta je bila promocija v angleški jezik pravkar prevedene in delno prirejene knjige akademika dr. Envera Redžića (v dneh posvetovanja je še vedno poln ustvarjalnih moči praznoval devetdeseti rojstni dan) *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Knjiga je v bosanskem jeziku izšla v Sarajevu leta 1998. Po besedah Iva Goldsteina je to knjiga postideološkega obdobja, kar je njena največja vrednost, ter "šolsko" metodološko vodilo za pisanje zgodovine. V njej je kompleksno predstavljeno zapleteno dogajanje na obravnavanem območju med drugo svetovno vojno, saj so upoštevani vsi relevantni subjekti, odpravljeni so nekateri miti, prispeva pa tudi k razumevanju vojne v Bosni in Hercegovini v obdobju 1992-1995.

Vida Deželak Barič

Ocene in poročila

Dušan Kos, O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740, Koper: Annales 37, 2004, 303 strani.

Kosova knjiga z vablјivim naslovom skriva življenjsko zgodbo Sigmunda Gallenberga, predvsem njegov težave s kariero in s svojo prvo ženo Jožefo Sinzendorf, kar je pripeljalo skoraj do ločitve. Knjiga ni biografija in prav tako ne produkt klasičnih zgodovinskih šol. Je berlјiva zgodba, ki nas popelje v Ljubljano, na Dunaj in v Trst. To so bila mesta, ki so dobrih petnajst let zaznamovala Sigmunda Gallenberga. Kot otrok stare in prestižne plemiške družine v deželi, ki je še slonela na lovorikah stare slave tudi zaradi služenja na dvoru cesarja Leopolda, si je Sigmund Gallenberg želel dobre pozicije v deželi, ki bi mu po stari plemiški miselnosti prinesla še toliko dohodkov, da bi vsaj malo dvignil družinsko gospodarstvo, katerega dedič je bil. To se je ob sklenitvi zaroke že dušilo v ogromnih obrestih na posojila. Edini pravi položaj je bilo mesto kranjskega deželnega glavarja. Z Antonom Jožefom Auerspergom (predstavnikom še ene vplivne družine) se je za to funkcijo bojeval v več epizodah in na moč spletkarsko. Sigmund je svoje "vplivne prijatelje" na Dunaju pridobil predvsem prek poroke z Jožefo Sinzendorf: njenega vplivnega dedka in vsaj nekaj časa tudi njene matere. Njegove karijerne upe je pokopala razglasitev uradne ekspektance (od najvišjih krogov potrjenega čakanja na neko funkcijo), ki jo je Auersperg leta 1742 tudi zasedel. Gallenberg si je svoje možnosti za pridobitev tega naslova močno zmanjšal že prej: pogorel je na avdienci pri cesarju; največji madež v njegovi karieri pa je bila zaradi melanholiје zavrnjena tržaška služba.

Gallenbergu beg iz Trsta ni samo zapečatil kariere, ampak je porušil tudi majave temelje njegovega zakona, ki še vedno ni dal želenega potomstva. Tako je avtor pokazal, kako hitro se je posameznikovo politično življenje prepletlo z intimnim. Meje med javnim in zasebnim so bile namreč nejasne in prekrute.

Jožefina fizična ločitev je bila podobna "teoriji zarote": nič hudega slutečega Sigmunda je novembra presenetil obisk svaka Sinzendorfa s spremljevalcem. Ustavila sta se v Ljubljani le zato, da bi zakrila, da odhajata v Trst. Pobegla žena se je na poti na Dunaj ustavila le pri svojem tastu, ki je kot porok poročne pogodbe jamčil za njeno finančno samostojnost po neformalni ločitvi. Obiskala ga je v Mekinjah, kjer so imeli Gallenbergi kot dedni samostanski odvetniki svojo palačo. Nesoglasja v zakonu so se že prej dvigovala do vrelišča. Jožefa je svojemu možu lahko očitala tudi nasilje. Njegovi udarci so ji nekoč prizadejali večdnevni glavobol in modrice. Sigmund pa ji je predočil svoje videnje dogodka: šlo je za njeno jeznorito preizkušanje njegove potrpežljivosti, ki se je končalo s preprečevanjem Jožefinega bega iz kočije tako, da jo je po nesreči zadel s komolcem (str. 188). Na Dunaju je Jožefa ločitev preživljala v samostanu, tako kot mnoge druge, od mož

pobegle plemiške žene. Ker je bila zelo pobožna, ji je takšno življenje nemara ustrezalo (str. 184). Druga žrtev zakonskih spletk pa so bili služabniki, ki so ostali brez dela, če so pokazali preveč naklonjenosti pobegli ženi.

Da bi plemiča "pod drobnogledom" bolje postavil v kontekst, si je avtor v raziskavi pomagal z znanjem sodobnikov in drugimi primeri. Ob analizi Sigmundove melanholije se bralcu naniza cela vrsta argumentov, ki se zaključijo z razmišljanjem: "*Zato namreč ni povsem napačna domneva, da je svoje resnične in zaigrane simptome pozno baročne melanholije zavestno usmerjal v tirnice medicinske doktrine in se pri tem izogibal tiste melanholije, ki je bila že v sorodu z norostjo*". (str. 171) V dejanjih vpletenih oseb je avtor iskal znake manipulacije in ob tem iskal še druge primere melanholije, ki so bili odraz neuresničenih kariernih pričakovanj. S pomočjo primera "mentalnega čistuna" v podobi Wolfa Sigmunda Lichtenberga je pokazal, kako je plemič zaradi prave melanholije dobil varuha nad svojim premoženjem. Tudi kranjska elita je Lichenbergove izbruhe označila kot nevarne, še posebej, ko je npr. izvedela, da je Brunnov regiment v Ljubljani nadlegoval z načrti za eksplozijo za uničenje demona, ki naj bi ogrožal Ljubljano. Po melanholikih lahko preberemo tudi o slovenskih "namišljenih" bolnikih, na las podobnih Molierovemu junaku. (str. 167) Zopet lahko pripišemo, da gre za še eno spretno primerjavo, ki pritegne bralčevo pozornost.

Vojna zakoncev Gallenberg se je po materialni plati in s pomočjo Marije Terezije končala uspešno za Jožefo. Druga vojna, tokrat označena kot moralna in postavljena pred škofijsko sodišče, se je odvijala kmalu po smrti ljubljanskega škofa in hkrati Sigmundovega sorodnika; končala pa se je v skladu s paradigmo "sodne pravičnosti". Obe stranki v sporu je tako pustila nezadovoljni in z možnostjo pritožbe. Jožefa bi se morala vrniti k možu, ker zaradi molka "kranjskih" prič nasilja ni dovolj dobro dokazala, Sigmund pa bi ji moral pred vrnitvijo jamčiti, da do nje ne bo nasilen. A še pred vložitvijo pritožb se je za Sigmunda zaplet končal kar najbolj ugodno - s smrtjo žene. Tako so mu ostale odprte vse možnosti za nadaljevanje rodu, kar je paru Sigmud - Jožefa brez vsake plemiške diplomacije nekoč že želel oče. Če melanholija ni bila dovolj močan argument Jožefine strani na sodišču, pa je le prizadela Sigmundovo čast. Čeprav je čast kot nematerialni socialni kapital težje obvladljiv raziskovalni pojem, so bili dokazi izgubljene časti lahko čisto materialni: Sigmund namreč nikoli ni bil sprejet v prestižno družbo sv. Dizme. Drugič se je poročil s popolnoma drugačno žensko - predvsem gospodinjo (str. 254) Marijo C. E. Orzon in imel z njo 12 otrok.

Največ procesov na škofijskem sodišču za ločitev od mize in postelje so pravniki zgradili in dobili z argumenti prešuštva, zanemarjanja partnerja in nasilja. (str. 225) Pri zadnjem argumentu je avtor opozoril, da je "*poseben problem določanje točke, na kateri je neko nasilje za sodišče v prostoru in času nesprejemljivo. To ni bil nikoli le problem percepcije javnosti (...) Sodniki so imeli na nasilje osebne poglede, dodatno pa je problem zameglilo pravniško gledanje na statusno neenakost ljudi...*". (str. 225) Čeprav so imeli plemiči in plemkinje v družbi številne privilegije, so prav v družinskih sporih najbolj "nastradali". Če so bežeči predstavniki odličnih krogov, ki jih je predstavil avtor, sorazmerno lahko dobili preživnino in tako materialno možnost za ločeno življenje (po partikularnem ali celo običajnem pravu - str. 229), pa so njihovi dobro plačani odvetniki cerkveno sodišče uspešno prepričevali predvsem o slabih dokazih in argumentih nasprotnika. Tako so škofijska sodišča le

redko prekinila "svetost" poroke in tako enemu od zakoncev potrdila resničnost dokazov, ki so skupno življenje delali nezno. Pa še morebitne priče so dobro preučile vse "posledice" pričanja v škodo ali prid lastne "časti" - položaja v skupnosti plemičev na Kranjskem. Prav zaradi tega niso bili iz trte izviti strahovi prizadete žene nad pristranskostjo kranjskih sodišč. Hkrati pa je uporabila vsa svoja poznanstva in socialne vezi ter se tako za pomoč pri urejanju materialnega dela ločitve obrnila neposredno na cesarico. Meščanske in kmečke tožbe pred škofijskim sodiščem so bile nasprotno podkrepjene s pričami, opozori avtor. Dodamo pa lahko, da se je veliko družinskih sporov v teh skupnostih rešilo na nižjih sodnih instancah (prek duhovnikov, patrimonialnih sodišč) in da so bili pijani in nasilni moški deležni resnih sodnih groženj.

V pričujočem delu se mikrozgodovinski elementi prepletajo s historično antropološkimi. Slednji pa se bodo komu najprej zdeli provokativni. Avtor pa v njih vidi predvsem motivacijo drugim - predvsem v postavljanju novih raziskovalnih ciljev. (str. 10) Popolnoma subjektivno navajam tri primere, ki opozarjajo na paleta življenjskih realnosti, ki se pokaže, ko zgodovinar razširi svoje vidno polje. Šele tisti, ki se je lotil takšnega raziskovanja, lahko spozna, koliko védenja je potrebno, da se lahko krmari med številnimi, tudi nejasnimi informacijami. Hkrati pa izbrani primeri opozarjajo, da je raziskovanje na polju historične antropologije in mikrozgodovine polno različnih nians. Med drugim bo raziskovalce plemstva zagotovo zanimala interpretacija uporabe različnih jezikov v pismih. Inovativna pa je psihoanalitična analiza sporočilnih lastnosti v tistih pismih, ki so nastala v času spora, in kjer so indici o čustvenem stanju vpletenih. In ta pisma razkrivajo, da je bil melanholični mož mnogo bolj zbran kot njegova zapuščajča žena.

Na polju raziskovanja (ne)odvisnosti žensk se krešejo mnjenja evropskih raziskovalcev in zato lahko pričakujemo, da bo naslednja avtorjeva domneva še velikokrat citirana: *"Predvsem pa nam samostojno življenje gospe Raspe dovoljuje razmišljati o nečem, kar je do 18. stoletja pripadalo le redkim značajsko, statusno in materialno dovolj samostojnim ženskam. Ne nujno le plemenitim. Špekuliramo lahko o začetku hoje po dolgi, še zdaleč ne jasno artikulirani in enotni poti proti priznanemu enakopravnemu zakonskemu partnerstvu v usakdanjem življenju."* (str. 230) Različni avtorji iščejo drugačne indikatorje ženske samostojnosti v različnih zvrsteh virov (npr. darilnih pismih, oporokah, osebnih dokumentih...). Nekateri zgodovinarji tako kot močan element ženske neodvisnosti poudarjajo njihovo finančno samostojnost.

Sigmund je leta 1740 ternal svojemu prijatelju, da je še tiste pfeninge, ki so prišli v njegove roke, porabil za dolgove in vsakdanji kruh. (str. 251) Takšna pričevanja lahko spodbudijo tiste, ki se bodo v prihodnosti ukvarjali z gospodarskim stanjem plemičev in se ob tem spraševali tudi o kriterijih njihove morebitne finančne ali subjektivne revščine.

Mikrozgodovinska študija, ki bi ji njeni kritiki očitali premajhno vpletenost v širšo družbeno strukturo, vendarle dokazuje polnost novejših metodoloških usmeritev, ki želijo prikazati kompleksnost določenega primera in njegove dolgotrajnejše posledice. Avtor je opisal človeka, ki je s svojimi aktivnostimi pustil sledi v različnih segmentih novoveške skupnosti. S prepričljivo rabo različnih virov, ki se raztezajo od zelo pragmatičnih do tistih, ki jih moderno zgodovinopisje imenuje osebni (po skovanki Jacoba Presserja ego - dokumenti), pa ni opozoril le na po-

sameznikovo težko prilagajanje novim razmeram, temveč je orisal tudi njegove strategije, ki so mu omogočile življenje med včasih (zanj, po metodologiji pa posledično še komu) rigoroznimi družbenimi normami. O teh slednjih pa ve strokovna javnost veliko več kot o njihovem dejanskem vplivu na posameznika in na skupnost, v kateri je živel. Naj na koncu malce špekulativno dodam le, da bi se lahko ena izmed teh strategij imenovala tudi melanholija. Tako je naslovnica z "Melencolia I" Albrechta Dürerja prav simboličen vstop v pričujočo raziskavo.

Dragica Čeč

Igor Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo : Politični mozaik 1860-1918. Študentska založba, Ljubljana 2003, 386 strani.

V zadnjih nekaj letih je prof. ddr. Igor Grdina izdal kar nekaj knjig,¹ ki so med zgodovinarji vzbudile veliko zanimanja, ter so bile deležne nemalo priznanja. Grdina se od ostalih slovenskih zgodovinarjev razlikuje predvsem po tem, da so njegovi teoretični pogledi na zgodovino izhodišče njegovega zgodovinskega dela. Zgodovinska dela si prizadeva pisati v okviru svojih miselnih modelov o zgodovini in zgodovinospisju. Zato vsakemu (potencialnemu) bralcu Grdinovih knjig toplo priporočam, naj pred začetkom in nato še po koncu branja natančno prebere predgovore, v katerih med drugim utemeljuje teoretične zasnove svojih zgodovinskih pripovedi. Kdor pa bi se hotel še bolj temeljito poglobiti v njegove misli, mora prebrati zbirko njegovih zgodovinospisnih razprav iz knjige *Poti v zgodovino*.

Razmišljajoči zgodovinarji so se znova in znova spraševali o pravem razmerju med objektivnimi in subjektivnimi platmi zgodovinospisja. Ali zgodovinska resnica sploh obstaja? Lahko govorimo o zgodovinskih dejstvih ali samo o interpretacijah? Potekajo zgodovinska dogajanja po točno določenih vzrokih in posledicah ali le naključno? Lahko zgodovinar preteklost presoja nepristransko ali vedno le pristransko? Je zgodovina torej pretežno objektivna znanost ali subjektivna veda?

Pri iskanju odgovorov na ta večna vprašanja teorije zgodovinospisja se Grdina dobro zaveda, da zgodovina ni (stroga) objektivna znanost, kajti objektivnosti ni mogoče doseči.² Ker jezik ni le komunikacijsko sredstvo, temveč je predvsem sredstvo označevanja dejanskosti, je dejanskost mogoče spoznati, razumeti in opisati samo skozi jezik.³ Tudi zgodovinarji so kot vsi ostali ljudje pri spoznavanju (zgodovine) navezani na jezik,⁴ zato je njihova analiza dejanskosti vedno samo analiza jezikovnih dejstev, ki so le interpretacije dejanskosti.⁵ Zgodovinarjevo delo je

¹ Grdina, Igor: Od rodoljuba z dežele do meščana. Ljubljana: Studia humanitatis, 1999. Grdina, Igor: Vladarji, lakaji, bohemi. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001. Grdina, Igor: Ipavci: Zgodovina slovenske meščanske dinastije, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001; 2. pregledana izdaja 2002. Grdina, Igor: Poti v zgodovino. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003. Grdina, Igor: Slovenci med tradicijo in perspektivo: Politični mozaik 1860-1918. Ljubljana: Študentska založba, 2003.

² Grdina, Igor: Poti v zgodovino, str. 11.

³ Prav tam, str. 23-25.

⁴ Prav tam, str. 34.

⁵ Prav tam, str. 30.

razumevanje in opisovanje človeškega sveta v času.⁶ Pri tem poskuša zgodovinar nekdanja dogajanja racionalno razumeti. Za vsak pretekli pojav hoče najti razlog in mu določiti posledico. Vendar ima sleherni pojav nešteto vzrokov in posledic, zaradi česar se bo vsak zgodovinar lahko vedno odločil za druge vzroke in posledice.⁷ Zgodovinar pri tem ne more biti nevtralen.⁸ Glede na povsem različne izkušnje duha ima vsak zgodovinar svojo lastno vednost oziroma spomin. Zgodovinar tako s svojo vednostjo spremeni vsak pretekli pojav dejanskosti, ki ga hoče razumeti in opisati.⁹ Zato tudi zgodovinarjeva podoba nekdanjosti ne more biti nevtralna.¹⁰ Tako imenovano objektivno stališče je samo trenutno večinsko mnenje o dejanskosti. Z nepristranskostjo se lahko zgodovinarji resnici sicer poskušajo čim bolj približati, vendar je nikoli ne morejo neovrgljivo predpisati.¹¹ Ker nobena sodba o minulosti ne more biti dokončna, tudi ni mogoče določiti zgodovinskih zakonov, ki povzemajo bistvo dejanskosti in naj bi nam dejanskost omogočali razumeti vnaprej.¹² Iz teka zgodovine je sicer mogoče izluščiti določene konstante, ki jih čas sicer spremeni, vendar jih ne predrugači.¹³ Vsaka deterministična in univerzalistična struktura dejanskosti se naposled izkaže za začasno.¹⁴ Tako se je v sedanjem postmodernem svetu tudi mišljenje preteklosti v okviru družbe kot funkcionalne in systemske celote izkazalo za samo interpretativni referenčni okvir. Prav zaradi tega se Grdina dobro zaveda, da zgodovinarjevo delo ne bo nikoli končano.¹⁵

Z zagovarjanjem teh subjektivističnih stališč se je Grdina kot mnogi drugi zgodovinarji znašel pred na prvi pogled nerešljivim problemom: zgodovinarji po eni strani zgodovino nujno dojemajo subjektivno, vendar si po drugi strani zgodovino prizadevajo prikazati čim bolj objektivno. Tako tudi Grdina dobro ve, da nekdanja dogajanja podaja osebno¹⁶ in da je pri zgodovinopisju prav tako kot pri pesništvu treba uporabljati tudi domišljijo,¹⁷ vendar hkrati tudi dobro ve, da je za razliko od pesništva zgodovina ugotovljiva in dokazljiva z metodologijo temeljnih zgodovinskih znanosti¹⁸ in je tako zgodovinopisje znanstveno preverljivo v svojih izjavah.¹⁹ V resnici obe ti plati zgodovinopisja nista nezdržljivi, temveč sta le dve plati iste medalje, kajti v današnjem svetu "resnica ni več metafizična kategorija ali dogmatična postavka, /.../ ampak adekvaten opis in razumevanje dejanskosti."²⁰ V okviru takšne filozofije zgodovine je za Grdino prav zgodovinopisje bistveni del zgodovinske vede, navsezadnje celo razlog njenega obstoja. Ker zgodovine ni izven pripo-

6 Prav tam, str. 25.

7 Prav tam, str. 13.

8 Prav tam, str. 18.

9 Prav tam, str. 15, 45.

10 Prav tam, str. 18.

11 Prav tam, str. 11, 21.

12 Grdina, Igor: Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe. V: Peter Štih in Bojan Balkovec (ur): Regionalni vidiki slovenske zgodovine: Zbornik referatov XXXI. Zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 115. Glej še: Grdina, Igor: Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe. V: Zgodovinski časopis, 2004, št. 1-2, str. 143.

13 Grdina, Igor: Poti v zgodovino, str. 69.

14 Prav tam, str. 48.

15 Grdina, Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe, str. 115-123.

16 Grdina, Poti v zgodovino, str. 22,

17 Prav tam, str. 20.

18 Prav tam, str. 21.

19 Prav tam, str. 20.

20 Prav tam, str. 25.

vedi,²¹ je za zgodovino ključnega pomena prav "dejstvo, da je zgodovina pri predstavitvi svojih dognanj navezana na historiografsko pripoved"²².

Zgodovinopisje ne pozna samo veliko raziskovalnih tem, temveč tudi različne pristope k njihovi obravnavi.²³ Grdina v svoji zadnji knjigi *Slovenci med tradicijo in perspektivo* obravnava politično zgodovino Slovencev med leti 1860 in 1918. Pri obravnavi te teme se je odločil uporabiti zgodovinopisni pristop, ki naj bi ustrezal temeljnemu izhodišču knjige, po katerem "je v življenju komajkaj neizogibnega, malo logičnega in nič nujnega. Knjiga je konceptualizirana v obliki polifonične pripovedi o ljudeh, ki so pustili bolj ali manj jasne "prstne odtise" na vratolomnih serpentinah slovenskega političnega življenja. V njej prihaja do izraza prepletanje historiografske imaginacije, spomina in kriticizma: beseda je prepuščena *protagonistom, opazovalcem in interpretom*."²⁴

Grdina je torej s pomočjo individualistične zgodovine hotel prikazati indeterministično politično zgodovino (posameznih) Slovencev. Pri tem je izhajal iz prepričanja, da življenjske poti posameznikov ni mogoče verodostojno razložiti in zares pravilno razumeti v okviru vnaprej določljivih struktur, kajti ravnanje vsakega posameznika je lahko zelo edinstveno.²⁵ Hkrati se dobro zaveda, da je usoda posameznikov lahko odvisna tudi od agregatov, sistemov, struktur in matric. Vendar so to le sektorsko omejene fakticite, ki ne determinirajo človekovega ravnanja.²⁶ Grdinova knjiga potemtakem "ne pripada ne determinističnim ne voluntarističnim [intencionalističnim] historiografskim paradigmam, marveč poskuša zediniti dobre pla(s)ti obojih."²⁷

Knjiga Igorja Grdine se brez dvoma odlikuje prav zaradi večplastnega prikaza usod nekaterih posameznikov, ki so oblikovali slovensko preteklost. Ker je pri tem besedo namenoma prepuščal "protagonistom, opazovalcem in interpretom", se pripoved v veliki meri naslanja prav na njihove dnevnikarje (Anton Bonaventura Jeglič, Evgen Lampe) in spomine (Fran Šuklje, Ivan Hribar, Josip Vošnjak, Josip Serbec). Seveda so bili tudi takratni protagonisti in opazovalci pri opisovanju dejanskosti subjektivni. Zlasti na pisce spominov niso vplivale le njihove predhodne izkušnje in njihovo takratno dožemanje dogodkov, temveč še veliko bolj njihove kasnejše življenjske izkušnje. Povsem razumljivo je, da pomanjkljivi človeški spomin ni nezmožljiv, zato lahko avtor v svojih spominih zapiše tudi banalne napake, ki na sam potek zgodovinske pripovedi nimajo prav nobenega vpliva, kot je npr. napačen datum²⁸ ali časovno neustrezno označevanje ljudi.²⁹ Veliko bolj problematično pa

²¹ Grdina, Igor: Problem literarnega zgodovinopisja na Slovenskem. V: Zgodovina za vse, 1994, št. 1, str. 60, 66.

²² Grdina, Poti v zgodovino, str. 45.

²³ Prav tam, str. 45.

²⁴ Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 10.

²⁵ Grdina, *Ipavci*, str. 8-9.

²⁶ Grdina, *Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe*, str. 119.

²⁷ Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 10.

²⁸ Šuklje v svojih spominih navaja, da je nemški liberalni poslanec Ernst Plener v državnem zboru govoril 17. aprila 1888. Ta datum v svoji knjigi navaja tudi Grdina, čeprav je iz stenografskih zapisnikov državnega zbora razvidno, da je imel Plener svoj govor dan kasneje. Glej: Šuklje, Franjo: *Iz mojih spominov*, 1. del. Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo, 1926, str. 155. Grdina, Igor: *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 96. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1888, X. Session, VII. Band, Wien, 1888, str. 7698-7761.*

²⁹ Grdina tako navaja dolg citat iz spominov Josipa Serbca, v katerih Serbec za sredo oktobra 1878 napačno označi Hermanna Goedel-Lannoya kot državnozbornega poslanca, kar je slednji postal

je, da se spomini vedno nanašajo na avtobiografovo identiteto. Ta v spominu obdrži le tisto, kar je bilo zanj pomembno in predvsem to, kar je pomembno za njegovo soočanje s sedanostjo. Zato moramo še posebno paziti, da piscu spominov ne verjamemo na prvo besedo in njegove trditve enostavno prepisemo ali nekritično povzamemo.³⁰

Tudi spomini so samo imaginacije z večjo ali manjšo mero kriticizma in vsak protagonist in opazovalec se nam naposled razkrije le kot goli interpret. Ker je tako katera koli pripoved o preteklosti imaginacija, ima prav historiografska imaginacija zaradi svoje znanstvene preverljivosti prednost pred spomini sodobnikov. Podobno velja za vse druge zgodovinske vire, tudi za tako imenovane "primarne" zgodovinske vire. Zgodovinski viri ne morejo govoriti sami zase. Šele zgodovinar po svoji subjektivni presoji odbere zanj čim bolj ustrezne vire in jih s pomočjo historiografske imaginacije organizira v celoto dokazov, s katerimi argumentirano zagovarja svojo interpretacijo preteklosti.

Končni rezultat zgodovinarjevega dela je interpretacija trenutno aktualne zgodovinske dejanskosti. Zato bi moral zgodovinar čim več svoje pozornosti posvetiti prav interpretaciji obravnavanega zgodovinskega problema. Dobro znanstveno zgodovinsko delo ne bi smelo biti le golo navajanje niza zgodovinskih virov, temveč predvsem njihova zavestna interpretacija. Zato bi morali zgodovinarji dela svojih kolegov soditi predvsem glede na teze, s katerimi ti zagovarjajo svojo interpretacijo. Pomanjkljivo navajanje vira ali celo napačen zapis datuma in imena so sicer očitna površnost, ki se zaradi nenatančnega pisanja prikradejo v skoraj vsako zgodovinsko delo,³¹ toda dokler te napake ne omajajo bistva avtorjeve interpretacije, so samo drugorazredne napake. Šele intenzivna znanstvena diskusija o različnih interpretacijah zgodovinskih pojavov³² bo zgodovinarjem omogočila, da se bomo nedvoumno zavedali subjektivnosti lastnega raziskovalnega dela. Zgodovinarji bomo lahko pisali resnično indeterministično zgodovino šele takrat, ko se bomo začeli povsem zavedati relativnosti lastnih interpretacij. Grdina se tega prav dobro zaveda, saj o svoji knjigi pravi, da se odreka "ambiciji biti "poročilo brez preostanka" /.../. Zadovoljuje se s položajem enega od verodostojnih opisov še ne povsem zaprašene *dejanskosti*. /.../ Knjiga je posvečena prihajajočim iskalcem časa /.../ - z željo, da bi razumeli več in bolje."³³

Po mojem mnenju nam resnično indeterministično zgodovino ne bo nikoli

šele na državnozbornskih volitvah julija naslednje leto. Primerjaj: Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 73; Sernec, Josip: Spomini, Celje: Osrednja knjižnica, 2003, str. 25, op. 25.

³⁰ Grdina npr. na str. 89 iz Šukljetovih spominov navaja, kako je Šuklje leta 1889 v državnem zboru obračunal z nemškonalionalnim poslancem Armandom Dumreicherjem in mu "enkrat za vselej sapo zaprl". Dumreicher v naslednjih letih v državnem zboru res ni več govoril o slovenskem nacionalnem vprašanju, vendar mu glede te problematike Šuklje še zdaleč ni "sapo zaprl". V naslednjih letih je Dumreicher v svoji zelo odmevni publicistični dejavnosti uporabljal presenetljivo podobne argumente kot jih je že pred tem predstavil v državnem zboru. Primerjaj: Šuklje, Franjo: Iz mojih spominov, 1. del, str. 159-160, 200-203; Sutter, Berthold: Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, 1. Band. Graz, Köln: Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1960, str. 110-111.

³¹ Tudi sam sem zaradi časovne stiske pri pisanju doktorata in kasnejšega "površinskega" pregledovanja svojega besedila avstrijskega finančnega ministra Brucka preimenoval v Bacha. Pančur, Andrej: V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. Celje: Zgodovinsko društvo, 2003, str. 142.

³² O rezultatih znanstvene diskusije si bomo lahko ustvarili primerno mnenje samo v primeru, če bomo zgodovinarji tudi dosledno navajali besedila avtorjev, ki jih kritiziramo. Grdina na žalost kritiziranih zgodovinarjev ne poimenuje vedno osebno. Primerjaj: Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 14 op. 2.

³³ Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 10-11.

uspelo prikazati samo na podlagi izbora ustreznega zgodovinopisnega pristopa. Vsak takšen izbor je odvisen še od obravnavanih zgodovinskih virov, od bralcev, za katere besedilo pišemo in namena, zaradi katerega smo se sploh odločili pisati. Poleg tega se determinističnemu in objektivističnemu načinu razmišljanja ne moremo izogniti, pa naj se še tako zelo trudimo. Kljub relativnosti svojega razumevanja dejanskosti si je subjektivni človek le-to vedno poskušal razlagati čim bolj objektivno, kajti le tako lahko sploh živi v kaotičnem svetu nedeterminističnih naključij. Vsaka razlaga sveta okoli nas je redukcija komplicirano soodvisnih dogajanj na določen skupni imenovalc. S tem v svoje razumevanje sveta vnašamo red. Današnji postmoderni človek se od svojih predhodnikov razlikuje le po zavesti, da je njegovo razumevanje dejanskosti le eno od mnogih, čeprav je nato vsako njegovo nadaljnje ravnanje pogojeno z objektivnostjo njegovega pogleda na svet. Naj si zgodovinar še tako zelo prizadeva prikazati zgodovino zunaj okvira vnaprej določljivih struktur, bo njegova razlaga navsezadnje vedno potekala prav v okviru zgodovinsko ustvarjenih struktur. Seveda te strukture niso večno veljavni, temveč le časovno omejeni univerzalni zakoni. Le-te pa povsem zavestno zapisuje tudi Grdina.³⁴

Zgodovinarji prav vseh različnih zgodovinopisnih pristopov sicer zgodovino vedno interpretirajo subjektivno, vendar pri tem nujno uporabljajo objektivistična in deterministična interpretativna orodja. Zato bi se znanstvena kritika morala osredotočiti na rezultate teh interpretacij. Glavni povod za pisanje te recenzije je prav moje prepričanje o spornosti ene od osrednjih Grdinovih tez, ki se kot rdeča nit vleče skozi vso njegovo knjigo. V epigrafu na začetku knjige je citiral misel Nicolasa-Sébastienia Rocha de Chamforta: "Edina zgodovina, ki je vredna zanimanja, je zgodovina svobodnih ljudstev; zgodovina ljudstev, ki so podložna despotom, je le zbirka anekdot."³⁵ Nato je na koncu knjige ob opisu razglasitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 v Ljubljani tudi zapisal: "Slovensko popotovanje skozi čas se je tedaj vsaj na posameznih sektorjih življenja preobrazilo iz *anekdote v zgodovino*."³⁶

Grdina torej nakazuje, da so Slovenci v času habsburške vladavine živeli v nesvobodni državni ureditvi. Zelo negativno mnenje ima predvsem o političnem življenju v habsburški monarhiji in o njegovi demokratičnosti: "Latentne absolutistične tendence so se v dunajski politiki nedvomno kazale vse do razpada podonavskega imperija."³⁷ Po njegovem mnenju je posamezna obdobja absolutističnega vladanja v avstrijski polovici habsburške monarhije omogočal 14. člen decembrske ustave, ki je določal, "da lahko ministrski svet sam izdaja zakone, če institucije državnega zbora ne bi delovale."³⁸ Avstrijske vlade so se tega člena posluževale

³⁴ Vsako subjektivno povzemanje je seveda mogoče drugače interpretirati. Dober primer je Grdinova misel: "V epohi meščanov se dežele pač niso osvajale zato, da bi dobile svobodo in neodvisnost, ampak zato, da bi postale prostor kolonialne ekspanzije in izkoriščanja. Moč države se je kazala z obvladovanjem čim večjega prostora." Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 71. V resnici je bilo ekonomsko izkoriščanje samo eden od vzrokov za osvajanje kolonij v 19. stoletju. Ekonomsko gledano večina kolonij sploh ni bila pomembna za matične države. Te so osvajale kolonije tudi iz želje po širjenju evropske civilizacije, krščanstva in vladavine zakona. Hkrati so z zunanjo ekspanzijo hoteli vzbuditi domača patriotska čustva in omiliti socialne napetosti v matični državi.

³⁵ Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 7.

³⁶ Prav tam, str. 366.

³⁷ Prav tam, str. 32.

³⁸ Prav tam, str. 32.

zlasti v času pogostih parlamentarnih kriz po letu 1897, ko so parlamentarne stranke z obstrukcijami onemogočile normalno delovanje parlamenta. V teh primerih je bil parlament razpuščen in vlade so lahko s pomočjo 14. člena ustave vsaj na nekaterih bistvenih sektorjih državnega življenja kar uspešno uveljavljale svojo voljo.³⁹

Do parlamentarnih kriz je prišlo zaradi hudih mednacionalnih sporov. Zaradi politizacije množic, ki so razumeli le udarna gesla, so bili ti spori vse globlji in širši,⁴⁰ zato demokratizacija nikoli ni prerasla v pravo vladavino (večine) ljudstva. Po drugi strani je demokratizacijo zavirala še večinoma konservativna politična elita in dvor,⁴¹ na čelu s cesarjem Francom Jožefom. Zanj prebivalci monarhije niso bili (samo) državljani, ampak (tudi) podaniki. On je svojim narodom podelil ustavno ureditev, toda vodenje države je hotel pridržati zase. Pri vladanju je hotel imeti odločilno besedo in je sam določal interese cesarstva.⁴² Ministri obeh polovic habsburške monarhije "niso bili odgovorni državnemu zboru, temveč samo cesarju. Resda si niso mogli privoščiti prehudih izrazov nezaupanja v parlamentu, toda poraz pri glasovanju ali dveh ni nujno vodil k njihovi demisiji."⁴³

Le redke vlade, ki so se opirale na zanesljivo parlamentarno večino, so lahko funkcionirale kot parlamentarne vlade, npr. vlada Alfreda Windischgrätza (1893-1895) in Kazimirja Badenija (1895-1897).⁴⁴ Ostale vlade so bile v prvi vrsti cesarske. Cesarski minister je bil tudi ministrski predsednik Eduard Taaffe (1879-1893), ki si je prizadeval zagotoviti odločilni vpliv vladarja na upravljanje države.⁴⁵ Njegova vlada je bila odgovorna samo monarhu.⁴⁶ Suverenu ni smel nihče nasprotovati, on je bil poslednja instanca in ključni faktor odločanja.⁴⁷ Ker so generalno politično usmeritev avtoritarno določali ministri in krona, so se parlamentarci vse manj zavzemali za koristi države in vse bolj za koristi volivcev. Te so skušali očarati z nepopustljivostjo in z najrazličnejšimi koncesijami.⁴⁸ Po drugi strani si je Taaffe politično podporo pridobil z dajanjem obljub in s podeljevanjem služb in podobnih uslug. Njegov način vladanja se je izkazal za tako uspešnega, da so ga vse do prve svetovne vojne poskušali posnemati tudi drugi predsedniki vlad. S podeljevanjem gospodarskih koncesij je narode poskušal pomiriti tudi Ernest Körber (1900-1904), toda za zadovoljitev želja vseh narodov je bilo premalo denarja.⁴⁹ Tudi uveljavitev splošne in enake volilne pravice ni prinesla pričakovane pomiritve med narodi, temveč je zaradi drobitve politične moči še dodatno oteževala uvajanje kakršnih koli sprememb. Nacionalne kompromise je bilo mogoče doseči le v "obrobnih" deželah - na Moravskem in v Bukovini.⁵⁰

Grdina si je tako negativne predstave o avstrijski državni ureditvi oblikoval na podlagi poljudne Bledove biografije o Francu Jožefu in Taylorjeve knjige o habs-

39 Prav tam, str. 111, 189.

40 Prav tam, str. 96, 110-111.

41 Prav tam, str. 77.

42 Prav tam, str. 78-79, 106.

43 Prav tam, str. 78.

44 Prav tam, str. 106.

45 Prav tam, str. 75, 98.

46 Prav tam, str. 120.

47 Prav tam, str. 92.

48 Prav tam, str. 99.

49 Prav tam, str. 95, 110, 112-113.

50 Prav tam, str. 111.

burški monarhiji. Angleški original te knjige je izšel že leta 1948, slovenski prevod pa leta 1956. Taylorjevo pesimistično videnje habsburške monarhije pri Grdini najbolj očitno pride do izraza, ko dosežke avstrijske demokracije komentira s citatom iz Taylorjeve knjige: "Navsezadnje se je za globoko utemeljeno izkazala nepri-zanesljiva sodba /.../ Williama Ewarta Gladstona, da na "celem zemljevidu /sveta/ ni /mesta/, na katerega morete postaviti prst in reči: Tu je Avstrija naredila nekaj dobrega."⁵¹

Novije zgodovinske raziskave so takšne enostranske sodbe že dodobra ovrgle. Pri Grdinovi interpretaciji avstrijske državne ureditve so sporne že nekatere njegove temeljne predpostavke. 14. člen decembrske ustave tako sploh ni mogel omogočati absolutističnega vladanja. Z njim je lahko vlada od parlamenta le začasno prevzela zakonodajne pristojnosti. Zakonodajni akti izvršne oblasti so imeli veljavo le do ponovnega sklica parlamenta, ko so jih morali poslanci v zakonodajnem postopku potrditi ali zavreči. Poslanci so jih nato brez večjih ugovorov tudi potrdili, kar kaže na to, da bi jih poslanci brez večjih problemov sprejeli tudi v primeru, če bi parlament normalno zasedal. Obenem izvršna oblast s prevzemom zakonodajnih pristojnosti ni smela spreminjati državnih ustavnih zakonov, trajno obremeniti proračuna in prodati državnega premoženja. Zato je npr. lahko vlada sprejela proračun s pomočjo s 14. člena samo v primeru, če je pri tem dobesedno prepisala proračunske postavke iz prejšnjega leta.⁵² Glede proračunskih izdatkov, ki so se v tem času podobno kot v vseh modernih državah hitro povečevali, je bila tako izvršna oblast povsem odvisna od zakonodajne oblasti.

Grdina tudi napačno predpostavlja, da so bili ministri odgovorni samo cesarju. Ker sta morala zakonodajne akte podpisati tako monarh kot pristojni minister, je bil minister pravno (ne pa politično) odgovoren parlamentu. Ker je lahko ministre nastavljal in odstavljaj le monarh, parlament ministru sicer ni mogel izreči nezapupnice, lahko pa je proti njemu podal ministrsko obtožbo.⁵³ Cesar in ministrski svet sta lahko samo tedaj vladala v nasprotju z voljo parlamenta, če nista bila odvisna od zakonodajnih pristojnosti parlamenta. Te pa niso bile malenkostne. Monarh je imel bolj ali manj proste roke pri zunanji politiki in vojski, na vseh drugih področjih so bila za zakonodajo pristojna ustrezna predstavniška telesa. Nobeni vladi se ne bi uspelo dolgo časa obdržati na oblasti, če ne bi imela podpore v parlamentu. Celo tako zelo slavljena cesarska vlada Eduarda Taaffeja je morala npr. na zahtevo parlamentarne večine proti svoji izrecni volji nazadnje pristati na sprejem precej bolj radikalne prve obrtne novele.⁵⁴

Prav zaradi svojega individualističnega pristopa k obravnavanju zgodovine je Grdina precenil (negativni) vpliv in moč nekaterih posameznikov na proces demokratizacije v Avstriji. Glavni razlog za omejeno delovanje parlamentarnega sistema in s tem za nepopoln razvoj demokracije je bil prav mnogonacionalen značaj te države. Nepomirljivi mednacionalni boji in drobitev interesnih in političnih sil so

⁵¹ Prav tam, str. 101-102.

⁵² Primerjaj: Hasiba, Gernot D.: *Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848-1917)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.

⁵³ Brauner, Wilhelm: *Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918*. V: Rumpler, Helmut in Urbanitsch, Peter (ur.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band VII: *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. Teilband, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 211.

⁵⁴ Ebert, Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975, str. 115-161.

prav v procesu demokratizacije onemogočale stabilnost parlamentarnih vlad. Nadstrankarske vlade so bile v teh razmerah pravzaprav nujnost.

Vendar to še ne pomeni, da je bil avstrijski parlamentarni sistem nedemokratičen. Navsezadnje je bila avstrijska polovica habsburške monarhije pred prvo svetovno vojno ena od evropskih državnih tvorb s splošno moško volilno pravico vsaj na državni ravni, medtem ko v nedvoumno demokratični Veliki Britaniji vsi moški še niso imeli volilne pravice. Podobno kot v Avstriji je tudi nemški cesar imenoval ministre, ki so bili odgovorni samo njemu, vendar je parlament kljub temu sčasoma vseeno pridobival na vplivu. V Evropi je imela splošno (moško) volilno pravico in obenem samo parlamentu odgovorno vlado le Francija, toda v tem primeru je bila ravno popolna odvisnost vlade od parlamenta odgovorna za hitro menjavanje vlad. Pred prvo svetovno vojno je bila v veliki večini držav parlamentarna demokracija sicer zaželen, vendar povsod tudi negotov cilj. V Veliki Britaniji ga je npr. kljub njeni najdaljši parlamentarni tradiciji resno ogrožalo nerešeno irsko vprašanje ter zunajparlamentarni boj sufražetk in sindikatov.

V primerjavi z ostalimi evropskimi državami izgledi za demokratičen razvoj v Avstriji v letih pred prvo svetovno vojno vsekakor niso bili brezupni, kajti avstrijski državni ustroj je izkazoval tudi precejšnjo sposobnost prilagajanja, ne le na državni, temveč še bolj na deželni in lokalni ravni. Prav tako ne smemo pozabiti, da so bile zakonodajna, izvršna in sodna oblast strogo ločene, da je pravna država delovala, da je bila zasebna lastnina zaščiten in da se je vpliv in pomen civilne družbe večal. Čeprav torej Avstrija ni bila parlamentarna demokracija, je bila v tedanjih razmerah vseeno precej demokratična država.

Na koncu bi rad še enkrat poudaril, da bi morali zgodovinarji manj pozornosti posvečati samim načinom historične razlage in bi morali glavnino svoje pozornosti posvetiti različnim interpretacijam zgodovine. Zato moramo dobro poznati tudi argumente ostalih zgodovinarjev, jih ovreči, sprejeti ter navsezadnje revidirati. Grdina bi preprosto moral upoštevati vsaj nekatere sodobne zgodovinske raziskave, ki poudarjajo tudi pozitivne aspekte avstrijske državne ureditve.⁵⁵ Seveda ni nujno, da se z njimi povsem strinja, vendar jih mora v vsakem primeru vsaj argumentirano zavreči, če ne že vsaj delno sprejeti in s tem prilagoditi svoje interpretacije. Navsezadnje ni še prav nič zamujenega, kajti "dobro knjigo ustvari navdih, odlično pa naredijo korekture."⁵⁶

Andrej Pančur

⁵⁵ Med drugim: Cohen, Gary B.: *Neither Absolutism nor Anarchy : New Narratives on Society and Government in Late Imperial Austria*, *Austrian History Yearbook*, 1998, str. 37-61. Höbelt, Lothar: 'Well-tempered Discontent'. *Austrian Domestic Politics*. V: Cornwall, Marc (ur.): *The Last Years of Austria-Hungary*, Exeter: University of Exeter Press, Revised and expanded edition, 2002, str. 47-74. Sutter, Berthold: *Probleme einer österreichischen Parlamentsgeschichte 1848 bis 1918*. V: Rumpler, Helmut in Urbanitsch, Peter (ur.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band VII: *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. Teilband, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 541-568.

⁵⁶ Grdina, *Non finito*, samozaložba, 2004, str. 127.

Zvonko Bergant: Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Ljubljana, Inštitut za globalne politične študije 2004, 509 strani.

V razvoju idejnih in političnih tokov na Slovenskem v času do druge svetovne vojne je imel nedvomno osrednje mesto katoliško-liberalni spor, začet z znano "delitivjo duhov" konec osemdesetih let 19. stoletja. Kot vemo, je odločilno zaznamoval nadaljnji slovenski idejnopolični razvoj in obremenil Slovence z nestrpnostjo, večkrat tudi z zlim sovraštvom med t. i. klerikalci in liberalci. Posledice tega lahko še danes živo občutimo. Zato je razkrivanje vzrokov, ki so utemeljevali in vzpodbujali trdo nasprotje med političnim katolicizmom in liberalizmom, izredno pomembno za trezno presojanje katoliško-liberalnih nasprotij. Le tako namreč lahko presežemo večkrat le enostransko izoblikovani zgodovinski spomin, ki ne dovoljuje celostnega in ideološko neobremenjenega pogleda na ta del slovenske novejšje zgodovine. To pa je nujno, če želimo poznati vse bistvene značilnosti narodove zgodovinske politične izkušnje.

Eno od temeljnih del, ki nam pomaga razumeti vzroke in stalnost nasprotovanja med političnim katolicizmom in liberalizmom na Slovenskem, je monografija dr. Zvonka Berganta *Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Avtor je svojo razčlemba osredotočil na dogajanje v osrednji slovenski deželi - na Kranjskem - kjer je bil slovenski katoliško-liberalni spopad najbolj izrazit in je v političnem življenju in zgodovinoписju dobil tudi svoje značilno ime: "kranjski prepir". Nikjer drugje na Slovenskem namreč strasti, ki jih je sprostil ta prepir, niso bile tako silovite in niso prežele skorajda vsake pore družbenega, političnega, kulturnega in gospodarskega življenja. V tem smislu je avtor zelo dobro izbral zgodovinski prostor, v katerega je umestil svojo raziskovalno pozornost. Pri tem se je časovno osredotočil na obdobje od nastanka modernih političnih strank na Kranjskem (Slovenskem) v začetku devetdesetih let 19. stoletja do konca avstrijske dobe leta 1918, ko se je z razpadom avstroogrske monarhije končalo prvo obdobje v razvoju modernega slovenskega večstrankarskega življenja. V letu 1918 se je končalo tudi sočasno delovanje glavnih protagonistov monografije - dolgoletnega prvaka slovenskega katoliškega gibanja dr. Ivana Šusteršiča in najvidnejšega idejnega in političnega predstavnika slovenskega liberalnega tabora do leta 1918 dr. Ivana Tavčarja - v istem (slovenskem in avstrijskem) političnem prostoru. Kot vemo, se je namreč Ivan Šusteršič neposredno pred zlomom avstrijske oblasti konec oktobra 1918 iz Ljubljane umaknil v tujino in se je v domovino vrnil šele decembra 1922, medtem ko se Ivan Tavčar zaradi bolezni od aprila 1921 ni več politično udeleževal. Umrl je februarja 1923, njegov nekdanji politični nasprotnik, ki se je leta 1923 neuspešno poskušal vrniti v politično življenje, pa je svojo življenjsko pot končal oktobra 1925. Po letu 1918 so se torej okoliščine, v katerih sta oba politika živela in delovala, bistveno spremenile, tako da sta v tem obdobju za zgodovinoписje predvsem zanimiva vsak zase in ju ne moremo več primerjati kot dejavnikov slovenske politike. Kljub temu pa avtor v *Uvodu*, kjer se ustavi pri njunem različnem življenjskem in političnem položaju po koncu prve svetovne vojne, opozori tudi na bistvene programske-politične razlike (v pogledih na narodno avtonomijo in vprašanje slovenstva), ki so razdvajale oba politika po letu 1918 (str.

17-18). Posebej opozarja tudi na zgodovinopisno literaturo, ki obravnava oba politika in v kateri je zajeto tudi obdobje po letu 1918 (str. 13-14, op. 1). Omeniti pa še velja, da se slovenski politični katolicizem in liberalizem že od Šusteršičevega razhoda s Slovensko ljudsko stranko decembra 1917 nista več soočala prek delovanja obeh politikov, razčlenitvi le-tega pa je namenjen avtorjev osnovni raziskovalni interes. Njegova odločitev, da z letom 1918, v katerem je prišlo do enega od temeljnih prelomov v novejši slovenski zgodovini (razpad Avstroogrske, nastanek jugoslovanske države), zaokroži svojo obravnavo, je zato razumljiva in utemeljena.

Avtorjeva razčlemba soočenja političnega katolicizma oziroma krščanske demokracije in liberalizma konec 19. in v začetku 20. stoletja, ki jo je izvedel skozi primerjavo idejnih, narodnopolitičnih in socialnogospodarskih nazorov Ivana Šusteršiča in Ivana Tavčarja, je vsebinsko in metodološko dobro izbrana. Oba politika sta namreč - kot je avtor zapisal v *Sklepu* - dala "ideološkemu ozadju in zunanjemu udejanjenju (...) teh dveh idejnih, političnih in gospodarskih opcij", kot ju "najdemo v slovenskem prostoru, pomemben pečat". Bila sta njuna "voditelja in idejna usmerjevalca" (str. 472). Avtor je tako s pomočjo izdelave političnih profilov Ivana Šusteršiča in Ivana Tavčarja uspešno predstavil temeljna stališča, ki sta jih zastopali katoliška in liberalna stran po njunem politično-strankarskem izoblikovanju v začetku devetdesetih let 19. stoletja.

Avtor je v svojem delu obravnaval Šusteršičevo in Tavčarjevo razumevanje katolištva (zlasti vere, predvsem v njeni politični razsežnosti), razumevanje razmerja med slovenstvom in katolištvom oziroma pripadnostjo Rimskokatoliški cerkvi, nadalje prepoznavanje bivanjskih temeljev slovenskega naroda, njun odnos do vloge cerkvene avtoritete in duhovniškega stanu ter političnega in socialnega nauka Cerkve v družbenopolitičnem življenju, odnos do t. i. klerikalizma in kaj jima je ta pomenil, razumevanje liberalizma in njegovih temeljnih političnih načel ter odprtost zanje, pogled na socialno vprašanje in spremembo volilne zakonodaje v smeri večje demokratizacije, in razumevanje nekaterih temeljnih pojmov klasične in moderne politične filozofije, v kolikor se lahko morebitni odgovori nanje pri njihju sploh zasledijo. Pri tem se je zavedal, da so bili "t. i. liberalci (...) - kljub napadom na Rimskokatoliško cerkev, duhovščino in katoliško vero - lojalni katoličani. Udeleževali so se namreč bogoslužja in verskih obredov, prejeli zakramente idr., in pri tem ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. V slovenskem primeru zato liberalcev oziroma, širše gledano, svobodomislecev - razen redkih posameznikov - ne moremo enačiti z ateisti, kar jim je rad pripisoval katoliški tisk oziroma katoliški politiki sploh. Kranjsko (in slovensko) naprednjaštvo oziroma njegovi temeljni predstavniki so bili torej katoličani. To pa pomeni, da je treba nekako preseči tradicionalno gledanje, da je katolištvo v političnem življenju dobilo svoj javni odraz le v Katoliški narodni stranki /KNS/ oziroma v Slovenski ljudski stranki /SLS/. Nasprotno, katoličani so bili namreč tudi pristaši liberalne Narodno-napredne stranke /NNS/; različno pa je bilo (...) njihovo razumevanje določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije." (str. 18) Na to pomembno dejstvo, ki se ga v slovenskem zgodovinopisju in politični misli večkrat spregleda, je avtor opozoril v *Uvodu* (str. 13-30), kjer je tudi pojasnil uporabo izraza "katoliški" v svojem delu. Uporabljal ga je le za KNS oziroma SLS, "kar pa ne pomeni, da zavezanost katoliški veri in pripadnost Cerkvi liberalcem oziroma narodnim napred-

njakom odrekamo. Izraza 'katoliški' in 'liberalni' (pogosteje pravzaprav 'napredni', 'naprednjaški') bomo uporabljali predvsem zato, ker sta se kot taka že uveljavila in dobila določen, kot smo omenili, pogosto pomanjkljivo pojasnjen pomen, pa tudi zato, ker je težko najti dva res ustrezna izraza, ki bi povsem pravilno pojasnila razmerje med 'katolicizmom' in 'liberalizmom' na Slovenskem oziroma tedanjem Kranjskem." (str. 18-19) Kot opozarja, so - na kratko povedano - razlike med "katoliškim" in "liberalnim" zadevale pojmovanje vloge klera v političnem življenju. Čeprav tako pripadniki "katoliškega" kot "liberalnega" tabora klerikom niso odrekli pristojnosti v versko-dogmatičnem pogledu in so se ji bili tudi sami pripravljeni podvreči, so namreč naprednjaki nasprotovali temu, da bi kleriki imeli odločilno besedo na ostalih področjih javnega življenja, medtem ko so pristaši KNS (SLS) zagovarjali papeževo in škofovsko avtoriteto (ter le-to drugih klerikov) tudi v družbenopolitičnem življenju. Sicer pa, "če pogledamo življenje in delovanje nositeljev tedanjega političnega življenja na obeh straneh, tako napredni kot katoliški, lahko ugotovimo, da so bili ti zavedni Slovenci in hkrati tudi katoličani" (str. 19-20).

Po pojasnitvi temeljne pojmovne razlike med "katoliškim" in "liberalnim" v *Uvodu* (v njem avtor tudi zelo dobro predstavi pojem krščanske demokracije kot dejavnosti katoliške strani na socialnogospodarskem področju, ki ji je pomagala do politične prednosti nasproti liberalni strani) se avtor posveti celostni razčlembi delovanja obeh *Ivanov*, ki sta zaznamovala politični prostor na Kranjskem v zadnjih treh desetletjih obstoja habsburške monarhije. Najprej v posebnem (drugem) poglavju (*Kratka biografija*, str. 31-38) predstavi njuni življenjski poti, nato pa v tretjem poglavju *Od idejne diferenciacije do nastanka političnih društev* (str. 39-63) prikaže oblikovanje obeh ločenih idejnopolitičnih strani - katoliške in liberalne - konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let 19. stoletja. Ugotovi, da je bila idejna in politična ločitev, do katere je tedaj prišlo (v političnem pogledu se je odrazila z oblikovanjem Katoliškega političnega društva leta 1890 in liberalnega Slovenskega društva leto kasneje ter KNS in NNS v prvi polovici devetdesetih let), "nekaj povsem normalnega v razvoju vsakega naroda, tako tudi slovenskega. V primernih okoliščinah, zlasti pa v dialoškem razmerju med različnimi političnimi in idejnimi strujami, je bila takšna ločitev za narod lahko le koristna, saj je ta ravno prek izbiranja različnih opcij bolj spoznaval, kdo in kaj je, ter tako tudi dosegal višjo stopnjo samozavesti in razvoja" (str. 46). Oba tedanja slovenska politična prvaka sta se omenjene ločitve poudarjeno zavedala. Avtor na to opozarja v četrtem poglavju *Razpad enotne Narodne stranke na Kranjskem* (str. 64-70), v katerem predstavi njune ocene njima nasprotne strani. Po Tavčarju je bilo oblikovanje posebnega katoliškega političnega subjekta posledica težnje mlajše duhovščine, da si prilasti vodenje slovenskega političnega življenja (str. 64), medtem ko sta bila po Šusteršiču vodilo političnega organiziranja liberalcev nasprotovanje katoliški veri in boj proti katolištvu ter njegovi politični razsežnosti (str. 69-70).

Medsebojno odklanjanje obeh *Ivanov* in ekskluzivizem tako katoliške kot liberalne strani avtor začenja podrobno razčlenjevati v petem poglavju *Razmerje med vero in narodnostjo* (str. 71-98). Temeljna ugotovitev tega dela njegove študije je, da dejansko nasprotje med obema strankama, Katoliško narodno stranko in Narodno napredno stranko, glede na njuni osnovni idejni opredelitvi "v bistvu ni obstajalo na ravni narodnost ali vera, ampak je šlo za razkorak med katoliškimi in

naprednimi načeli. To pa ne nazadnje pomeni, da je bila narodnost le v službi oziroma nekakšna 'dekla' liberalnih, svobodomiselnih načel. Podobno, kot naj bi jo katoličani podrejali veri, so naprednjaki postavili prvenstvo liberalnih načel. Vera ali svobodomiselnost so oziroma naj bi bila pogoj za obstoj in napredek Slovencev kot naroda, tako da niti na eni niti na drugi strani ni bilo temeljno vprašanje narodnosti kot take, ampak vprašanje, katera načela (katoliška ali svobodomiselnost, liberalna) naj bodo temelj narodovega življenja." (str. 79) Kako so v tem smislu eni in drugi opredelili odnos do vere, avtor pojasni v šestem poglavju *Politična razsežnost katoliške vere* (str. 99-123). Liberalci so zagovarjali strogo ločitev med zasebnim in javnim življenjem, kar je dobilo "svoj odraz v odklanjanju politične razsežnosti posameznikovega verskega prepričanja" (str. 99). Liberalci, ki so bili, "glejano z dogmatično-zakramentalnega vidika (...), lojalni katoličani v zasebnem življenju" (str. 103), so sicer "vsakomur priznavali pravico do izpovedovanja ali neizpovedovanja vere, toda to bi moralo ostati na zasebni ravni in bi tako ne smelo imeti nikakršnega vpliva na njegovo družbeno in politično ravnanje. Predstavniki političnega katolicizma so seveda zastopali nasprotno stališče: vera ne more biti le stvar posameznikovega intimnega življenja, ampak morajo iz tega nujno slediti tudi ustrezne posledice za njegovo politično odločanje in delovanje, ki črpajo pri istem viru, tj. njegovi veri." (str. 99) Slednje sta zelo jasno poudarjala tudi oba politična prvaka, kar avtor natančno predstavi v sedmem poglavju *Med klerikalizmom in liberalizmom* (str. 124-194). Temeljni sestavni del in prava stalnica Tavčarjevih političnih govorov pa tudi pisanja člankov po letu 1890 je namreč bilo "razkrinkavanje" t. i. klerikalne nevarnosti, to je neomejenega političnega vpliva duhovščine. Po Šusteršičevem mnenju pa je bil seveda "klerikalizem" kot konstruktivno delovanje KNS oziroma SLS na političnem, socialnem in gospodarskem področju v smeri rešitve perečih vprašanj, upravičen. Edino pravo zagotovilo narodovega blagostanja in ohranitve njegove individualnosti mu je zato bila narodopolitična organizacija, utemeljena na katoliških načelih, medtem ko je razumel liberalizem "kot skrajni, zmaličeni individualizem, torej tako, kot ga je bilo mogoče zaznati v konkretnem življenju, kjer je pogosto prišlo do izroditve njegovih prvotnih načel" (str. 178). Po velikih družbenih in političnih preobratih po prvi svetovni vojni pa je oblikoval drugačne poglede na politične koncepte, ki so določevali slovenski politični prostor v avstrijski dobi - zlasti na t. i. klerikalizem -, ki ga ni več zamenjeval s katolicizmom. Avtor opozarja, da je v svoji znani brošuri *Moj odgovor* (Ljubljana 1922) kot klerikalizem označil politično strankarsko delovanje, ki se opira na cerkveno hierarhijo in iz nje črpa svojo politično moč. "Najtežja zmeta pa je," je še zapisal Šusteršič v omenjeni brošuri, "zamenjevati klerikalizem s katolicizmom. To je naravnost nekrščansko, ker je katolicizem kot tak vzvišen nad vsako politično strujo, zlasti pa nad klerikalizmom." (str. 192, 194)

Vprašanje, katera načela naj bodo temelj narodovega življenja avtor posebej obravnava tudi v osmem poglavju *Šolsko vprašanje* (str. 195-210). V njem skrbno razčleni Tavčarjeve in Šusteršičeve poglede na vprašanje organiziranja šolstva ter vpliva in delovanja klerikov in Cerkve na določitev njegovih programov, metod in ciljev. Medtem, ko je Tavčar nasprotoval cerkvenemu vplivu na slovenske šole (avtor tu posebej opozori na znano Tavčarjevo kulturnobojno kampanjo proti nameri škofa Jegliča, da zgradi katoliški konvikt s popolno slovensko gimnazijo), je Šusteršič poudarjal pomen katoliške vere v narodni šoli. V tej zvezi se nam zdi

pomembna avtorjeva ugotovitev, ki zadeva "liberalno nasprotovanje katoliškemu organiziranju in razumevanju znanosti, šolstva, kulture", kar se običajno označuje kot "kulturni boj". Treba je dodati," pravi avtor, "da bi lahko isti ali pa nek ekvivalentni izraz, kot je razvidno tudi iz (...) Šusteršičevih govorov, uporabili tudi za katoliško nasprotje liberalnemu oziroma svobomiselnemu videnju omenjenih kulturnih in družbenih dejavnikov, v prvi vrsti seveda šolstva." (str. 209)

V naslednjem, devetem poglavju *Med slovenstvom, hrvatstvom in jugoslovanstvom* (str. 211-286) avtor predstavi Tavčarjev in Šusteršičev odnos do narodnega vprašanja. Njegova razčlemba pokaže, da je Tavčar v glavnem ostal na ravni običajnega razumevanja vprašanja narodnosti, to je vprašanja enakopravnosti slovenskega jezika z ostalimi, zlasti seveda nemškim; leta 1918 se je izteklo v priklonitev konceptu vsejugoslovanskega nacionalnega integralizma, državnega unitarizma in centralizma. Nato predstavi še Šusteršičeve poglede na vprašanje slovenske nacionalne politike in pri tem posveti posebno pozornost njegovi znani politiki trializma in dinastične zvestobe, ki pa ju zgodovina ni potrdila. Tako je lahko Šusteršič v pismu, ki ga je po oblikovanju Kraljevine SHS namenil novemu voditelju Slovenske ljudske stranke, dr. Antonu Korošču, zapisal: "Vse delo je bilo zaman, ker je bil Dunaj nepristopen za pamet odn. za odločen korak. Po svoji brezglavosti je postal Dunaj najmočnejši zaveznik - Srbije in usoda se je spolnila." (str. 285)

V najobsežnejšem, desetem poglavju *Demokratizacija političnega življenja* (str. 287-393), avtor predstavi Tavčarjeve in Šusteršičeve poglede na ključno politično vprašanje habsburške monarhije na prehodu iz 19. v 20. stoletje - volilno reformo oziroma vprašanje uvedbe splošne in enake, neposredne in tajne volilne pravice. Torej take volilne pravice, ki ji je tedaj slovenski liberalizem zaradi svojih političnih in socialnih interesov oporekal, Šusteršič pa jo je poudaril kot središčni cilj Katoliške narodne stranke. Kot avtor točno poudarja, bi namreč po Tavčarjevi oziroma liberalni oceni "uveljavitev takšne pravice za NNS pomenila izgubo njene (do)tedanje politične moči, celo vodenja deželne politike, saj je stranka imela zaslombo večinoma v meščanstvu, na deželi le v učiteljstvu ter pri premožnejših posestnikih, trgovcih in obrtnikih". Večina prebivalstva, to je kmečko prebivalstvo in delavstvo pa NNS ni podpiralo, pač pa je podpiralo KNS in deloma tudi socialnodemokratsko stranko (str. 294). Za Šusteršiča oziroma katoliško stran je uvedba splošne in enake, neposredne in tajne volilne pravice poleg neposredne strankarske politične koristi predvsem pomenila, da bi bili "v parlament izvoljeni resnični zastopniki ljudstva, ki bi se posvetili njegovim dejanskim potrebam, kar bi pomenilo, da bi se v zboru resno delalo, predvsem za rešitev perečih socialnih in gospodarskih vprašanj" (str. 337). Ko je bila leta 1907 za volitve v državni zbor uvedena splošna in enaka volilna pravica, je bil to resnični Šusteršičev politični uspeh. Šusteršič je bil, kot opozarja avtor, "tisti, ki je sprožil zahtevo po uveljavitvi splošne in enake volilne pravice v kranjskem prostoru in ji je ostal - odvisno od realnih možnosti njene uveljavitve - tudi zvest; zato mu moramo priznati pravo demokratično držo." (str. 393)

Avtor je v obravnavi vprašanja volilne reforme in odnosa obeh političnih prakov do nje posebej opozoril na idejni in socialnogospodarski značaj tedanjega liberalnega in katoliškega tabora; skozi to vprašanje se je namreč najbolj neposredno zrcalilo bistvo tedanjih idejnopolitičnih razmer in odnosov na Kranjskem.

Poudarja, da je bil "Tavčar (...) zastopnik tedanjega meščanstva in tistega dela svetne inteligence, ki je čutila 'svobodomiselno', ti pa nekakšnega pravega stika s širšimi ljudskimi množicami niso nikoli znali vzpostaviti. Nasprotno, kot imetniki tedanjega slovenskega kapitala in kot izobraženstvo, ki se je imelo za 'višji', bolj omikan del naroda, so vedno stali z njimi v nekakšnem nasprotju. Tako je bilo jasno, da so si preprostejši stanovi svoje politične predstavnike izbirali med duhovniki in tistimi laičnimi izobraženci, ki so delovali v okviru KNS oziroma SLS. Treba je poudariti, da so bile Tavčarjeve trditve o strankarskih 'koristih', ki bi jih volitve na osnovi sistema splošne (in enake) volilne pravice prinesle katoliški strani, resnične. Zagotovo si je SLS zaradi podpore in zaupanja med ljudstvom lahko obetala zmago na temelju takšnega volilnega sistema, ta podpora in zaupanje pa sta bila najprej rezultat njenega socialnega delovanja med kmečkim, pa tudi delavskim slojem prebivalstva. Če bi ta stranka takšne podpore v narodu ne imela, bi verjetno zastopala podobno stališče, kot so ga v tedanjih okoliščinah liberalci. In nasprotno, če bi NNS imela takšno močno politično zaledje (kot ga je v konkretnem primeru imela SLS), bi bila zagotovo borka za volilno reformo." Avtor nato nadaljuje: "Razlogi za oziroma proti določenemu volilnemu sistemu so vedno bili (in so) odvisni od številčnosti volilne baze, boljše od uspeha, ki ga določena stranka zaradi njene podpore ob veljavi določenega sistema lahko pričakuje, so torej vedno strankarske narave. Takšni so bili tudi v tem primeru, zato je razumljivo tako prizadevanje SLS za volilno reformo kot nasprotovanje NNS tej. Če je Tavčar očital manj izobraženim slojem prebivalstva, da ti niso bili zmožni samostojno voliti ter bi zato volili, kot bi jim narekovala duhovščina, je to pomenilo po našem mnenju podcenjevanje slovenskih ljudi. Ti so se pri odločanju po našem mnenju zagotovo ravnali v prvi vrsti pragmatično, torej z vidika koristi oziroma izboljšanja svojega (predvsem) socialnega položaja, zato so pač svoje 'politično' zaupanje namenili tem, ki so jim že konkretno pomagali in ki hkrati niso podcenjevali njihove zmožnosti svobodne izbire določene politične opcije. In četudi bi bili razlogi KNS za zahteve po volilni reformi povsem strankarskega značaja, je pri vsem pomembno predvsem to, da je s temi zahtevami slovenskemu človeku in narodu ta omogočila, da se je začel politično izobraževati, se bil zmožen politično odločati in je zato v prelomnih trenutkih kot Slovenec-posameznik in kot član skupnosti, tj. slovenskega naroda, lahko sprejel samostojne odločitve, s čimer se je približal temu (ali celo to dosegel), kar označujemo z modernostjo (v političnem smislu)." (str. 302-303)

Odnos obeh političnih prvakov do vprašanja demokracije avtor obravnava tudi v enajstem poglavju *Razmerje med stanovsko in politično pripadnostjo*, (str. 394-427) kjer razčleni njune poglede na socialni razvoj slovenskega naroda. Ugotavlja, da je bilo po Ivanu Šusteršiču temeljno prizadevanje Slovenske ljudske stranke, v katero se je 1905 preimenovala KNS, "zagotoviti blagostanje v prvi vrsti široki podlagi, na kateri je temeljil slovenski narod. To podlago so predstavljali t. i. delavski oziroma produktivni stanovi, prvenstveno kmečki." Po njegovem socialnem konceptu je namreč "delo za dobrobit tega stanu pomenilo tudi ustrezno prizadevanje za ostale stanove" (str. 426). Tavčarjevo stališče je bilo drugačno, saj je "v socialnem oziru zastopal izrazito meščansko (celo kapitalistično) in strankarsko stališče". To po avtorjevem opozorilu ni bilo "nič negativnega, saj je javno oziroma politično življenje vedno bilo polje, kjer so se soočali in si nasprotovali različni

interesi" (str. 408). Ti so se v razmerju med katoliško in liberalno stranjo pokazali tudi na gospodarskem področju. Avtor na to opozarja v zadnjem, dvanajstem poglavju *Zadružništvo* (str. 428-471). Tako je Tavčar z vso silo nastopal proti konsumnim društvom, ki jih je množično ustanavljala katoliška stran, ker so bila konkurenca bogatejšim kmetom ter trgovcem in obrtnikom, ki so bili večinoma pristaši liberalizma. Šusteršič pa je, nasprotno, nalogo konsumnih društev videl v delovanju za koristi in blagor kmetskega stanu, saj je bil zanj kmet temelj in steber tako družbenega reda in države kot slovenskega ljudstva. Kandidat je o značaju katoliškega zadružnega gibanja, ki je bilo vir vseh liberalno-katoliških nasprotij na gospodarskem področju, zapisal zelo točno oceno: "Temeljni razlog ustanavljanja katoliških zadrug torej Tavčar (...) ni videl v pomoči obubožanemu kmečkemu in ostalim stanovom, ampak je bil povsem političnega značaja. KNS naj bi prek njih, kot so vedno znova poudarjali naprednjaki, skušala uničiti posestnike, trgovce, obrtnike in gostilničarje, ki so bili bolj svobodomiselnih nazorov, pravzaprav njihov politični vpliv. Nedvomno je bil to tudi eden izmed razlogov ustanavljanja zadrug in društev, tega ne moremo zanikati, a zagotovo ne glavni. Prvotnega pomena je bilo po našem mnenju izboljšanje socialnega položaja kmečkega prebivalstva, ne velja pa prezreti tudi poskusa 'osvoboditi' ga od ujetosti v 'sistem' dolgov in s tem odvisnosti od premožnejših posestnikov, ki so bili večinoma res naprednih, liberalnih nazorov." (str. 449-450)

Avtor v zadnjem razdelku svojega dela, *Sklepu* (str. 472-481), uspelo strne obravnavano idejno, narodnopolitično in socialnogospodarsko problematiko ter v končnih potezah izriše idejnopolitični pomen in značaj obeh politikov, ki sta zaznamovala javno življenje v osrednji Sloveniji v zadnjih treh desetletjih obstoja habsburške monarhije. Študijo zaključuje njuna zelo pomembna in sveža primerjava. Ko opozori, da je prišlo (v prejšnjih obdobjih) do kar nekakšne demonizacije osebnosti in delovanja Ivana Šusteršiča, poudari: "A treba mu je priznati, da je kot izkušen taktik - kljub morebitni občasni populistični ravni razpravljanja - odločno povzdignil pomen Slovencev v tedanjem avstrijskem političnem življenju ter s sodelavci zlasti iz Kranjske naredil ne le politično napredne in demokratične kronovine, ampak - glede na razpoložljive možnosti - tudi gospodarsko razvito in samozavestno deželo. Nasprotno pa se po našem mnenju Tavčarjevega prispevka v tem smislu ne more tako pozitivno ovrednotiti. Sicer je zaradi svojega literarnega dela postal pomembna osebnost slovenske preteklosti, kar pa zadeva njegovo politično delo, je to kljub liberalnim temeljem bilo reakcionarno, strankarsko zelo omejeno ter brez večjih političnih posledic za dvig Slovencev kot naroda. Tavčar je bil zagotovo pomembna osebnost tedanjega časa, toda njegovo politično odločanje in ravnanje je temeljilo predvsem na retoričnih frazah, v osnovi pa je bilo protiljudsko, protidemokratično in protisocialno, in to vse z namenom ohraniti pozicije stranke, ideologije in sloja, katerim je pripadal oziroma jih zastopal. A njegovo delo prav zaradi slednjega tudi ni bilo povsem brez posledic. S svojim naglaševanjem višje meščanske omike, ki je bila možna tudi na temelju slovenske kulture in jezika, je pomembno prispeval k poslovenjenju oziroma utrditvi slovenske narodne zavesti kranjskega mestnega prebivalstva, ki se je tudi zato lažje ločilo od nemških oziroma nemškutarških vplivov." (str. 481)

S to primerjavo, ki tudi dobro odslikava bistvo obeh tedanjih najmočnejših slovenskih političnih strank, avtor zaključuje svoje delo. Sledita še prevod *Sklepa* v

nemškem jeziku (str. 483-494) in seznam *Virov in literature* (str. 497-509), ki nam pomaga razumeti veliko zgodovinsko in filozofsko razgledanost avtorja *Kranjske med dvema Ivanoma*. Če opozorimo tudi na znanstveni aparat, lahko na osnovi avtorjeve široke raziskovalne poglobitve poudarimo še njegovo suvereno poznavanje virov, v katerih je utemeljil svoje delo. Ob tem naj omenimo, da kvalitetno raven *Kranjske med dvema Ivanoma* poudarjata še avtorjev izrazit intelektualni naboj in njegova k dosledni znanstveno-raziskovalni kritični objektivnosti zavezana vrednostna razčlemba obravnavane teme. Gre torej za delo, ki se z vso relevantno znanstveno težo vključuje v slovenski zgodovinsko prostora in je dobrodošlo v slovenski humanistični znanosti sploh. Avtor, ki ga že poznamo po odlični monografiji *Slovenski klasični liberalizem*,¹ je tako s svojim novim delom, ki mu je dal problemsko zelo dobro domišljen glavni naslov, pomembno obogatil spoznavni obseg narodovega zgodovinskega spomina.

S študijo *Kranjska med dvema Ivanoma* je torej med nas prišlo delo, ki ga lahko v resnici priporočimo vsakomur, ki ga zanima idejnopolitično ozadje katoliško-liberalnega spora in ga pri tem vodi hotenje po objektivnem in ideološko neobremenjenem presojanju tega pomembnega in žgočega vidika slovenske novejši zgodovine. Študija je še kako potreben odgovor na različne predsodke, ki še vedno nerešljivo obremenjujejo posamezna razmišljanja o (zgodovinskem) soočenju med *katolištvom* in *liberalstvom* na Slovenskem in zato pomembno prispeva k nerazdirajočemu in ustvarjalnemu iskateljstvu, ko premišljujemo o idejnopolitičnih osnovah našega narodnega (samo)zavedanja in nacionalne biti. Med nas je prišla pravi čas, saj imamo Slovenci v sedanjih evropskih bivanjskih razsežnosti priložnost, da znova opredelimo svoja vrednostna izhodišča. Bergantovo delo nam to zelo dobro ponuja. Naj na koncu povemo, da je *Kranjska med dvema Ivanoma* za tisk prirejena doktorska disertacija, ki jo je avtor leta 2001 ubranil na Teološki fakulteti v Ljubljani. Potem ko dolgo ni uspel najti založnika, je v knjižni obliki izšla ob podpori in razumevanju Poslanske skupine Evropske ljudske stranke (krščanskih demokratov) in Evropskih demokratov v Evropskem parlamentu. Tako se v *Predgovoru* (str. 9-11) srečamo tudi z besedami poslanke ELS (KD) in ED Ljudmile Novak, ki je o knjigi utemeljeno zapisala, da daje odgovor na vprašanje, v kolikšni meri sta obe vodilni slovenski idejnopolitični usmeritvi na prehodu iz 19. v 20. stoletje "prispevali k oblikovanju Slovencev kot politično, socialno in gospodarsko zrelega naroda" (str. 9).

Jurij Perovšek

Eric Hobsbawm, *Zanimivi časi: moje doživetje 20. stoletja*, Sophia Ljubljana 2004, 420 strani, ilustr.

Leta 1917 rojeni Eric Hobsbawm se uvršča med najuglednejše sodobne zgodovinarje. Je član Britanske akademije in Ameriške akademije znanosti in umet-

¹ O omenjeni monografiji glej Jurij Perovšek: Zvonko Bergant: Slovenski klasični liberalizem. Idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891-1921. Nova revija, Ljubljana 2000, 232 strani, ilustr. Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 159-163.

nosti ter nosilec častnih nazivov več uglednih svetovnih univerz. Med njegova najbolj znana dela se uvršča tetralogija dvestoletne svetovne zgodovine od francoske revolucije do konca 20. stoletja: *The Age of Revolution*, *The Age of Capital*, *The Age of Empire* in *The Age of Extremes*. V slovenščino sta prevedeni deli *Obdobje revolucije* in *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914-1991*.

Hobsbawmovo zadnje delo *Interesting Times. A Twentieth-Century Life* je prvič izšlo v Londonu leta 2002, lani pa smo ga v prevodu esejistke, filmske in gledališke kritičarke ter novinarko Rape Šuklje pod naslovom *Zanimivi časi: Moje doživetje 20. stoletja* dobili tudi pri nas. Čeprav ima knjiga naravo avtobiografskega dela, danes 87-letni Hobsbawm zanika, da bi bila pisana kot osebna izpoved, saj, kot pravi, noben živi avtobiograf ne more govoriti svoje privatne resnice o stvareh, ki zadevajo tudi druge žive ljudi, ne da bi neopravičljivo ranil čustva nekaterih izmed njih. Pravi, da je napisal svetovno zgodovino, ki je oblikovala izkušnje posameznika, svetovno zgodovino, ki je ponudila omejen niz alternativ, na podlagi katerih so ljudje oblikovali svoja življenja; ne povsem kakor bi hoteli in ne v pogojih, ki bi si jih sami izbrali.

Odličen poznavalec evropske in svetovne zgodovine 20. stoletja je Eric Hobsbawm v razlago razvoja zgodovinskih dogodkov spretno in subtilno vpletel svojo življenjsko zgodbo in zgodbe svojih bližnjih, prijateljev, sodelavcev itd. Kot trdi, s svojim pisanjem nikoli ni iskal simpatij in potrditve, temveč si je prizadeval predvsem razumeti zgodovino. Svojo pripoved v pričujočem delu pričinja na Dunaju, kamor se je s starši preselil v zgodnjih otroških letih, nadaljuje pa v politično vročem Berlinu v času weimarske republike. Posebno pozornost posveča razvoju nacističnega in komunističnega gibanja v mestu, ideologijama, ki sta v tridesetih letih prejšnjega stoletja začeli opredeljevati evropsko politično zgodovino.

Hobsbawm se je v času Hitlerjeva prihoda na oblast preselil v London. Leta 1935 je bil sprejet na ugledni Cambridge, čemur v knjigi *Zanimivi časi* namenja posebno poglavje. Britansko družbo je v tem času postopno preoblikovala popularna kultura, ki se je po mnenju Hobsbawma Cambridgea dotaknila šele v petdesetih letih; ustanova se mu je v času njegovega vpisa zdela zaplankana, zlasti ker razen ekonomiji ni priznavala mesta družboslovnim vedam. Hobsbawm se je v času študija na Cambridgeu srečal s protivojnim, antifašističnim in antinacističnim gibanjem, ki ga je okrepila španska državljanska vojna; to je avtorja tudi osebno izoblikovalo. Leta 1932 je postal komunist, štiri leta kasneje pa se je uradno pridružil komunistični partiji. Kot dobrega poznavalca in zagovornika idej Karla Marxa ga je kasneje pogosto spremljala oznaka marksistični zgodovinar.

Drugo svetovno vojno je Hobsbawm preživel kot aktivni vojak britanske armade. Vojna leta je opisal kot najbolj nezadovoljna leta svojega življenja. Leta 1948 se je v Evropi dvignila železna zavesa, začela se je tako imenovana hladna vojna, ki jo je Hobsbawm že spremljal z budnim očesom zgodovinarja, zato je njegova interpretacija takratnih dogodkov še posebej poglobljena, za bralca pa poučna in inspirativna. Če se avtor izkaže, denimo, kot odličen poznavalec Stalinove politike po drugi svetovni vojni, pa dviguje roke nad kulturno revolucijo v šestdesetih letih. Priznava, da sam ni bil del gibanja *sex-drugs-rock&roll*: "*Kar sem pisal o šestdesetih letih, je to, kar more napisati avtobiograf, ki nikoli ni oblekel kavbojk.*" V tem času se je intenzivno posvečal raziskovanju zgodovine, zato je posebno poglavje svoje avtobiografije namenil pregledu dela najpomembnejših zgodov-

vinarjev svojega časa in predstavitvi lastne percepcije zgodovinopisja v času svetovne globalizacije. Miselno dovršena so tudi esejska razmišljanja v poglavjih *Od Franca do Berlusconija*, *Od Roosevelta do Busha* in razmišljanje o *Tretjem svetu*. Hobsbawm v njih niza zanimive primerjave, do katerih je prišel na podlagi znanstvenih ugotovitev po večdesetletnem poglobljenem študiju virov in literature.

Hobsbawmovi *Zanimivi časi* bodo kot življenjska izpoved erudita pomagali k boljšemu razumevanju nemirnega 20. stoletja. Čeprav delu ne manjka manj znanih zgodovinskih dejstev - da, denimo, prebivalci Berlina niso bili nikoli večinsko privrženi Hitlerjevi politiki -, bodo zgodovinarji v njem cenili predvsem Hobsbawmov prispevek k razumevanju zgodovinskega trenutka, nujnega predpogoja za razumevanje zgodovinskih dejstev. Zdi se, da se je želel Hobsbawm, ki je knjigo posvetil vnukom, spraviti s samim seboj kot človekom in zgodovinarjem. Ne glede na to bo radoveden in vedoželjen bralec, ki skuša odgovore na vprašanja o življenju iskati v zgodovini, s Hobsbawmovo pomočjo lažje razumel tudi sodobne družbene pojave. Dolgoletni univerzitetni profesor in pisec številnih knjig ne pomišlja kritično komentirati tudi sodobne politike Združenih držav Amerike, ko v zaključku pravi: *"Naš problem je predusem, da imperij Združenih držav ne ve, kaj hoče ali more storiti s svojo močjo ali njenimi mejami. Vztraja zgolj pri tem, da kdor ni z njim, je proti njemu. To je problem življenja na vrhu "ameriškega stoletja". Po puberteti sem prebil v ZDA več časa kot v katerikoli drugi deželi razen v Britaniji. Pa sem vendarle vesel, da moji otroci niso odraščali tamkaj in da sam pripadam drugi kulturi."*

Mateja Ratej

Jakob Štukl, *Iz mojega življenja*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 24, Ljubljana 2004, 142 strani.

Jakob Štukl je spomine na najburnejša in najbolj odločilna leta svojega življenja napisal v prvem letu druge svetovne vojne, ko je ta prestopila bregove njegove domovine, se pravi leta 1941. Pomagal si je z zapiski, ki so nastajali sproti, sočasno z opisanim dogajanjem, kar spisu daje potrebno stvarnost in natančnost, sicer spomini navadno postanejo bolj selektivni in pristranski, kot je to v tem primeru. Gotovo je nepristranskost in s tem občutek objektivnosti tudi plod nenavadno doslednega in do skrajnosti obvladanega značaja pisca.

Pripoved, za katero njegov sin, prireditelj in eden od urednikov besedila trdi, da je napisana zgolj za domačo uporabo in brez literarnih ambicij, teče zelo lepo, z velikim občutkom za bralca, niti za trenutek dolgočasno in z veliko pozornostjo za okolje dogajanja. Marsikatera avtorjeva opažanja imajo veliko kulturnozgodovinsko vrednost, saj gre za opažanja malega človeka, čeprav nadpovprečno inteligentnega in vedoželjnega, ki so v tovrstni literaturi razmeroma redka. Večinoma imamo priložnost brati spomine in pričevanja vsakovrstnih izobražencev, politikov, literatov ipd., ki so prepričani, da je imela njihova življenjska usoda posebno vrednost tudi za druge. Pri Štuklu kaže, da je čtivo bolj plod njegove osebne doslednosti in želje, da bi tudi spomine primerno uredil, tako da jih je prenesel na

papir, ter mogoče tudi strahu, da zaradi nove vojne nevarnosti svojih bogatih izkušenj ne bi mogel posredovati potomcem.

Prvih 9 strani knjige je posvečenih najzgodnejšim spominom, šolskim letom, prvim življenjskim spoznanjem, ljubeznim in prvim razočaranjem. Do začetka prve svetovne vojne, ko začne drugo poglavje knjige, je Jakob Štukl izkusil prvih 15 let trdega življenja na spodnještajerskem podeželju (Kozjansko), v krogu razmeroma revne družine s šestimi otroki. V tem prvem obdobju svojega življenja ni bil prikrajsan za številne preizkušnje, npr. za razočaranje, da ga starši niso hoteli izšolati niti za navadnega obrtnika, saj naj bi ga obdržali na domačem skromnem posestvu, za izkušnjo prvega lastnega zaslužka in preživetja ter za zelo skromno prehrano. Kljub nesporni nadarjenosti in trdni volji je gimnazija ostala spričo vsakokratnih razmer le njegova nedosegljiva želja. Že v tem prvem poglavju in v vseh nadaljnjih so zelo zanimivi neprizanesljivo odkriti opisi lastne nezrelosti in naivnosti v odnosu do žensk.

Najobsežnejše poglavje je, razumljivo, posvečeno Štuklovi usodi med prvo svetovno vojno (37 strani). Še ne osemnajstleten je bil vpoklican marca 1917. Po nekajmesečnem urjenju pri artileriji na Dunaju in na Koroškem je doživel ognjeni krst pri pripravah in potem konec oktobra 1917 v nemško-avstrijskem preboju soške fronte pri Kobaridu. To pričevanje je bogato z medčloveškimi in mednarodnimi odnosi v avstro-ogrski vojski, z analitičnim opisom različnih značajev in človeških reakcij v nepredvidljivih in v vseh ozirih skrajnih razmerah prve bojne črte. Navaja dve zanimivi glavni motivaciji avstro-ogrsko nemške vojske pri tem napadu. *"Vsi avstrijski vojaki smo bili proti Italijanom res sovražno razpoloženi, nekaj že zaradi starih nesimpatij, nekaj pa zato, ker je Italija tako izdajalsko napadla Avstrijo. Pa še en razlog je bil, zakaj so vojaki s takim veseljem drli naprej: lakota! Bili smo sestradani, obnemogli, le tisto noč pred ofenzivo smo se do sitega najedli, pa še porcijo ruma smo dobili. Vsi pa smo vedeli, da je tam prek, v Italiji vsega dosti, da tam jedo bel kruh, makarone, riž. Potrebno je bilo le pokazati preko črte proti Italiji in si zamišljati dobrote, ki jih bomo tam dobili, pa bi bili vsi pripravljene planiti tja sredi najgostejših svinčenk."* Decembra 1917 je odšel na tirolsko fronto, kjer je preživel zelo hudo zimo, predvsem zaradi gorskih vremenskih razmer in pomanjkanja. Šele maja 1918 mu je uspelo priti v bolnišnično oskrbo in potem na daljše okrevanje na Češko. Prav zaradi svojega nerodnega obnašanja do žensk je bil verjetno predčasno poslan na vzhod, čez Šlezijo in Ukrajino na Črno morje pri Odesi, kjer je brez vojaških spopadov dočakal konec vojne, stik z boljševiki in 27. decembra 1918 težko, a srečno vrnitev domov. Ta zadnji del vojnega dogajanja pestrijo opisi življenjskih razmer v tem delu sveta in Štuklova prva izkušnja z morjem.

Razmeroma veliko pozornosti je poleg velike vojne posvečeno Štuklovi vojaški, a ne vojni aktivnosti na Koroškem (19 strani). Večji del opisov se namreč nanaša na čas po premirju v predplebiscitnem času in po odhodu njegove enote kot ene izmed zadnjih v Jugoslavijo po plebiscitu. Tu poleg osebnih doživljanj ne manjka opisov političnega razpoloženja med prebivalstvom, nacionalnih trenj in napak jugoslovanske zasedbe maja 1919.

Zame osebno, po raziskovalni usmeritvi pač, je posebej zanimiv del o njegovem vojaškem življenju v jugoslovanski vojski do leta 1925. Slikoviti so opisi življenjskih razmer in še posebej razmer v vojski v različnih krajih nove domovine. Iz Ljubljane je bil zelo hitro poslan po nabornike v Užice v zahodni Srbiji. To je bil,

poleg častnikov iz teh krajev, s katerimi je delal že v Ljubljani in na Koroškem, prvi stik z zelo drugačnimi kraji in navadami. Kmalu je bil iz Ljubljane premeščen v jugozahodno Makedonijo, v divje in nevarne kraje. Vendar mu po izkušnji prve frontne črte med vojno to ni delalo velikih težav. Da bi lahko napredoval, se je vpisal v artilerijsko podoficirsko šolo v Kragujevcu, čeprav je že nosil čin podnadrednika. Tu je z velikimi težavami poleg vseh obveznosti v podoficirski šoli kot privatist opravil še pet razredov gimnazije. To je bil pogoj za vpis v vojaško akademijo v Beogradu, vendar mu je poveljnik šole zavrnil dopust za opravljanje sprejemnih izpitov. Tako se mu je vojaška kariera odmaknila in postopoma se je odločil, da bo prestopil v civilno življenje. Začel je razmišljati o družini, ki je pri vojaškem napredovanju pomenila resno oviro. Leta 1925 je po dobrem letu služenja v topniški vojašnici v Ljubljani kot narednik zapustil vojaško službo. Pet mesecev je bil doma, potem pa je sprejel precej slabo plačano mesto pisarniškega pomočnika na sodišču v Kozjem. Tu so bile tako slabe gmotne in prometne razmere, da ni mogel nadaljevati z uresničevanjem stare želje, da bi opravil maturo. Odšel je v Ljubljano, kjer je opravil pisarniški izpit, ter se januarja 1928 spet vrnil na sodišče v Kozje. Postopoma je napredoval do vodje zemljiške knjige. Leta 1932 se je oženil z novo pilštanjsko učiteljico Anico Pettauer, hčerko profesorja Leopolda Pettauerja in leta 1939 se je družina z dvema otrokoma preselila v Škofjo Loko, kjer naj bi bile razmere za šolanje otrok in druge komunikacije ugodnejše.

Tako se spomini za trideseta leta 20. stoletja žal precej skrcijo zgolj na osnovne družinske prelomnice. Verjetno se je tudi življenje Jakoba Štukla precej umirilo in v primerjavi z doživljaji prejšnjih let ni predstavljalo tako zanimive snovi za pisanje. Knjigo zaključuje še krajši zapis o spet nekoliko burnejših dogodkih v Škofji Loki ob umiku jugoslovanske vojske in začetku okupacije leta 1941. Ta zadnji del je bil dopisan ob koncu vojne in Štukl, žal, svojega pisanja kljub menda takim namenom iz neznanih vzrokov ni nadaljeval. Mogoče je k temu prispevala njegova osebna previdnost, saj je iskrena beseda v novem režimu postala lahko zelo obremenilna stvar.

Knjižica v celoti je zelo zanimivo in kratkočasno branje. Za zgodovinarje, ki se že dolgo ne ukvarjajo več samo z velikimi dogodki in osebnostmi, je dobrodošlo in dragoceno pričevanje. Kljub svojemu življenjskemu izhodišču malega človeka, revnega, neizobraženega podeželana, Štukl s svojo neverjetno samodisciplino, trdno moralno voljo in željo po tem, da bi kljub vsemu presegel to svoje neperspektivno izhodišče, predstavlja neko izjemo. Prav izjemni primeri pa dostikrat še bolj ilustrirajo splošno stanje neke družbe, načine njenega razmišljanja in delovanja, kot bi to mogel predstavljati neki povsem povprečen človek. Tako nam o socialnem, predvsem vojaškem življenju, o materialnih razmerah in o predstavah o življenju in o drugih veliko pove že sama življenjska zgodba Jakoba Štukla. Z družbenimi razmerji in predstavami je tesno povezano njegovo socialno napredovanje, njegovo delovanje in komuniciranje z drugimi. Nepremostljive ovire v družbenem napredovanju, ki jih tudi tako discipliniran in nadarjen človek, kot je bil Štukl, ni mogel premagati, nam kažejo takratno moč tradicionalnega razmišljanja in konfliktnost iz različnih nacionalnih in civilizacijskih okolij pomešane skupnosti, tako v Avstro-Ogrski, kot v Jugoslaviji. Posebno dobrodošli pa so še njegovi opisi in razumevanje drugih in drugačnih okolij, od vojnih razmer na Tridentinskem, pa v Ukrajini, do različnih pokrajin v Jugoslaviji. Medtem ko je bilo opisov z različnih front in iz

zaledij v prvi svetovni vojni že precej objavljenih, predstavljajo Štuklovi spomini na razmere v Jugoslaviji v prvih letih po združitvi zanimivo redkost. Opozoril bi predvsem na veliko čudenje Slovencev ob spoznavanju razmer v južnih jugoslovanskih pokrajinah, a po prvem šoku tudi spoštovanje in sprejemanje drugačnosti. Manjšina mora biti pač vedno bolj prilagodljiva od večine.

Urednikom, prirediteljema besedila (dr. Francetu Štuklu in Nataša Budna Kodrič) in izdajatelju, Zgodovinskemu arhivu Ljubljana je kljub temu, da so doslej izdajali predvsem arhivske dokumente, z odločitvijo za spominski spis uspelo izdati dobro in zanimivo knjižno delo.

Ervin Dolenc

Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Julij 1943, knjiga 8, Ljubljana 2001, Arhiv Republike Slovenije, 497 strani; Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Avgust - 8. september 1943, knjiga 9, Ljubljana 2003, Arhiv Republike Slovenije, 556 strani.

Z dvema knjigama dokumentov, ki sta pred nami, se izteka prvi del projekta objavljanja dokumentov političnih oziroma civilnih organizacij revolucijskega osvobodilnega gibanja iz obdobja 1941-1945. Serija, ki jo je pred dobrimi štirimi desetletji začel izdajati takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani pod naslovom *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (DLR), se je z osmo knjigo in novim izdajateljem, Arhivom Republike Slovenije, preimenovala v *Dokumente organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji* (DO). Sicer ne-hvaležno odločitev, spremeniti naslov serije med njenim izhajanjem, je uredništvo pojasnilo v uvodu k osmi knjigi, kjer je zapisalo, da se je Arhiv Republike Slovenije odločil za spremembo naslova "v duhu političnih sprememb zadnjega desetletja", s čimer je najbrž imelo v mislih ideološkopolitične razmere, v kakršnih je serija začela izhajati in ki so narekovale predvsem slavljenje revolucije (o čemer je ob izidu osme knjige spregovoril tudi prof. dr. Tone Ferenc¹), kar pa je v spremenjenih političnih razmerah z demokratizacijo in osamosvojitvijo Slovenije postalo ne-ustrezno. Hkrati je uredništvo še zapisalo, da "novi naslov tudi mnogo bolj natančno pojasnjuje izvor in vsebino objavljenih dokumentov", torej naj bi glede na navedbo v naslovu, da gre za objavo dokumentov *narodnoosvobodilnega gibanja*, le-ti izpričevali narodnoosvobodilno bistvo Osvobodilne fronte oziroma partizanskega tabora. Nesporno je, da prvotni naslov ni odražal kompleksnega dogajanja in prizadevanj OF pod vodstvom Komunistične partije Slovenije, saj je poudarjal samo dejstvo revolucije na škodo osvobodilnega boja. Toda tudi novo poimenovanje odraža enostranski pogled, saj s prestavljanjem težišča v sfero le narodnoosvobodilnega boja, torej zopet samo enega vidika, ostaja vprašanje ustreznosti poimenovanja serije odprto v enaki meri kot prej, ker tudi novo poimenovanje ne odraža prepleta obeh procesov. Zato je pač mogoče oporekati trditvi, da novi naslov ustrežneje odraža *vsebinsko* in *izvor* dokumentov, saj že pri

¹ Tone Ferenc: Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, Ljubljana 2001, knj. 8. Arhivi, XXV, 2002, št. 2, str. 160, 161.

samem pregledu kazala objavljenih dokumentov ugotovimo, da so med ustvarjalci dokumentov številni organi in posamezniki iz vrst KPS in Zveze komunistične mladine Jugoslavije, ki jim gotovo ni mogoče pripisati izključno narodnoosvobodilnih ciljev, še bolj zgovorna v tej smeri pa je seveda sama vsebina posameznih dokumentov - ne samo iz vrst KPS in SKOJ, ampak npr. tudi krščanskih socialistov in sokolov.

Z deveto knjigo DO se zaključuje uporaba izključno kronološkega načela pri razvrščanju dokumentov v serijo ne glede na ustvarjalca. Kot sporoča uredništvo v uvodu te knjige, le-to poslej načrtuje in tudi že pripravlja izdajo tematsko zasnovanih zbornikov (npr. zapisnike sej osrednjih organov, tj. izvršnega odbora OF in vrhovnega plenuma OF, centralnega komiteja KPS, predsedstva SNOS), ker za naslednja obdobja zaradi razčlenjenosti in množičnosti gibanja, kar se je kazalo v obilici dokumentov, doslej utečeni način ne bi bil več ustrezen. K že objavljenemu korpusu dokumentov za obdobje april 1941 - september 1943 pa pripravlja še dopolnilno, deseto knjigo, v kateri bodo objavljeni dokumenti, ki so izpadli iz dosedanjih objav, predvsem pa bodo ponatisnjeni dokumenti iz danes že težko dostopnega zbornika dokumentov *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča* (Ljubljana 1963), ki časovno sodijo v četrto knjigo DLR (Ljubljana 1968), pa zaradi predhodne objave v imenovanem zborniku takrat niso bili še enkrat objavljeni tudi v seriji DLR.

Osma in deveta knjiga DO prinašata dokumente iz obdobja od začetka julija 1943 do 8. septembra 1943. Pripravil ju je uredniški odbor arhivistov v sestavi: Marjeta Adamič, Darinka Drnovšek, mag. Metka Gombač, Marija Oblak Čarni in mag. Vladimir Kološa.

V dveh zajetnih knjigah je skozi govorico dokumentov podan presek dobrega dvomesečnega delovanja raznovrstnih organizacij, organov in ustanov na različnih področjih in ravneh. Že bežen pregled dokumentov z vidika njihovih ustvarjalcev nam razkriva, kako so še globoko v leto 1943 obstajale velike razlike v stopnji organiziranega oziroma neposrednega vključevanja ljudi v OF in s tem tudi v druge organizacije, vključno v KPS. Številčna skromnost ali pa množica ohranjenih dokumentov je seveda v veliki meri odraz vojaške in politične moči gibanja ter njegove zasidranosti po posameznih območjih in pokrajinah. Tako v pričujočih knjigah ne najdemo še nobenega dokumenta iz Prekmurja, kjer si partijska in frontna organizacija po razbitju v letu 1941 še vedno nista opomogli oziroma se nista obnovili. Prav tako so redki dokumenti s Štajerske, kjer so šele v tem obdobju, potem ko je CK KPS tja napotil nekaj kadrovske okrepitve, začeli načrtneje vzpostavljati organizacije (v prvi vrsti OF), ki so bile pred tem že vsaj dvakrat temeljito razbite po vsej pokrajini; rezultati tokratne akcije pa so se pokazali šele v naslednjem letu. Podobna je bila situacija na Koroškem na obeh straneh meje.

Tako večina dokumentov zadeva delovanje osrednjih organov ter organizacij v Ljubljanski pokrajini, na Primorskem in Gorenjskem, kjer je bilo gibanje že bolj ali manj konsolidirano - seveda tudi po raznih predhodnih upadih, in sedaj med glavne naloge ni več sodilo vzpostavljanje, temveč izpopolnjevanje mreže frontnih, partijskih in drugih organizacij, torej množično pritegovanje pristašev OF v aktivno, organizirano, s tem pa tudi nadzorovano, vodljivo in usmerjeno delovanje. Med temi pokrajinami gre izpostaviti še zlasti Primorsko, ki je v poglobljanju krize v Italiji črpala nove vzpodbude za zajetje protifašističnega razpoloženja Primorcev v

organizirane oblike odpora. To je bil čas hitre rasti raznovrstnih organizacij v tej pokrajini, o čemer pričajo številni tu objavljeni dokumenti; poleg KPS, ki je sčasoma doživela tak razmah kot v nobeni drugi pokrajini, je treba opozoriti zlasti na organizaciji mladine in žensk, ki sta prav v tem obdobju vzpostavljali temelje kasnejšemu množičnemu vključevanju teh dveh kategorij prebivalstva v gibanje.

Zgoraj navedena časovna zamejitev julij - september 1943, v okviru katere so nastajali tu objavljeni dokumenti, že sama po sebi napoveduje zanimivo branje, saj zadeva vsestransko dinamično obdobje. To so dokumenti iz obdobja pomembnih vojaških in političnih dogodkov ter procesov na Slovenskem in širše, ki so jih v veliki meri zaznamovali pričakovanje ter nato dogoden padec italijanskega fašizma 25. julija 1943, zatem pa še kapitulacija Italije 8. septembra 1943, s čimer se tudi zaključuje deveta knjiga. Za slovensko partizansko gibanje je bil to čas, ko je bila na obzorju "ura narodnega vstajenja", kakor lahko beremo v enem izmed takratnih pozivov izvršnega odbora OF vaškim stražam in četnikom iz začetka avgusta 1943, in je bil zapolnjen z intenzivnim dogajanjem na notranjem vojaškem in političnem področju.

Zato se v dokumentih poudarjeno zrcalijo vojaško-politični dogodki, ki so se v tem obdobju odvijali v južni Evropi (izkrcaje britanske in ameriške vojske na Siciliji, padec fašizma, stavke in demonstracije v Italiji itd.) in so napovedovali skorajšnji zlom osi Rim-Berlin. Odmev tega dogajanja je bil med pripadniki OF tako velik, da je moralo vodstvo celo opozoriti aktiviste, naj vendarle ne pozablajo pri svojem političnem delovanju poudarjati tudi naporov in zaslug Rdeče armade oziroma Sovjetske zveze (knj. 9, dok. 33). Na perspektivi nadaljnjih vojaško-političnih preobratov v sosedstvu in nasploh v Evropi ter njihovem neposrednem učinku na razmere zlasti v južnem delu Slovenije, ki je bilo pod italijansko oblastjo oziroma okupacijo, so bili utemeljeni številni ukrepi in usmeritve osrednjih politično-oblastnih organov gibanja, da bi le-to pričakalo preobrat čimbolj okrepljeno in pripravljeno.

Dokumenti vsebujejo številna navodila in zahteve za organizacijsko širitev in dejavno vlogo terenskih organizacij (OF, KPS, SKOJ, Zveze slovenske mladine, Slovenske protifašistične ženske zveze, Narodne zaščite, gospodarskih komisij; npr. v knj. 8 dokumenti 5, 18, 27 in v knjigi 9 dokumenti 9, 89, 97) na eni ter poročil v zvezi z izvrševanjem teh nalog na drugi strani, pri čemer je nemalokrat opaziti pravi pritisk na aktiviste s strani višjih forumov, da bi zadolžitve čimbolj dosledno opravljali. Vzporedno se je krepila propagandna dejavnost, v kateri se je med drugim populariziralo mednarodno uveljavljanje jugoslovanskega odporništvā, pojavljale so se nove oblike animiranja ljudi kot npr. kampanjske tekmovalne akcije zbiranja potrebščin za partizansko vojsko, uvajati se je začela bolj načrtna ideološka vzgoja članov KPS itd.

Med pomembne naloge terenskih organizacij je v tem obdobju sodilo vzpodbujanje čimbolj množične mobilizacije v partizansko vojsko, kar se je potem ob kapitulaciji Italije izteklo v razglasitev splošne vojaške obveznosti. Vendar dokumenti iz julija in avgusta odstirajo zelo pestro sliko odnosa terenskih organizacij, partizanske vojske in prebivalstva do tega vprašanja. V njih najdemo na eni strani podatke o primerih uspešno izvajane mobilizacije, na drugi pa pogoste ocene o sicer naraščajoči privrženosti prebivalstva OF, vendar le-to še ni bilo pripravljeno na mobilizacijo, v Ljubljanski pokrajini npr. vsaj ne pred pričakovano nemško

zasedbo; zlasti na Gorenjskem pa je večkrat prihajalo do mučnih situacij, ko so terenske organizacije v skladu s prejetimi direktivami o vzpodbujanju mobilizacije pridobile prostovoljce, pa jih potem partizanske enote niso bile pripravljene sprejeti (knj. 9, dok. 26 in 88). Tudi sicer najdemo nekaj kritičnih opažanj aktivistov glede notranjih razmer v nekaterih partizanskih enotah ali oblastnega odnosa nekaterih partizanskih štabov do političnih aktivistov (knj. 9, dok. 120) ter do civilnega prebivalstva (knj. 9, dok. 135), kar je bilo dostikrat povezano s problemom prisilnih odkupov.

Dalje govorijo dokumenti o prizadevanjih vodstva OF za demoralizacijo in odtegnitev vaških straž od italijanskega okupatorja in tudi od njihovega vključevanja v četništvo majorja Karla Novaka, ki je postajalo vse bolj dejavno zlasti v delu Notranjske in Dolenjske, OF pa mu je ne glede na številčno šibkost četniških vojaških formacij pripisovala velik političen pomen. Ob pričakovanju italijanske kapitulacije in nemške zasedbe Ljubljanske pokrajine so se pod geslom sloge in enotnosti slovenskega naroda vrstili pozivi na pripadnike vaških straž in četniških enot, da zapustijo svoje voditelje, se pridružijo partizanskim enotam, da bi se s tem prekinila bratomorna vojna, kakor je partizanska stran praviloma poimenovala notranji spopad med Slovenci, čeprav v pričujočih knjigah naletimo večkrat tudi na izraz državljanska vojna, vendar pogosto bolj v smislu preteče nevarnosti ("plava garda izziva državljansko vojno") kot pa že obstoječega stanja. Pozive, ki pa niso imeli posebnega učinka, sta naslavljala IOOF in vodja britanske vojaške misije major William Jones (knj. 8, dok. 140 in knj. 9, dok. 1). V isti okvir prizadevanj okrepiti pozicije partizanske in rahljati pozicije protipartizanske strani po metodi njenega diferenciranja so sodila prizadevanja pridobiti vsaj del politične sredine za OF v Ljubljani in na Primorskem, kateri OF sicer zaradi njenega neobsojanja t.i. bele garde oziroma pripisovanja krivde za njen nastanek Osvobodilni fronti, očita razkrojevalno delo tako v pogledu slovenskih osvobodilnih prizadevanj kakor v pogledu lojalnosti do zavezniške koalicije (knj. 9, dok. 2). Hkrati so potekala prizadevanja pridobiti častnike jugoslovanske kraljeve vojske, ki so se v tem času množičneje vračali iz internacije, ali jih vsaj odvrniti od vključitve v nasprotnikove formacije; o prisegi kralju kot morebitnem njihovem zadržku za vstop v partizansko vojsko je IOOF npr. poudarjal, da oni niso prisegli osebi, tj. kralju, temveč ideji suverenosti, za njo pa da se bojuje le partizanska vojska (knj. 9, dok. 74). Še vedno so bili v teku tudi poskusi pridobiti škofa Rožmana za OF vsaj pri reševanju posameznih konkretnih vprašanj - da bi npr. dovolil odhod posameznim duhovnikom v partizane (knj. 9, dok. 27 in 104), čeprav je po drugi strani istočasno potekala kampanja proti njemu v zvezi z njegovim suspenzom dr. Metoda Mikuža (knj. 8, dok. 12). Skratka, očitna je bila prava politična ofenziva vodstva gibanja, da bi pred odločilnimi dogodki ob kapitulaciji Italije strnilo v svoje vrste čim večji del Slovencev ter zavarovalo in okrepilo lastne pozicije.

OF si je v tem obdobju prizadevala, da poleg širjenja političnega vpliva vse bolj uveljavlja tudi svojo oblastno funkcijo, izvrševanje le-te pa je regulirala tudi s predpisi. V tej smeri je IOOF sprejel številne odredbe: v deveti knjigi so npr. objavljene odredbe iz avgusta 1943 o obvezni oddaji vseh vrst orožja in razstreliva (dok. 52), o preprečevanju špekulantstva, verižništva in vojnega dobičkarstva (dok. 53), o plačevanju davščin na prodajo vina, mesa, konj in druge prodaje trgovskega značaja (dok. 54), o prepovedi sekanja orehovega in drugega dragocenega lesa ter

prodaje živine okupatorju in domačim nasprotnikom (dok. 55), o prepovedi uničevanja partizanskega tiska in prepovedi širjenja protipartizanskega tiska (dok. 69), pa vse do reguliranja ribolova (dok. 56). Vse so vsebovale značilno določilo glede njihovega izvrševanja, namreč, da "nadzira, sodi in kaznuje oblast OF".

Tesno povezano z naraščanjem števila partizanskih borcev je bilo vprašanje njihove oskrbe. Predvsem zaradi tega je bila julija 1943 ustanovljena osrednja gospodarska komisija pri IOOF (knj. 8, dok. 44 in 45) in iz objavljenih dokumentov vidimo, da je temu sledilo hitro ustanavljanje GK tudi na nižjih ravneh v pokrajinah z bolj izvedeno terensko organizacijo. Naloga teh komisij ni bila samo zbiranje materialnih in finančnih sredstev za potrebe vojske in civilnega prebivalstva ter reševanje določenih gospodarskih vprašanj, ampak je vodstvo z njimi računalo tudi na določen politični učinek; v enem imed navodil osrednje GK lahko beremo, da naj GK predstavljajo tudi "eno izmed številnih poti, po kateri bomo pripeljali zapeljane in zaslepljene kmete, ki so pod belogardističnim vplivom, na napredne pozicije narodnoosvobodilnega gibanja" (knj. 9, dok. 110). Kar zadeva približevanje imovitejših posameznikov k OF in njihovo materialno podporo gibanja, je na primer okrožni komite KPS Ribnica - Velike Lašče zavzel stališče, da bodo v okrožju te ljudi "izkoristili za gmotne podpore in pazili, da ne bodo imeli preveč vpliva in pregleda v politične zadeve" (knj. 9, dok. 64).

Med objavljenim gradivom zavzemajo opazno mesto številni dokumenti, ki zadevajo Ljubljano. Gre predvsem za korespondenco med poverjeništvima CK KPS in IOOF za Ljubljano in osrednjima vodstvoma KPS in OF, ki govori o vzponu odporiškega razpoloženja v mestu (najbolj izrazito se je manifestiralo v množičnih akcijah, predvsem demonstracijah za izpust zapornikov in internirancev), o dolgotrajnih razpravah o dolomitski izjavi v sokolskih vrstah, o poskusih pridobiti sredino in nasploh o precejšnjem pomenu, ki ga je Ljubljanjani v tem obdobju pripisovale osrednje vodstvo, ki je nekaj časa celo razmišljalo o organiziranju oborožene vstaje v mestu (knj. 9, dok. 103), sicer pa si pred kapitulacijo Italije in nemško zasedbo prizadevalo potegniti iz mesta člane vrhovnega plenuma OF, čimveč vidnejših osebnosti, strokovnjakov in tehničnega materiala.

Opozoriti velja še na nekatere pomembne, zanimive pa tudi obsežnejše dokumente. Iz osme knjige naj izpostavimo le poročilo IOOF 21. julija 1943 vrhovnemu plenumu OF v Ljubljano (dok. 97), ki podaja analizo vojaškopoličnih razmer in določa nadaljnjo strategijo. Iz devete knjige pa na: a) Akcijski načrt skupine štajerskih beguncev (dok. 3), ko govori o zanimivem, a kratkotrajnem pojavu ponovnega aktiviranja te skupine, ki se je leta 1941 vključila v OF, sčasoma dejansko prenehala z delom, v vrhovnem plenumu OF pa jo je zastopal dr. Makso Šnuderl; skupina je v omenjenem načrtu celo predvidela ustanovitev lastne vojaške enote (kar je še posebej zbudlo Borisa Kidriča), odhod s to enoto na Štajersko ter postavljanje narodnoosvobodilnih odborov iz svojih članov, ki bi se potem vključili v OF. Aktivizacija skupine je zanimiva, ker spada v podolomitsko obdobje, ko je šel razvoj v smer poenotenja OF, česar pa Šnuderl ni vedel, saj je za dolomitsko izjavo zvedel šele potem, ko je ob kapitulaciji Italije zapustil Ljubljano in se pridružil vodstvu gibanja; b) Poročilo predstavnika štajerske skupine z analizo in kratkim zgodovinskim presekom delovanja skupine jugoslovanskih oficirjev in Samostojne demokratske stranke (dok. 38); c) Pismo Edvarda Kardelja z dne 12. avgusta 1943 s pomembnimi političnimi usmeritvami centralnemu komiteju KPS (dok. 39); č)

Pismo Srečka Žumra iz sredine avgusta Tonetu Fajfarju, v katerem razmišlja o slovenskih mejah in o Slovencih na Primorskem kot nacionalno najtrdnjšem delu slovenskega naroda (dok. 67); d) Pismo Toneta Fajfarja 31. avgusta 1943 Srečku Žumru o revolucionarnosti krščanskih socialistov (dok. 116).

Osma knjiga prinaša 141, deveta pa 147 dokumentov, ki se nahajajo v različnih fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. Ustvarjalci slabe polovice dokumentov so osrednji organi - IOOF, CK KPS, Osrednja gospodarska komisija, posamezni člani ali inštruktorji teh organov. Med temi prevladujejo dokumenti IOOF, med katerimi najdemo tudi devet, žal skopih zapisov sej IOOF. Nekaj več od polovice objavljenih dokumentov pa izvira iz pokrajinskih in okrožnih (ter le redkih rajonskih) komitejev KPS, SKOJ, odborov OF, SPŽZ in ZMS. Posebej je treba opozoriti na skrbno pojasnjevanje dokumentov. Vseh opomb v osmi knjigi je namreč več kot 1600, v deveti pa skoraj 1800. Med njimi prevladujejo tiste, ki razrešujejo ilegalna imena, kar nekaj pa je tudi opomb širšega pojasnevalnega značaja. Med najzahtevnejše naloge je nedvomno sodilo razreševanje množice ilegalnih imen, ki jih je z daljšanjem časovne razdalje od vojnih dni čedalje težje razreševati. Tako uredništvu v nekaterih primerih ni uspelo identificirati osebe za ilegalnim imenom, kar je tudi sproti opozarjalo v ustreznih opombah. Kakšno ime bo morda ostalo za vedno nepojasnjeno, nekatera bodo pojasnjena v nadaljnjem raziskovalnem delu, v knjigah pa najdemo tudi kakšno ime, ki je raziskovalcem tega obdobja znano in je v zgodovinopisni literaturi tudi že razrešeno. V osmi knjigi je takšen primer "Edvard" v dok. 41 (op. 6) in dok. 95 (op. 9), ki je bilo ilegalno ime Albina Kolba - lastnika obrata športne opreme iz Šentvida nad Ljubljano, sodelavca OF od leta 1941, člana t.i. samozvanega Miklavčevega pokrajinskega odbora OF za Gorenjsko; gestapo ga je novembra 1943 aretiral in januarja 1944 skupaj z Miklavcem ustrelil. V dok. 41 (op. 30) je pod imenom "Metod" mišljen član CK KPS Tone Dolinšek, ki je bil kot sekretar PK KPS za Gorenjsko aretiran marca 1942. V dok. 73 omenjen "Martin" (op. 5) je španski borec in v letu 1942 član PK KPS za Štajersko Tone Žnidarič, ki se je kasneje smrtno ponesrečil skupaj s Francem Rozmanom-Stanetom novembra 1944. V dok. 109 navedena partizanka in aktivistka "Fani" (op. 9) je Fani Škrbec - Črnugelj. Dodati pa moramo, da je uredništvo nekatera v osmi knjigi nerazrešena ilegalna imena v deveti knjigi že razrešilo. Uredništvu je treba izreči vse priznanje za opravljeno delo, ki je zahtevalo mnogo vztrajnosti in časa. S svojim delom je pomembno olajšalo delo raziskovalcem in razumevanje teh dokumentov tudi drugim vedoželjnim bralcem.

Vida Deželak Barič

Rolf Wörsdörfer: Krisenherd Adria 1915-1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Paderborn / München / Wien / Zürich: Ferdinand Schöningh, 2004, 629 strani, ilustr.

Vprašanje, "kako razumeti in sprejeti identifikacijske označbe različnih socialnih skupin", naj bi bilo, kot sta ugotovila Heinz-Gerhardt Haupt in Charlotte Tacke

leta 1996, "še v veliki meri brez odgovora".¹ Pričujoča knjiga *Krizno žarišče Jadran 1915-1955. Zgradba in oblikovanje nacionalnega v italijansko-jugoslovanskem obmejnem prostoru*, ki je nastala na osnovi habilitacije Rolfa Wörsdörferja iz leta 2001, v različnih pogledih ponuja bistven prispevek k odpravi te pomanjkljivosti, in ne razbije le nacionalno državne matrike, ki je še danes večinoma temelj raziskovanja nacionalizma. Wörsdörfer je za svojo študijo izbral enega najkompleksnejših prostorov v evropski zgodovini 20. stoletja, to je romansko-slovansko-germanski obmejni prostor, ter analiziral "zgradbo in oblikovanje nacionalnega", kar je razvidno iz podnaslova, v različnih časovnih obdobjih. Razdobje od nacionalnih gibanj 19. stoletja preko prve svetovne vojne, medvojnega obdobja in druge svetovne vojne do prvega povojnega desetletja, pomeni za raziskovani prostor menjavanje skoraj ducata državnosti, ki so se vrstile ena za drugo ali druga poleg druge: "Habsburška monarhija, liberalno-monarhična, fašistično-monarhična, fašistično-republikanska in republikansko-demokratska Italija, nemška okupacijska sila, 'Država Slovencev, Hrvatov in Srbov', leta 1929 v 'Kraljevino Jugoslavijo' prekrščena 'Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev', končno še v sovjetski blok vključena Federativna ljudska republika (do 1948) in neuvrščena Titova Jugoslavija" (str. 12). Sem so prišeta med letoma 1941 in 1945 ustanovljena partizanska upravna področja in tudi povojni provizorij 'Svobodno tržaško ozemlje', sestavljeno iz cone A, ki so jo kontrolirale zavezniške sile, in iz cone B, ki jo je upravljala Jugoslavija. Le redko kje so bile državne meje tako pogosto predstavljene sem in tja kot prav tu. Wörsdörfer pravi, da bi bilo treba analizirati (str. 17), "kdaj, kje in kako so družbene skupine ali posamezniki, uradi, društva, sindikati, zveze borcev, ki so se nacionalno izrazili v eni ali drugi obliki, naleteli drug na drugega" in razložiti, "ali sta si v obravnavanem časovnem okviru italijanska in jugoslovanska nacija (oziroma italijanski, slovenski in hrvaški narod) v severovzhodnem Jadranu stali nasproti".

Italijansko-jugoslovanski obmejni prostor, "ključ do razumevanja skupne zgodovine" (str. 11) Italije in Jugoslavije, je v samem središču, prav tako pa služi kot odskočna deska za višji analitični nivo: študija je upoštevanja vreden doprinos k primerjalni zgodovini, med drugim tudi zato, ker je ena prvih, ki jemlje pod drobnogled jugovzhodni evropski prostor. Primerjava italijanskih in jugoslovanskih gibanj za zedinjenje in oblikovanje držav, italijanskih, slovenskih, hrvaških in jugoslovanskih društev kot nosilcev nacionalne mobilizacije med leti 1880 in 1940, ideje *italianità* in *jugoslovanstva*, fašistične Italije in jugoslovanske kraljeve diktature iz obdobja med vojnami, italijanske in jugoslovanske oziroma slovenske in hrvaške partizanske vojske kot tudi povojnih držav in njihovo ravnanje z obmejnimi prostorom, pokaže, da običajni parametri vzhod-zahod, na primer "zaostala" jugovzhodna Evropa nasproti "moderni" zahodni Evropi, Italiji, ne držijo. Jadranski sosedje kažejo povsem primerljive strukturne značilnosti in celo razhajanja se da komajda hierarhično urediti.

Tudi na drugih ravneh ta študija prekine zgodovinsko tradicijo. Wörsdörfer je analiziral vire in literaturo vseh štirih obravnavanih jezikovnih skupin, delal je v

¹ Haupt, Heinz-Gerhardt, Tacke, Charlotte: Die Kultur des Nationalen : Sozial-und kultur-geschichtliche Ansätze bei der Erforschung des europäischen Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert. V : Wolfgang Hardtwig; Hans-Ulrich Wehler (izd.), Kulturgeschichte heute, Göttingen 1996 (Geschichte und Gesellschaft, posebni zvezek 16), 226.

nemških, italijanskih, slovenskih in hrvaških arhivih. Zaenkrat se je zgodovinopisje tudi v tem pogledu orientiralo predvsem na nacionalno državne meje, še raje na monolingvistične meje in zorne kote. Wörsdörferjeva študija je kronološko zasnovana in se metodološko koncentrira na diskurzivne, simbolične, ritualne in življenjsko pomembne aspekte "zgradbe in oblikovanja nacionalnega".

Predstavitev partizanske vojne spada zaradi inovativnega metodičnega načina med najbolj napeta poglavja knjige. Primerjalno zasnovanemu dogodkovnemu zgodovinskemu orisu ("dvojni zlom: Beograd, 6. april 1941 - Rim, 8. september 1943") sledi za post-jugoslovansko zgodovinopisje nekoliko preveč posplošen povzetek stanja raziskave. Takoj nato se Wörsdörfer osredotoči na življenjsko pomembne vidike partizanskega obstoja, do podrobnosti oriše potek vojne v obmejni regiji in osvetli polje napetosti med nacionalizmom in internacionalizmom v zelo zaostreni situaciji. Kompliciran, pogosto zmeden, včasih prav groteskno prikazan poskus osmišljenja skozi simbole, kot so na primer rdeča zvezda in italijanska oziroma jugoslovanska trobarvnica, nacionalno obarvana imena brigad in tudi nacionalizacija vsebine partizanskega političnega urjenja, propagande in kulture spominjanja - tu sklicujoč se na *risorgimento*, tam vračajoč se k slovenski in hrvaški simboliki, ki je bolj poudarjala solidarnost kot jugoslovanska - predstavlja le nekaj izhodišč za težave ob nacionalnih identifikacijah. Poleg tega pa je obstajala interkulturalna oziroma interetnična praksa na različnih nivojih; še posebej boj proti nemški okupatorski vojski, ki je bil začasno in delno skupen Italijanom in Slovanom. "Verjetno nikoli prej Slovenci, Hrvati in Italijani drug drugemu niso bili tako blizu kot v določenem trenutku boja proti nemški okupacijski sili [...]" (str. 407). Solidarnost se izrazito kaže tudi v mnogih stičnih točkah na področju kulture praznovanja in pesmi. Wörsdörfer istočasno opozori na različna osmišljenja za en in isti dogodek: Slovenci tako poznajo prvi večdnevni boj proti prodirajočim Nemcem kot *Goriška fronta*, pri čemer je mišljen del soška fronta iz prve svetovne vojne. Italijani govorijo o *battaglia di Gorizia* (bitka za Gorico) in ne omenjajo obrambe meje, temveč "prvi resnični odporiški boj" (str. 385).

Povojno desetletje je bilo ostro; Wörsdörfer se je tudi tu osredotočil na 'socialne' in 'nacionalne' vidike dogodkov. Centralno vlogo v besnem obračunu je igrala jugoslovanska tajna policija OZNA (Oddelek za Zaščito Naroda) kot komunistični čistilni element in pa tudi *fojbe* kot kristalizacijska točka nacionalne in ideološke legitimne politike ter nato tudi politike spominjanja. Pri tem pa posebna kompleksnost položaja še pospešuje poenostavljanje mitološke zgradbe na 'žrtev', 'storilec', 'obtožba' in 'krivda'. Wörsdörfer ubesedi problematiko *fojbe* - izginotje ljudi v kraških žrelih v času italijanske kapitulacije septembra 1943 in ob koncu vojne - kot "žalostne vrhunce obsežnega razhajanja plurietične družbe" (str. 500). Jasno je, da vsaka enostranska ali monokavzalna interpretacija zahteva razlago: "Meje med "legitimno" usmrtnitvijo in dejanjem maščevanja" so bile "bolj nejasne, kot lahko človek domneva" (str. 499), prepletanje nacionalnih in ideoloških identitet in nasprotij pa komaj še razrešljivo.

Zanimive poglede nudi tudi primerjava obeh migracijskih gibanj - "konsistentne manjšine" (str. 524) Slovencev in Hrvatov iz fašistične medvojne Italije v Jugoslavijo in večine Italijanov iz jugoslovanske povojne Istre v Italijo. Medtem ko je v obdobju fašizma potekala italijanizacija oziroma deslovanizacija tega področja, je komunizem terjal priznanje titoistične države, v katerem koli jeziku. Fašizem je

nepopustljivo italijaniziral habitus območja in prepovedal slovansko kulturno in duhovno življenje, Titova država pa je neprestano bolj ali manj dajala prednost indirektnim represijam odseljevanja, s spodrivanjem italijanskih uslužbencev iz javnih uradov, z zakoni, ki so urejali gospodarsko življenje, in ki so prizadeli predvsem Italijane, s pritiskom na italijanske starše, naj pošiljajo otroke v slovenske šole itd. Slovenski in hrvaški eksilanti v medvojni Jugoslaviji so bili leta 1925 soudeleženi pri ustanovitvi Manjšinskega inštituta v Ljubljani. Ta je Slovane, ki so ostali v Italiji, opremil z nasičeno nacionalno predstavo o sebi, da bi se tako lažje postavili po robu fašistični diskriminaciji. Hkrati pa so eksilanti ostali državljani drugega razreda - kot težavna se ni izkazala le socialna in poklicna integracija, temveč tudi dejstvo, da ti ljudje nikoli niso prejeli jugoslovanskega državljanstva. Vloga italijanskih ezulov po drugi svetovni vojni v Italiji je bila komaj kaj manj razklana: Istranom so bila določena naselja v področju Trsta, pred tem večinsko slovensko poseljene vasi in bivališča pa so bila namenjena za "poitalijanjenje".

Na koncu obeh svetovnih vojn je stalo namesto rešitve nacionalnih vprašanj novo trpljenje s potezami diskriminacije, bega in izгона. Wörsdörfer se zavzema za približevanje perspektiv: slovensko-hrvaško odseljevanje v medvojnem času res ni pomenilo konca regionalne kulture - kot je bilo to v italijanskem primeru v Istri - vendar tudi "kulturnega opustošenja" (str. 569), ki ga je povzročil italijanski fašizem, ne smemo na noben način podcenjevati.

Imenovanje krajev z obravnavanega področja enkrat v slovanski, enkrat v italijanski obliki - včasih s prevodom v narekovajih - nepoznavalcem lokalne topografije ni vedno olajšalo orientiranja, vendar je sprejemljivo kot "political choice". Večjezičnost prostora je tako še enkrat očitna, v dvomljivih primerih pa pomaga register krajev.

Knjiga je prva izčrpna nemška študija o italijansko-jugoslovanskem obmejnem prostoru v prvi polovici 20. stoletja. Pogleda v ozadje zastalih, včasih kvazi nezavednih podob in delnih spominov - "vrata na Balkan" - in sproži dinamiko pomnjenja ter "*mental mapping*". Wörsdörferjevo delo je pomemben doprinos k evropski kulturni in nacionalistični zgodovini.

Sabine Rutar
(prevedla Mojca Šorn)

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njeni naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček in povzetek (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). Izvleček (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma dosežek članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati ključne besede, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena uporabljena literatura in arhivski fondii.
6. Opombe morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; recenzije so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo korekturo prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZZŠ: <http://www.mszs.si/slo/znanost/sifranti/sifranti10.asp>).

i
INSTITUT
in
ZA
z
NOVEJŠO
ZGODOVINO

UDC

949.172"18/19" (05)

UDK

ISSN 0353-0329